

MemorabiLika

Državni arhiv u Gospiću – Sveučilište u Zadru

MemorabiLika
Br. 1 (3), Gospić, 2020.

Nakladnici:
Državni arhiv u Gospiću
Sveučilište u Zadru

Za nakladnike:
Ivica Mataija
Dijana Vican

Glavni urednik:
Ivica Mataija

Uredništvo:
Stjepan Blažetin (Pečuh, Mađarska), Mile Bogović (Gospić),
Ivan Brlić (Gospić), Tatjana Kolak (Gospić), Vesna Grahovac-Pražić
(Gospić), Fikret Midžić (Bihać, Bosna i Hercegovina)

Lektorica:
Antonia Došen

UDK:
Dubravka Čanić

Grafička priprema i tisak:

d.o.o. za izdavačku i grafičku djelatnost
Dalmatinska 12, 10000 Zagreb

Naklada:
300 primjeraka

*Časopis izlazi jednom godišnje uz financijsku potporu Ministarstva kulture
i medija Republike Hrvatske.*

ISSN 2623-9469
UDK 008
UDK 91
UDK 93/94

MemorabiL

ČASOPIS ZA POVIJEST,
KULTURU I GEOGRAFIJU
LIKE

JEZIK, OBIČAJI, KRAJOLIK
I ARHIVSKO GRADIVO

i
k
a

God. 3, br. 1.
str. 1 – 224
Gospić, 2020.

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Gospić, 2020.

Kazalo

Proslov.....	7
I RADOVI	9
<i>Tatjana Kolak</i> : Arheologija lovinačkog prostora.....	11
<i>Sanja Grković</i> : Lika i lovinački kraj u fototeci kulturne baštine Ministarstva kulture i medija.....	29
<i>Ljiljana Marks</i> : Usmenoknjiževna građa iz Lovinca i okolice u zbornicama Instituta za etnologiju i folkloristiku	55
<i>Ivan Brlić</i> : Općina Lovinac u socijalističkom razdoblju 1945. – 1991.....	75
<i>Ana Miletić</i> : Povijest žena u lovinačkom kraju od početka 20. stoljeća do danas.....	91
<i>Vladimir Šulentić</i> : Prilog povijesti javne rasvjete i elektrifikacije Gospića.....	105
<i>Antonia Došen</i> : Javne skulpture i spomenici Gospića od 1990. do danas – interpretacija i valorizacija	133
<i>Marija Fajdić i Lara Prpić</i> : Fotografija u fondovima i zbornicama Državnog arhiva u Gospiću.....	159
<i>Milan Šarić</i> : Novine <i>Ličanin</i> , <i>Hrvat</i> , <i>Srbini</i> i <i>Starčevićanac</i> kao izvori za povijest Like 1886. – 1911.....	179
2 PRIKAZI.....	199
<i>Darija Alujević</i> : Monografija posvećena gospićkom gradskom groblju.....	201
<i>Marina Franić Šimunić</i> : Vrijedan literarni prilog očuvanju jezične i kulturne baštine ribničkoga kraja.....	205
<i>Sanja Vrcić Mataija</i> : <i>Ličke novine</i> – stoljeće kasnije	209
<i>Franje Puškarić</i> : Autobiografske crtice Mile Bogovića	211
3 IN MEMORIAM	215
<i>Ivica Mataija</i> : Naš biskup mons. dr. Mile Bogović	217

PROSLOV

Godina 2020. ostat će nedvojbeno u povijesti zabilježena kao godina COVID-19 bolesti i njezinih pogubnih posljedica na ljudsko zdravlje, a onda i na ukupnost društvenoga života. Simbolički utjelovljena u sintagmi *novo normalno*, koje je u cijelosti označeno socijalnom distancom ili razmakom kao dominantnom kategorijom, ta je bolest utjecala na sve segmente života, a posebno na uobičajene manifestacije znanstvenoga i kulturnog stvaralaštva. U takvom se okružju odvijalo i oblikovanje ovoga broja *MemorabiLike*, koje je u završnom svom dijelu zatečeno smrću člana uredništva, mons. dr. Mile Bogovića. Njegovo će stvaralačko naslijeđe i energija biti trajno ugrađeni u brojna buduća nastojanja usmjerena znanstvenoj valorizaciji prostora Like, a onda i u MemorabiLiku, koja je tim nastojanjima iskreno opredijeljena.

U ovome su broju publicirani radovi posvećeni arheološkoj i etnološkoj baštini Lovinca, njegovoj usmenoknjiževnoj baštini koja se u zapisima čuva u Institutu za etnologiju i folkloristiku, socijalističkom razdoblju lovinačke povijesti te o povijesnim fotografijama Lovinca koje se čuvaju u Fototeci Ministarstva kulture i medija. Riječ je o radovima koji su uglavnom nastajali u kontekstu stručno-znanstvenoga skupa koji je pod nazivom *LOVINAC – Povijest, život, kultura* u organizaciji Društva za hrvatsku povjesnicu, Hrvatskog etnološkog društva, Muzeja Like Gospić i Kulturno-informativnog centra Lovinac, održan u Lovincu od 2. do 4. svibnja 2019. godine. Osim lovinačkih tema, ovaj broj donosi i vrijedne prinose gospićkoj povijesti opredmećene u radovima posvećenima povijesti njegove javne rasvjete i elektrifikacije, javne skulpture od 1990. godine te novinama *Ličanin*, *Hrvat*, *Srbin* i *Starčevićanac* kao izvorima za povijest Like u razdoblju od 1886. do 1911. godine. Tu je i članak o fotografijama i razglednicama koje se čuvaju u zbir-kama i fondovima Državnog arhiva u Gospiću, kao posebnoj vrsti gradiva koje je iznimno vrijedno vrelo za proučavanje povijesti Like, te njihovim temeljnim obilježjima i klasifikaciji.

U osvrtima i prikazima donose se tekstovi o važnim knjigama o Lici koje su objavljene tijekom godine, a u *Sjećanjima* tekst posvećen životu i djelu prvoga gospićko-senjskog biskupa mons. dr. Mile Bogovića.

Glavni urednik

RADOVI

I

Tatjana Kolak
Muzej Like Gospić
HR – 53 000 Gospić
tkolak.mlg@gmail.com

Izvorni znanstveni članak
(primljeno 8. 5. 2020.)
UDK 903(497.526 Lovinac)“637/638“
903(497.526 Lovinac)“635“

ARHEOLOGIJA LOVINAČKOG PROSTORA

U radu se iznose dosadašnje spoznaje o arheološkoj baštini lovinačkog prostora od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka i početka novovjekovlja. Kao i cjelokupno područje Like, kulturno naslijeđe je tijekom burne i hirovite povijesti bilo izloženo kontinuiranoj devastaciji i sekundarnoj uporabi. Premda dosad provedena istraživanja nisu velikog obima, nedvojbeno omogućuju uvid u arheološku sliku – od prapovijesnih japodskih gradinskih lokaliteta kasnog brončanog i starijeg željeznog doba, ostataka vicinalne rimske ceste ili sporadičnih sepulkralnih rimskih nalaza do gotovo nezamjetnih ostataka arhitekture srednjovjekovnih utvrda Lovinca, Vranika, Sv. Roka, Ričica, Raduča do, tek brojnih toponima koji nas usmjeravaju ka dosad neubiciranim i nedeterminiranim lokalitetima.

Ključne riječi: lovinački prostor, arheologija, prapovijest, srednji vijek, lokaliteti

Lika, koliko god geografski razdijeljena na određene prostorne zone, u povijesnom i kulturološkom pogledu iskazuje cjelovitu sliku tijekom svih razdoblja.

Ona je izuzetno otvorena, ne samo bliskim susjednim područjima, već i utjecajima iz znatno udaljenijih prostora – Apeninskog poluotoka, Srednje Europe te spremna prihvatiti nove kulturne trendove danog trenutka. Istodobno, ona inzistira na poštivanju tradicije i naslijeđenih tradicionalnih dobara, prilagođavajući svojim nazorima i svom ukusu nova dostignuća i vrijednosti. Očitava se to od prapovijesti do danas.

Spoznaja o arheološkoj prošlosti pojedinog područja zasniva se na objedinjenoj jednadžbi prikupljenih podataka, njihovoj kvaliteti i procjeni, analizi i potom argumentaciji. Podatci se prikupljaju različitim metodama – usmenom predajom, topografijom, zemljopisnim obilježjima krajolika, sustavnim i ciljanim rekognosciranjem, onim zabilježenim kod starijih historiografa ili recentnim,¹

¹ Muzej Like Gospić od osnutka provodi rekognosciranje ličkog područja, a osobito od kraja 20. st. Često su ta rekognosciranja potaknuta infrastrukturnim zahvatima, izradama konzervatorskih

slučajnim nalazima i, najrjeđe zaštitnim, probnim i/ili sustavnim arheološkim iskopavanjima.

Najčešće putopisci i sakupljači od 19. stoljeća, opisuju ruševine nekadašnjih srednjovjekovnih utvrđenih gradova i kula (Fras 1988: 150-151),² dok prvi slučajni nalazi potječu od neumornog zaljubljenika u kulturnu i prirodnu baštinu, Mijata Sabljara.³ Njegove putne bilježnice s opisima i ilustrativnim crtežima, i danas su nezaobilazne za svakog istraživača, jer nastaju u vrijeme dok su istina, ruimirani lokaliteti, ipak bili vidljiviji u odnosu na danas.

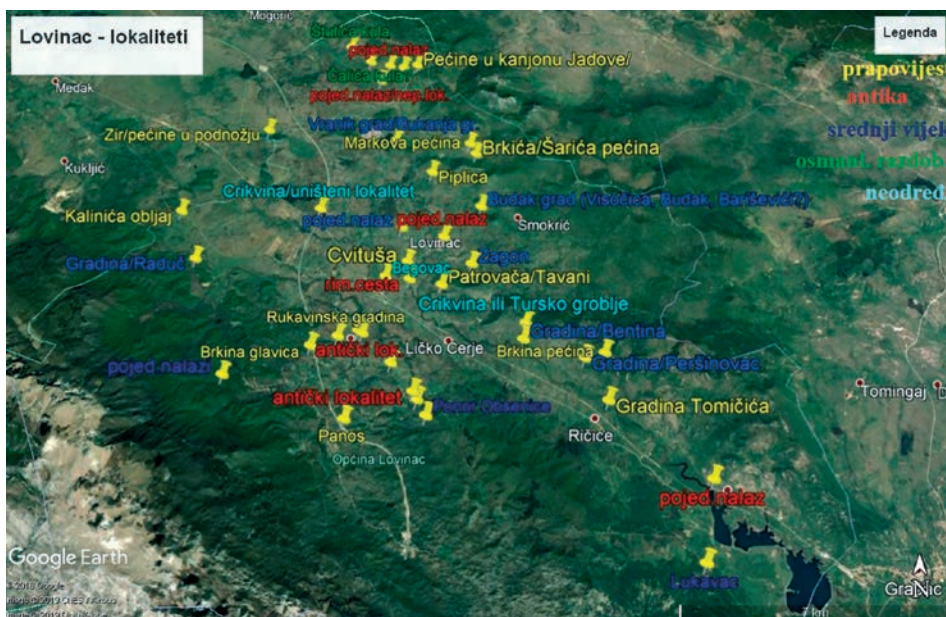
Najstarije tragove naseljavanja lovinačkog kraja zasad datiramo u razdoblje kasnog brončanog doba, 1300. – 800. g. pr. Kr., što je razdoblje kada započinje proces formiranja japodske kulture, koja nastaje kao rezultat prožimanja tradicije ranijih autohtonih brončanodobnih zajednica s novopridošlom populacijom i utjecajima panonske kulture žarnih polja. Ovaj proces okončan krajem 2. tisućljeća prije Kr., u željeznom dobu prepoznat je, kako ga antički izvori imenuju,⁴ kao baština naroda Japoda.

Izuzetno snažna populacija stočara, unutar geografskih parametara Like, stvara i oživljava matično japodsko područje, s kojeg, migracijama i tržišnim komuni-

---

studija za prostorne planove, no i kao uobičajeni postupak pri kreiranju kataloga nalazišta Like.

- 2 U blizini Lovinca spominje dvije ruševine, Cvitušu i Patrovaču, o kojima kaže da se: „nije moglo ništa pobliže doznati o tim dvjema ruševinama jer je istraživanja u tom pravcu onemogućilo pritajeno praznovjerje običnog puka.“ Također spominje razrušeni grad Lovinac u Sv. Roku, ruševine nedaleko crkve u Ričicama te Štulića kulu, Batinića i Čablića kulu u Ploči, a „u grkonjesjedinenjoj crkvi zanimljiv kamen, ali bez natpisa“ te rov u Štikadi.
- 3 M. Sabljar, Lika i Krbava, rkp., Arhiv HAZU XV-23D/VI-81 (Kukuljevićeva rukopisna ostavština). Mijat Sabljar, hrvatski muzealac, sakupljač, kustos i ravnatelj Narodnog muzeja u Zagrebu. O Sabljaru v. radove: K. LINKE, KREŠO. 2011. Prilog poznavanju života i rada Mijata Sabljara. VAMZ XLIV, 219-260.; JURANOVIĆ TONEJC, MARTINA. 2010. Putne bilješke Mijata Sabljara – crkveni inventar. *Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 14.; VUJNOVIĆ, ANDREJ. 1990. Mijat Sabljar i Lika. *Muzeologija* br. 28, 26-32. Osobita posveta njegovu radu su izložbe organizirane u Arheološkom muzeju u Zagrebu 2015. i Muzeju Like Gospić 2020. godine.
- 4 O etnogenezi i materijalnoj kulturi vidjeti radove autora: LO SCHIAVO, F. 1970. Il gruppo liburnico-iapodico. Per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica. *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie classe di Scienze morali storiche e filologiche*, ser. 8, vol. 14, Roma, 363-523.; DRECHSLER-BIŽIĆ, RUŽICA. 1983. Japodska kulturna grupa. // *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV.* / Benac Alojz (ur.). Sarajevo, 374-389.; DRECHSLER-BIŽIĆ, RUŽICA. 1983. Japodska grupa. // *Praistorija jugoslavenskih zemalja V.* / Benac Alojz (ur.). Sarajevo, 391-411.; OLUJIĆ, BORIS. 2007. *Povijest Japoda: pristup*, Zagreb: Srednja Europa; BAKARIĆ, LIDIJA [et al.]. *Japodi-zaboravljeni gorštaci*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu i dr.

Sl. 1. Karta arheoloških lokaliteta lovinачkog područja (legenda: prapovijest žuto; antika crveno; srednji vijek plavo; osmanlijsko razdoblje zeleno; neatribuirano svjetloplavo)

kacijama sa susjednim prostorom tijekom kasnijih stoljeća, širi svoj životni areal, naravno, u skladu sa svojom trenutnom vojnom i političkom moći.

Japodska naselja organizirana su sustavno; zatvarajući određeno područje nizom gradina razmještenih na mjestima gdje se ogranci planina spuštaju prema rubovima ravnica i kraških polja, brižljivo vodeći računa o kontroli ulazno-izlaznih komunikacija, blizini pašnjaka i vode, obradivosti zemlje premda je ovaj vid ekonomije slabije razvijen, ali i o plavnim periodima prirodnih vodotokova. Ova su naselja disperznog tipa vizualno komunicirala, a sve manje naseobinske gradine gravitirale ka središnjem naselju koje je ujedno bilo najveće i uobičajeno pozicionirano u sredini određenog – raspodijeljenog životnog prostora populacije.

Tipovi naseobinskih gradina mogu se podijeliti na pojedinačne i dvojne gradine. Riječ je obično o kupastim uzvišenjima koja se utvrđuju i zaštićuju vodeći se za konfiguracijom terena, gdje su strme padine ili prirodne litice činile obrambeni zid. Često je uz postojanje utvrđenog platoa na vrhu, brijeg na dnu kružno opasan kamenim bedemom, a terase na padini brijega, prirodno ili naknadno nivelirane, organizirane su kao prostor za izgradnju nastambi (sl. 2.). Takav je primjer gradine Cvitušā s trostrukim bedemima te manje gradinsko naselje na Piplici.

Sl. 2. Naseobinska terasa na Piplici

Sl. 3. Cvituša prije devastacije izgradnjom odašiljača

Položaj Cvituše (sl. 3.) u središtu ovog dijela Ličkog polja, geografskog tipa samostalnog i dominantnog uzvišenja, u potpunosti kontrolira prostor. Plato na vrhu je zaravnjen i ogoljene je površine s vrlo plitkim očuvanim humusnim slojem, što se mijenja prema zapadnom i južnom rubu te padinama koje su korištene kao naseobinske terase. Položaj nekropole nije ubiciran, a prema geomorfologiji terena, pretpostavljen je na sjevernoj strani, padinama i zemljanim gredama u polju. Vjerojatno iz ove nekropole potječe rukobran od spiralno savijena 41-og navoja brončane žice, koji svojim analogijama datira u početak starijeg željeznog doba, (9. st. pr. Kr.), što je „našast u starom grobu na desnoj mrtvačkoj ruci u Lovincu“, dok se kontinuitet u mlađe željezno doba može pretpostaviti prema nalazu brončane pincete „našasta kod sv. Mihovilja u Liki“. (Ljubić 1876: 10, 24, T.II/12)

Gradina je devastirana građevinskim zahvatima u većem ili manjem obimu tijekom 20. st., najprije izgradnjom vodospreme na južnoj padini, a potom i podizanjem dvaju odašiljača mobilnih operatera koji su uklonjeni 2007. g. Postojeća pješačka staza krajem devedesetih godina prošlog stoljeća, strojno je proširena te se u profilima jasno uočavao kulturni sloj, obilježen većom količinom ulomaka keramičkih posuda.⁵ Svojim karakteristikama pripada gradinskoj japodskoj keramici kakvu pronalazimo, ne samo na lokalitetima u neposrednoj blizini, već na cjelokupnom matičnom japodskom – ličkom prostoru. Ulomci (sl. 4.) uglavnom pripadaju gruboj svakodnevnoj keramici, rađenoj od gline s dosta krupnih kalcitnih primjesa, crvenkaste i smeđe boje, a tipološki su to lonci široko razgrnutog oboda s masivnim ručkama položenim vodoravno na rame recipijenta. Ovi obli-

5 Rekognosciranje MLG 1998-2000.

Sl. 4. Keramika sa Cvituše

Sl. 5. Piramidalni uteg

Sl. 6. Dio šalice

ci koriste se za čuvanje i pripremanje hrane. Prisutno je i finije posuđe, tanjih ili potpuno tankih stijenki, glačane površine, ukrašavanih fasetiranjem na ručkama ili samom obodu posude. Tipološki pripadaju lončićima, šalicama ili zdjelicama. Nekoliko ulomaka pripada cjediljkama.

Identična keramografija evidentirana je i na manjem gradinskom naselju u zaselku Piplica, po kojemu lokalitet i nosi ime, uz zdjele ukrašene kanelirama, bikonične šalice i ručke koje nadvisuju rub oboda (Drechsler-Bižić 1986: 108-109, T.7,8). Manje probno (sondažno) iskopavanje proveo je 1985. Arheološki muzej u Zagrebu, a 2019. je pokrenuto sustavno istraživanje u okviru projekta *Risk and Reward: the emergence of complexity in Bronze Age Lika, Croatia*.⁶ Istraživanja su otkrila ostatke manjeg dijela kuće uz bedem s nalazima koji pripadaju kasnom brončanom dobu (sl. 5, 6). Pozicija nekropole ovog naselja još uvijek nije ubicirana, a usmena predaja spominje položaj „starog groblja“ udaljenog u 300-tinjak metara udaljenom hrastiku.

Skromni nalazi izrazito grube nedijagnostičke keramike i kućnog lijepa, pronađeni su i na Patrovači,⁷ dijelu geomorfološkog sklopa kojeg čine još Tavani (Tavanak) i Volarica. Ovaj posljednji položaj je i pretpostavljena pozicija srednjovjekovnog grada Zagona, a podno njega se nalazi gradina na koti 615 kao potencijalni prapovijesni lokalitet.

Ovaj brončano-željeznodobni naseobinski kontekst uključuje i nekoliko gradina u Sv. Roku. Dominantna je gradina dvojnog tipa u zaselku Vrkljani – Vrkljanska

6 Projekt je rezultat zajedničke suradnje Muzeja Like Gospić (dr. sc. Tatjana Kolak) i dr. sc. Emily Zavodny sa Sveučilišta u Floridi, financiran fondacijom National Geographica s ciljem utvrđivanja uzroka promjena u sociološkoj strukturi društvenih zajednica srednjeg i kasnog brončanog doba središnje Hrvatske, odnosno nastanak i formiranje japodskih zajednica.

7 Pronađeni prilikom gradnje pristupnog puta i podizanja odašiljača mobilnog operatera 20. 10. 2010.

Sl. 7. Keramički nalazi
s Kalinića oblaja

Sl. 8. Terasa Tomičića gradine iznad Ričice

ili Mala i Velika gradina. Riječ je o dvije gradine koje nisu povezane prijevojem, već je između njih vrlo stjenovito sedlo, duboko 20-30 m. Obje uzvisine imaju dva reda suhozidnih bedema, a površinski nalazi obiluju ulomcima keramike. Ispod gradine se nalazi i pripadajuća nekropola. Slučajni nalazi brončanog koplja, ali i brončanih narukvica otvorenih krajeva savijenih u petlju (Ljubić 1876: 13, T. II. 19; 33) pripadaju ovom razdoblju i možebitno potječu s ovog lokaliteta.⁸ Kontinuitet života na ovoj gradini nastavlja se i u antici, s obzirom na nalaze rimske keramike na obradivim površinama u polju, nalazu rimskog novca (Patsch 1990: 58),⁹ što se može dovesti i u vezu s potencijalnim antičkim lokalitetom Crkvina na položaju današnje Župne crkve sv. Roka.

Zapadno i sjeverozapadno od nje, nalaze se još tri prapovijesne gradine. Brkina gradina leži na južnoj padini velebitskih ogranaka iznad zaselka Katalinići, na koti 651. Na njezinim padinama djelomično su vidljiva dva reda suhozidnih bedema, a površinskih nalaza nema iz razloga što je gradina obrasla šumom i prekrivena je debljim recentnim humusnim slojem.

Iznad današnje zgrade Šumarije, na koti 637 nalazi se Rukavinska gradina. Bila je utvrđena suhozidnim bedemom, koji prati geomorfologiju kose. Istočni krak bedema korišten je sekundarno za gradnju kuća u okružju. Prema flankiranom otvoru,

8 Pet narukvica pronađeno je u „grobu do lakta mrtvačke okostnice u sv. Roku u Liki. Dar Stjepana Šimistrela iz Lovinca.“ Koplje je Narodnom muzeju darovao Mijat Sabljar.

9 Prema podacima dr. sc. Mate Ilkića, Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, nedavno je također pronađeno nekoliko primjeraka rimskog novca, no nisu predani Muzeju Like Gospić te se ne može više reći o njima. Zahvaljujemo kolegi Ilkiću na navedenom podatku.

ulaz je bio sa zapadne strane. I iznad zaselka Baleni, na položaju Panos evidentirani su ostaci manje gradine s jednostrukim bedemom, s površinskim nalazima keramike.

Kalinića oblaj u Raduču naseljen je već u kasno brončano doba, sudeći po ulomcima keramičkih posuda uglavnom grube fature (sl. 7).¹⁰ U podnožju zapadno, nalazi se

Sl. 9. Keramički nalazi s Tomičića gradine

Glavičica kao potencijalni položaj groblja, s obzirom na nalaze ljudskih kostiju i ulomaka brončanog lima prilikom gradnje dalekovoda.

Tomičića gradina u Ričicama pripada redu gradinskih naselja manjeg obima, s djelomično očuvanim jednim prstenom suhozidnog bedema koji je okruživao zaravnjeni plato na vrhu. Podignuta je iznad same rijeke Ričice i prirodnog gaza preko nje (sl. 8.), a sa sjeveroistočne strane u podnožju se nalazi nekoliko abrija ili polušpilja u krševitoj litici.

I ovdje je riječ o gradinskoj keramici (sl. 9.), uglavnom grublje fature i čvrste konzistencije. Premda je najčešće neukrašena, pojedini primjerci su lijepo glačani.¹¹ S ovog lokaliteta potječe i glavica kasnosrednjovjekovnog topuza (Ljubić 1876: 55; 1889: 180, T.XXXVI/322), a s obzirom na karakteristike, mogla bi pripadati turnirskom tipu prve polovice 15. st.

S druge strane Ričice, na visokom Resniku iznad zaselka Peršići nalazi se Gradina, negdje nazvana i Peršinovac kao srednjovjekovni lokalitet (Gušić 1973: 33), sa skromnim nalazima ulomaka keramike na površini. Međutim, ovaj je položaj u izravnoj vezi s izvorom Bakovac u podnožju i dvije špilje od kojih je Brkina ili Brkića pećina korištena tijekom kasnog brončanog doba.

Pećina se nalazi iznad čistine i planinskog puta, u stjenovitoj plitkoj vrtači promjera 20-ak m, a tlo je uglavnom kamen i kršlje, uz nešto humusa i gara.¹² U zaravnjenom dijelu pećine pronađeni su ulomci velikog bikoničnog lonca s obodom

10 Rekognosciranje Hrvatskog povijesnog muzeja 1984., Muzeja Like Gospić 2001.

11 Rekognosciranje Muzej Like Gospić, 15. 4. 2009.

12 Rekognosciranje dr. sc. Stašo Forenbacher 1990. Muzeju Like Gospić ovi nalazi su predani 2019. te se zahvaljujemo kolegi Forenbacheru na podatcima.

Sl. 10. Izbor keramičkih nalaza iz Brkića pećine

blago razgrnutim prema van (sl. 10.), od pročišćene gline s dodanim sitnim i srednje krupnim kalcitnim primjesama. Površina je glačana, na nekim mjestima s ostatkom tanke skrame. Tipološki pripada velikim posudama – loncima za čuvanje hrane. Slične primjerke nalazimo u Jankuša pećini kod Ličkog Novog (Osterman 2008: 42, T.VI/3,4), Bezdanjači (Drechsler-Bižić 1979: 64-65, 67-68, T.XXVIII/2, T. XXX/1, T.XXXVII/4) i dr.

Naselja u pećinama su istovremena gradinskim, ali nisu nužno korištena kontinuirano kroz duža vremenska razdoblja. U njima prepoznajemo i mjesta u funkciji zbjeglišta u slučaju opasnosti, a s obzirom na stalnu temperaturu u njima, i kao mjesta čuvanja prehrambenih namirnica. Na Ziru se nalazi nekoliko speleoloških objekata, od onih u podnožju, na padinama do pećine na vrhu, duge 330 m. U nekima od njih pronađeni su ulomci prapovijesne i srednjovjekovne keramike,¹³ poput Goveđe (Konjevića) pećine¹⁴ (sl. 11., 12.).

U pobrđu koje dijeli lovinačku ravan od Vranika, na padinama Krkenjače nalazi se Šarića ili Vranićka pećina, a zapadnije od nje, Markova pećina. U obje

Sl. 11., sl. 12. Unutrašnjost i ulaz u Goveđu pećinu

¹³ Rekognosciranje MLG 1984.

¹⁴ Rekognosciranje MLG 13. 9. 2006. Goveđa pećina ima temperaturu 7,6°C. Skromni površinski nalazi keramike.

pećine evidentiran je kulturni sloj datiran u kasno brončano doba s izrazitom srednjebrončanodobnom komponentom sličnom nalazima istarskih i bosanskih gradina (Čečuk, Drechsler-Bižić 1984: 192).

Podno Krkenjače proteže se i Vranički klanac koji je u kontekstu povijesnih komunikacija između Ličkog i Kravskog polja iznimno važan.¹⁵ Istraženi pe-

Sl. 13. Pogled preko Jadove na „špilju 2“

ćinski lokalitet su i pećine u kanjonu Jadove¹⁶ u Gornjoj Ploči (sl. 13.) od kojih je „špilja 2“ na lijevoj obali rijeke, korištena i kao nekropola (Raguž, Osterman 2008: 69-70). Ove bi se pećine mogle dovesti u vezu s potencijalnim gradinskim naseljem na Međedači koje se nalazi zapadno od njih u ograncima Ličkog sredogorja.

Osim potencijalnog lokaliteta Crkvina u Sv. Roku te segmenta rimske ceste kod cvituškog mosta¹⁷ (Olujčić 2007: 321-322, 2008: 377-378), dosad nisu ubicirana nalazišta koja bi pripisali antičkom razdoblju, no slučajni nalazi artefakata upućuju na kontinuitet života i nakon rimskog zaposjedanja ovog prostora. Iz očito nemirnih vremena koja prethode ovom razdoblju, a vjerojatno su povezana s kretanjem rimske vojske u pojedinim vojnim pohodima, potječe i ostava brončanog novca i *aes rude* (grumenje bronce) s konca 3. i 2. st. pr. Kr., s još nekoliko ulomaka brončanih artefakata poput pojase kopče, pronađene u Štikadi. Na položaju „Ričica“ radnici „Geotehne“ su 1976., pri infrastrukturnim radovima, naišli na neidentificirani antički objekt¹⁸ i ispod mogućeg ognjišta otkrili 192 komada egipatskog, numidskog,

15 Srednjovjekovna komunikacija koja je dokumentirana u podnožju Karlovića dvora u Komiću. Sve komunikacije prate najpovoljnije prirodne trase, nastale najprije kao pješačke staze od pravovijesti. Ovo je i mogući pravac antičke komunikacije kojoj eventualno pripada i otkriveni dio rimske ceste kod cvituškog mosta. U Šarićevoj pećini prisutna je iznimna količina površinske keramike. Osim ulomaka koji pripadaju prapovijesnom razdoblju, otkriveni su i ulomci iz kasnoantičkog razdoblja. Rekognosciranje dr. sc. Boris Olujčić i Hrvoje Cvitanović, 12. 9. 2006. Zahvaljujemo kolegama na podacima.

16 Poznate su pod nazivom Jezero pećina te Vodena pećina. Ovdje je dokumentirano i štovanje „žive vode“ do sredine 20. st., obilježeno žrtvovanjem pletiva, marame ili vrpce (Gušić 1973: 14).

17 O ovom lokalitetu više u radu kolege dr. sc. Borisa Olujčića koji je proveo arheološka istraživanja.

18 Očito uništen navedenim radovima.

Sl. 14., sl. 15. Lovinačka urna i njen crtež

Sl. 16. Nadgrobna stela

kartaškog, makedonskog, hispanskog, uz dva primjerka rimskog republikanskog novca. (Mirnik 1982: 149-167) S obzirom na pronađeni najmlađi novac, ostava je skrivena na kraju prvog desetljeća 1. st. pr. Kr.

Antički horizont potvrđuju i slučajni nalazi rimskih kamenih urni ili nadgrobnih stela. Jedna četverokutna urna s latinskim natpisom¹⁹ se i danas nalazi u Župnoj crkvi sv. arhanđela Mihovila u ulozu kamenice za svetu vodu (sl. 14., 15.), a datira u sredinu ili drugu polovicu 2. st. (Patsch 1990: 56-57, Šarić 1975: 69-70). Sa šireg lovinačkog područja ili možda Gornje Ploče potječe nadgrobna stela (sl. 16.) s u donjem dijelu djelomično sačuvanim reljefno izvedenim motivom vrata s četiri profilirana kvadratna polja. Alke su sačuvane u gornja dva kvadratna polja, dok su u donjim otučene. U gornjem dijelu s natpisnim poljem, stela je oštećena te je sam natpis nečitljiv.²⁰

Kod crkve u Gornjoj Ploči već su od ranije evidentirana tri ulomka (Patsch 1990: 57, Fras 1988: 151) od kojih je jedan mogao pripadati profanoj antičkoj arhitekturi, drugi je sekundarno uzidani dio kamene urne²¹ te treći, kameni poklopac urne u obliku krova na dvije vode, koji je danas zagubljen.

19 *D(is) M(anibus). An(n)ius Rufinus sibi et Gratul(ae) uxori suae et Ael(io) Scorpioni filio def(uncto) an(n)orum [X]XVII (?) vivus p(osuit)*

20 Nedostaje gornji lijevi ugao, uz izrazite tragove oštećenja nastale ručnom pilom i klesanjem ćirilčnog natpisa u pokušaju sekundarnog korištenja u funkciji nove nadgrobne ploče (9 '40 ПОДИГАО). Danas u Muzeju Like Gospić.

21 Mijat Sabljar je dokumentirao ova dva ulomka, a Frasov „zanimljiv kamen“ (v.f.2.) možda se odnosi upravo na ovu nadgrobnu stelu.

Sl. 17., sl. 18. Zavjetna ara i pogled na Nićino vrelo u Gornjoj Ploči

Svi nalazi na području Ploče upućuju na, očito odavno uništeni antički lokalitet, a s njim u vezu bi se mogao dovesti i podatak da je prilikom izgradnje autoceste uništena nekropola.²²

Na izvoru Nićino vrelo u zaselku Draganići u podnožju Lipača, u muljavom tlu je 1973. pronađena zavjetna ara – nimfej stanovite Flavije Ninije²³ vjerojatno iz 2. st. (sl. 17., sl. 18.)

Na položaju Begovac otkriven je jamski objekt manjih dimenzija u funkciji moguće otpadne jame, a s obzirom na skromne nalaze zapune, pripisana je antičkom razdoblju.²⁴

Slika srednjovjekovlja obilježena je podizanjem utvrđenih gradova koje preliminarno datiramo u razvijeni i kasni srednji vijek. O njima možemo govoriti tek na osnovu očuvanosti arhitekture koja je danas gotovo nerazpoznatljiva, a arheološka istraživanja nisu provedena niti na jednom lokalitetu.

U nešto povoljnijoj situaciji zatekli su se stariji historioografi koji su iza sebe ostavili skice, crteže ili planove, a osobito Većeslav Heneberg²⁵ između dva svjetska rata.

22 Podatci dobiveni od radnika 2002. o nalazu ljudskih kostiju. Infrastrukturni radovi su započeli u siječnju-veljači 2002. prije nego su provedena zaštitna istraživanja, suprotno zakonskim propisima. Riječ je o toponimu Crkvina koji je do tada bio evidentiran kao potencijalni lokalitet, a danas kao neatribuirani devastirani lokalitet.

23 *NIMPHIS. FLAVIA NINNIA V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*. Danas u Muzeju Like Gospić.

24 Izvještaj o rezultatima arheoloških radova na III dijelu Plinovodnog sustava Like i Dalmacije; Magistralni plinovod Gospić-Benkovac; zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu AB 3 Begovac, Kaducej, 2011. (autori: Nikša Vujnović, Nikolina Antonić)

25 Većeslav Heneberg, nastavnik povijesti i zemljopisa, kustos, konzervator. Za Liku osobito značajna njegova rukopisna i fotografska ostavština, dostupna u Središnjoj dokumentaciji s

Sl. 19. Raduč grad ili Gajića gradina koju je snimio Većeslav Heneberg, 1923.

Često se kod autora navode i različita nazivlja ovih gradova, pa se u njihovu nabrajanju, multipliciraju brojevi, a ne postoji niti tipološka diferencijacija. Stoga pronalazimo u zajedničkom popisu i srednjovjekovne gradove i turske kule i prapovijesne gradine. Zasigurno potvrđeni u prostoru, kao i povijesnim izvorima i kartografskim prikazima, su stari grad Lovinac, podignut na Gradini ili Serdarskoj gradini u Sv. Roku. Sagrađen je na krševitom i strmom brijegu, obraslom u niže raslinje i hrastovu šumu. Do njega je, smještenog na zaravnjenom platou, vodio vijugav put s jugozapadne strane. U osnovi je imao pravokutni oblik, duže strane 33 m, a uže 19 m. Mjestimice je zid metar debljine očuvan u visini od 1 do 3 m. S unutarnje strane gradskih zidina vide se ostaci dviju kružnih obrambenih kula.

U Sv. Roku navode se još dvije ruševine, označene na Prvoj katastarskoj izmjeri Karlovačkog generalata (1774. – 1775).²⁶ pod nazivom *Rudera von Gradina* i *Rudera von Verhovacz*, a odnose se na Rukavinsku gradinu. I na području Raduča je došlo do različitog nazivlja srednjovjekovnog lokaliteta Gajića gradina – Gradina Raduč²⁷, podignutog na izdvojenom brežuljku u zaselku Međuvođe-Lipač (sl. 19.).

Iznad crkve sv. Petke, na nižem velebitskom pobrđu također nalazimo Gradinu, gdje bi bilo moguće tražiti Medvedgrad (Međed-grad). Kako se u podnožju lokaliteta nalazi i toponim Crkvina mogli bi očekivati srednjovjekovni sakralni lokalitet.

područja kulturne baštine Ministarstva kulture RH; http://fototeka.min-kulture.hr/hr/Autori/Ve%C4%87eslav%20Henneberg_14, pristupljeno 30. 4. 2020.

26 <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-karlovac/?layers=146&bbox=1735920.7422133607%2C5521595.944179081%2C1743406.79367104%2C5523984.601312994>, pristupljeno 24. 4. 2020.

27 Sumarni izvještaj o naučnom putovanju u Liku god. 1922.-1923., rkp., bilježnica, opis i tlocrti gradine napravljeni 23. 7. 1923., MK UZBK, Ostavština Većeslava Heneberga.

U okolici Lovinca nekoliko je spominjanih gradova, ali je upitno atribuiranje toponima s ubiciranim položajima, a ponajprije se odnose na gradove bez arhitektonskih ostataka – Budak (Budak/Budačak), Zagon (Volarica, Razvala iznad Varoš – Prpića (Matijević 2015: 16) i Lukavac (gradina iznad crkve sv. Marije Magdalene u Ričicama, gradina na brdu Peršinovcu ili današnje selo Gradina (Gušić 1973: 33, Pavičić 1987: 61), odnosno prema kartografskim prikazima 1774. – 1778., na položaj Krčevine između Gudure i jezera u Štikadi na nekadašnjem starom putu. Toponim Gradina (Gornja i Donja) navodi na postojanje nekadašnjeg grada, a nedeterminirani ostaci, naizgled dviju suhozidnih struktura evidentirani su kao Rupčića gradina u Gornjoj, dok u Donjoj, samo kao toponim na položaju Bentina ili Gradina. O tradiciji naseljavanja u ovom prostoru, svjedoči i izvor Ušinac (Ušivac) gdje su živjeli „Grci“ koji su sagradili „Grčki benat“ te Crkvina-Tursko groblje u zaselku Matovinovići.²⁸

Potvrđeni položaj utvrđenog grada s arhitektonskim ostacima jest Vranik grad, podignut na (Bukanja) Gradini, odnosno sjevernom nižem grebenu Vrščić, uz dva izvora (Bukanja i Kusulja). Prema prepoznatljivoj liniji obrušenja zidova, pretpostavljen je elipsoidni oblik 37 × 15 metara, koji prati prirodnu konfiguraciju, uz moguće tri kružne obrambene kule.

Pojedinačni slučajni nalazi pripadaju oružju ili konjaničkoj opremi, koji svojim obilježjima datiraju od kraja 14. do prve trećine 16. st. Možemo ih staviti u kontekst vojnih aktivnosti koje prethode osmanlijskom zaposjedanju ili korištenju komunikacija i kretanju stanovništva između kontinenta i priobalja²⁹ (Kolak 2017: 4, 8, 14-15).

Vrhovi željeznih strelica različitog su oblikovanja, od one za samostrel s izduženim konusnim tuljcem za nasad i trostraničnim piramidalnim šiljkom (sl. 20.), do strelica trokutastog plosnatog šiljka s trnom za nasad (sl. 21.) ili plosnatog lista s tuljcem za nasad.

Ostruga sa savijenim krakovima i na dolje zakrenutim trnom te osmerokrakom zvjezdicom 14./15. st., pronađena je na velebitskim padinama iznad Sv. Roka (sl. 22.), a sa Svetog brda potječe stremen kruškolikog oblika, nešto više zakrivljene desne strane okvira četvrtastog presjeka, što pretpostavlja da je bio

28 Rekognosciranje MLG 15. 4. 2009.

29 Velebit je od prapovijesti bio prostor žive komunikacije, obilježen podjednako pješačkim stazama i uskim kolnim putevima od kojih su poneki i danas prepoznatljivi, a nekima su šumska vegetacija i djelovanje prirodnih sila, zauvijek zameli trag. Stoga su sporadični nalazi dokaz njihovih nekadašnjih trasa.

Sl. 20., sl. 21. Vrhovi strelica

namijenjen za lijevu nogu. Ulomci kasnosrednjovjekovne keramike čest su površinski nalaz na lovinačkom području, a veće količine pronalazimo u pećinama kao uobičajenim zbjeglištima u trenucima opasnosti. Iz Medvjede pećine, u kojoj se nalazi i obrambeni suhozid, potječe više ulomaka (sl. 23.), pronađenih nedaleko samog ponora, na desnoj obali.³⁰

Život lovinačkog prostora u osmanlijskom razdoblju, u arheološkom smislu je neistražen. Graditeljske aktivnosti vezane su uz nekoliko tipova utvrđenja, odnosno u samostojeće građevine (turske kule) ili one složenijeg tlocrta te one srednjovjekovne koje su proširene pod Turcima (Horvat 2013: 418). Sve su ove građevine vrlo jednostavnog tlocrta, a danas je prepoznatljiva u prostoru jedino Štulića kula u Gornjoj Ploči (sl. 24.) s donekle očuvanom visinom zida, pa i arhitektonskim detaljima poput prozora. Središnja građevina je kružna kula naslonjena na plašt ogradnog zida s unutarnje strane četvrtastog dvorišta. Uz nju su još evidentirane Batinića kula (možda na Međedači) i Čalića (Šalića ili Čabića kula) četvrtastog

Sl. 22. Konjanička ostruga

Sl. 23. Keramički kasnosrednjovjekovni vrč

30 Rekognosciranje S. Forenbacher, 20. 2. 1990.

Sl. 24. Pogled na današnje stanje Štulića kule

tlocrta u zaselku Čalići, zabilježene kod Sabljara 1830. I ove su kule bile dio većeg obrambenog sustava koji je podignut na nižim pobrđima Sredogorja i može ga se pratiti u pravilnoj liniji sve do Perušića.³¹

Arheološka topografija lovinačkog područja tek je djelomično poznata. Posve jasno upućuje na nužnost provedbe, ne samo arheološkog iskopavanja, već i multidisciplinarnih istraživanja. Iznimno su nam važni dosadašnji prikupljeni podatci, no oni su dio daleko većeg mozaika i cjelovite spoznaje povijesnih zbivanja i kulturoloških procesa uvjetovanih njima. Ujedno je to najsvrhovitiji modus očuvanja naše kulturne baštine kao zalag kontinuitetu identiteta.

31 Sve kule su podignute iznad izvora vode i uz prijelaze preko rijeka, odnosno na postojećim komunikacijama i raskrižjima. Imale su međusobni vizualni kontakt. Neke od njih su i danas djelomično vidljive (Alića kula/Kulina ili Rajčić grad, Bešina kula, Široka Kula, Turska kula i Štitar u Perušiću), no većini je spomen očuvan u memoriji ili toponimiji (na pr. Karaula, Kulina u Mogoriću i Kulina/Spajića u Pavlovcu, Turska kula uz Jadovu u Vrepcu, Kulica, Senković kula, Murtina i dr.).

Literatura

- ČEČUK, BOŽIDAR; DRECHSLER-BIŽIĆ, RUŽICA. 1984. *Pregled arheoloških istraživanja u spiljama na području SR Hrvatske*. // IX. Jugoslavenski speleološki kongres. Zagreb: Hrvatsko speleološko društvo.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, RUŽICA. 1979. Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 12-13 (1). Zagreb, 27-78.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, RUŽICA. 1986. Naseobinski objekti na nekim gradinama u Lici. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 19 (1). Zagreb, 107-128.
- FRAS, FRANJO JULIJE. 1988. *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine*. Pretisak. Gospić: Ličke župe. (naslov originala: Vollständige Topographie der Karlstädter Militärgrenze mit besonderer Rücksicht auf der Schlösser, Ruinen, Inscriptionen und andern dergleichen Ueberbleibseln von Antiquitäten nach eigener Anschauung und aus den zuverlässigsten Quellen dargestellt für Reisende und zur Forderung der Vaterlandsliebe, Agram 1835.)
- GUŠIĆ, BRANIMIR. 1973. *Naseljenje Like do Turaka*. // Lika u prošlosti i sadašnjosti. / Gušić Branimir (ur.). Zbornik V. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 13-61.
- HORVAT, ZORISLAV. 2013. Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi. *Senjski zbornik*, 40 (1). Senj, 417-470.
- KOLAK, TATJANA. 2017. *Pars pro toto – arheologija u minskom polju*. Gospić: Muzej Like Gospić.
- LJUBIĆ, ŠIME. 1876. Popis predmeta iz predhistoričke dobe u Narodnom zemaljskom muzeju u Zagrebu. *Viestnik II*, Zagreb, 1-56.
- MATIJEVIĆ, KREŠIMIR. 2015. Utvrđeni gradovi srednjovjekovne Like. *Lička revija*. Sv. 14. Gospić, 15-32.
- MIRNIK IVAN. 1982. Skupni nalazi novca iz Hrvatske III – Skupni nalaz afričkog brončanog novca i aes rude iz Štikade. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*. 15(1). Zagreb, 149-174.
- OLUJIĆ, BORIS. 2007. Lokalitet: Pod Cvitušom. *Hrvatski arheološki godišnjak*. (2006) 3. Zagreb, 321-322.
- OLUJIĆ, BORIS. 2008. Lokalitet: Pod Cvitušom. *Hrvatski arheološki godišnjak*. 4. Zagreb, 377-378.
- OSTERMAN, JASMINA. 2008. *Špilja Jankuša – prilog poznavanju brončanodobnih špiljskih ličkih lokaliteta*. // Izdanja Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja u Lici. Vol. 23. / Kolak Tatjana (ur.). Zagreb – Gospić: Hrvatsko arheološko društvo – Muzej Like Gospić, 41-67.
- RAGUŽ, KREŠIMIR; OSTERMAN, JASMINA. 2008. *Istraživanja špilja u kanjonu Jadove*. // Izdanja Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja u Lici. Vol. 23. / Kolak Tatjana (ur.). Zagreb – Gospić: Hrvatsko arheološko društvo – Muzej Like Gospić, 69-77.
- PATSCH, KARL. 1990. *Lika u rimsko doba*. Pretisak. Gospić: Ličke župe. (naslov originala: Die Lika in die römischer Zeit, Wien 1900.)

- PAVIĆIĆ, LUKA. 1987. *Lovinac – monografija*. Lovinac: Mjesna zajednica Lovinac.
- ŠARIĆ, IVAN. 1975. *Kamene urne u Lici*. // Izdanja Hrvatskog arheološkog društva: Lika. Vol. 1. / Rapanić Źeljko (ur.). Split: Hrvatsko arheološko društvo, 57-74.

Izvori

- Arhiv Arheološkog odjela MLG
- Arhiv HAZU XV-23D/VI-81 Mijat Sabljar, rkp.
- Izvještaj o rezultatima arheoloških radova na III dijelu Plinovodnog sustava Like i Dalmacije; Magistralni plinovod Gospić-Benkovac; zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu AB 3 Begovac, Kaducej, 2011. (autori: Nikša Vujnović, Nikolina Antić)
- MK UZBK, Ostavština Većeslava Heneberga, rkp.

* * *

Archaeology of the Lovinac area

Abstract

This article presents existing knowledge about the archaeological heritage of the Lovinac area from prehistoric times to the end of the Middle Ages and beginning of the New Era. As with the entire area of Lika, the cultural heritage has been exposed to continuous devastation and secondary use throughout its turbulent history. Although the research carried out thus far is not large-scale, it undoubtedly provides insight into an archaeological picture – from prehistoric Iapodian hill- forts sites of the late Bronze Age and Iron Age, remnants of a vicinal Roman road or sporadic sepulchral Roman findings to the almost undetectable remains of architecture of medieval forts in Lovinac, Vranik, Sv. Rok, Ričica, Raduč and several toponyms that lead us to previously unlocated and undetermined localities.

Key words: Lovinac area, archaeology, prehistory, Middle Ages, localities

Sanja Grković

Ministarstvo kulture i medija

Uprava za arhive, knjižnice i muzeje

Fototeka kulturne baštine

HR – 10 000 Zagreb

sanja.grkovic@min-kulture.hr

Pregledni članak

(primljeno 1. 9. 2020.)

UDK 77(497.526 Lovinac)

LIKA I LOVINAČKI KRAJ U FOTOTECI KULTURNE BAŠTINE MINISTARSTVA KULTURE I MEDIJA

Fototeka kulturne baštine Ministarstva kulture i medija svjedoči nam da je Lika sa svojom bogatom baštinom koja taloži i bilježi materijalne i nematerijalne tragove čovjekove kontinuirane prisutnosti na ovim prostorima od najranijih vremena, bila itekako privlačna kako organiziranim zaštitarima baštine, tako i namjernicima i istraživačima širokih profila. Lički krajolici, spomenici i narod predstavljali su istinski fokus njihovog intelekta i nepresušnu inspiraciju njihovom oku. Među njima su fotograf Vaso Margetić, arheolog, muzealac i konzervator Josip Brunšmid, povjesničar i arhivist Emil Laszowski, mladi prosvjetar Ivan Rubčić te muzealac i konzervator Većeslav Heneberg.

Ključne riječi: fototeka, Ministarstvo kulture i medija, Lika, Lovinac, fotografija

O konzervatorskoj fotografiji općenito

Djelatnost konzervatorske službe nezamisliva je bez konzervatorske dokumentacije, budući da ona predstavlja nezaobilazno polazište svakom stručnom radu, kako onom teoretskom, tako i praktičnom. Konzervatorskoj fotografiji, kao sastavnom dijelu konzervatorske dokumentacije, s punim pravom možemo pripisati epitet „vizualnog čuvara stanja baštine“, jer nam zorno svjedoči o stanju i mijeni spomenika tijekom vremena, bilo u pozitivnom ili negativnom kontekstu. Zahvaljujući fotografiji dobivamo uvid u izgled spomenika koji smo u nekom povijesnom trenutku djelomično ili u potpunosti izgubili, ili pak dobivamo uvid u njegov izgled prije, tijekom te nakon konzervatorskih i/ili restauratorskih zahvata.

Međutim, pogled na sveukupni konzervatorski fotografski fond poučava nas da konzervatorsku fotografiju treba sagledati kao široki spektar vizualnosti koji u sebi uključuje i isprepliće vrlo slojevitom tematiku, pa tako uz onu užu spomeničku, operativnu fotografiju, očitavamo također i pejzažnu, ambijentalnu, reportažnu, socijalnu, *life* tematiku, portretistiku itd. Kao takve, one u većoj ili manjoj mjeri korespondiraju i vizualno podupiru i osnažuju nemali broj humanističkih znanstvenih disciplina, poput povijesti, povijesti umjetnosti, arheologije, etnologije s kulturnom antropologijom, arhitekture i sl.

Konzervatorska fotografija u povijesnom kontekstu službe

Organizirano čuvanje spomeničke baštine na našim prostorima prisutno je već više od stoljeća i pol. Ono seže u daleku 1854. godinu, kada je Centralna komisija za istraživanje i održavanje građevnih spomenika (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale) – osnovana u Beču 1850. godine, s jasno zacrtanom zadaćom naglašavanja važnosti zaštite kulturnih spomenika i uopće djelovanja na tom polju – s istim ciljem promakla i imenovala u središtima svojih krunovina vrsne djelatnike s područja znanosti i kulture u prve državne konzervatore. U Hrvatskoj i Slavoniji ova je časna dužnost bila povjerena Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom, u Istri Pietru Kandleru, a na području Dalmacije Vicku Andriću, čije ime ujedno nosi i nacionalna nagrada za izvanredna postignuća na području zaštite kulturne baštine.

Gotovo od samih početaka osnutka Centralne komisije, ali i srodnih kulturnih institucija poput Narodnog, odnosno Zemaljskog muzeja te njegovog Arheološkog odjela ili Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, fotografski medij bio je vjeran pratitelj i podupiratelj baštinske promocije, a posredno i njenog očuvanja.

U ovom kontekstu treba istaknuti kako je današnja baštinska fototeka MKM sljednica povijesnih stručnih i konzervatorskih službi te baštinica vrijednog fotografskog fonda (istovremeno s kulturno-povijesnog i s dokumentarno-operativnog gledišta) koji u sveukupnom analognom repozitoriju danas opseže preko 90.000 fotografija i 40.000 originalnih negativa te otprilike dvjestotinjak autorskih imena iz redova profesionalnih fotografa, konzervatora i stručnjaka srodnih institucija – muzealaca, restauratora, arhivista i sl. U sveukupnom analognom fondu, nastalom tijekom, okvirno uzevši, stotinu i trideset godina, povijesno-kulturnom i dokumentarnom vrijednošću ističu se primjerice fotografije Ivana Standla, Juliusa Hühna, Josefa Löwyja, Hinka Krapeka, Hubberta Vaffiera, Josipa

Brunšmida, Emilija Laszowskog, Gjüre Szaboa, Vladimira Tkalčića, Julija Kempfa, Ivana Rubčića, Većeslava Heneberga, Nikole Vranića, Vidoslava Barca i još mnogih drugih fotodokumentarista.

Lika i lovinački kraj u fototeci kulturne baštine Ministarstva kulture i medija

Najranija fotografska dokumentacija iz Fototeke kulturne baštine Ministarstva kulture i medija koja se odnosi na Liku jest ona fotografa Vase Margetića, snimljena u okviru velikog državno-izložbenog projekta *Milenijska izložba u Budimpešti 1896. godine*. Te godine mađarski službeni krugovi svečano su obilježavali tisućitu obljetnicu dolaska Mađara u Karpatsku kotlinu, a krunom prigodničarske serije događaja zamišljena je Milenijska izložba u Budimpešti. Vlastodršci su izložbenim projektom željeli širokoj javnosti podastrijeti rezultate impozantnog gospodarskog i kulturnog razvoja ugarskih zemalja tijekom posljednja tri desetljeća od utemeljenja Monarhije. Slijedom, u kolovozu 1895. godine među mnogim drugim poduzetim akcijama oko izložbene prezentacije Kraljevine Hrvatske i Slavonije,¹ po nalogu dr. Izidora Kršnjavija, predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu,² odabrana su petorica vrsnih domaćih profesionalnih fotografa³ kako bi za potrebe izložbe promptno i vjerno potkrijepili potrebito: prvenstveno nove prometne komunikacije s cestovnim putovima trasiranim mahom u građevno zahtjevnim predjelima i mostovima konstruiranim jednako tradicionalnim kao i modernim gradivima; mrežu novih školskih zgrada, od skromnijih, pučkih, u manjim lokalnim sredinama do većih gimnazijskih, odvojeno muških od ženskih, u većim

1 Primjerice sudioništvo mnogih istaknutih hrvatskih umjetnika: Vlahe Bukovca, Bele Čikoša Sesije, Otona Ivekovića, Roberta Auera, Ivana Tišova, Roberta Frangeša Mihanovića i Rudolfa Valdeca.

2 Funkcija odgovara današnjoj dužnosti resornog ministra.

3 Rudolfu Mosingeru povjereno je snimanje u varaždinskoj i zagrebačkoj županiji, Hinku Krapeku u modruško-riječkoj, Dragutinu Inchiostriju u bjelovarsko-križevačkoj i požeškoj, Dragutinu Hodinu u virovitičkoj i srijemskoj županiji i, Vasi Margetiću u ličko-krbavskoj županiji. Potrebno je uzgred napomenuti kako navodi u fototečnim inventarnim knjigama ponešto odstupa od ovakve krute prostorne podjele snimanja, pa tako među množinom Margetićevih ličkih milenijskih fotografija pronalazimo i one snimljene primjerice u Karlovcu, Senjskoj Dragi, Sv. Ivanu Žabnom ili Vagnju (Ruma), dok manji broj fotografija s ličkog područja ostaje bez autor-skih navoda (Jesenica, Lika kao širi pojam).

gradskim središtima; naposljetku i kulturno-povijesne znamenitosti zemlje – stare gradine, dvorce i svetišta, sve uklopljeno u tipične krajobrazne pojedinih podneblja.⁴

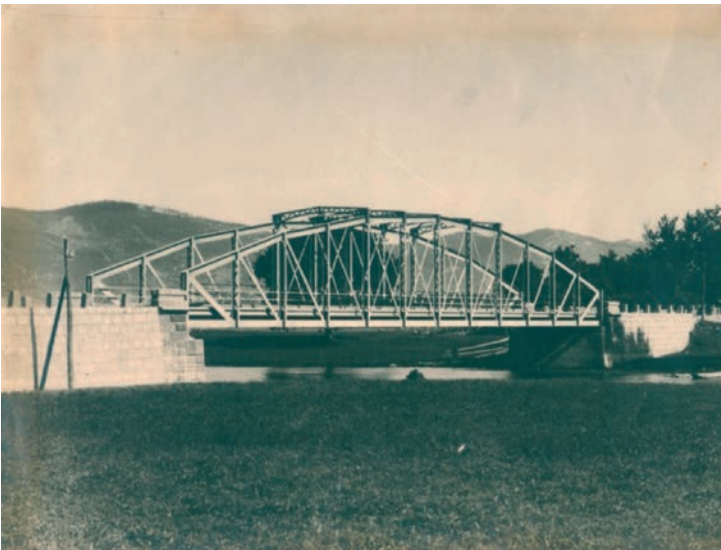
Od ukupno 57 sačuvanih fotografija (s izvornim želatinskim negativima!) snimljenih za Milenijsku izložbu u Budimpešti, 1896. godine, u fototeci kulturne baštine Ministarstva kulture i medija,⁵ sveukupno je sačuvana čak dvadeset i jedna Margetićeva fotografija s ličkog područja koja pored slikovitih krajolika sustavno bilježi onodobne dosege prosvjetne i prometne infrastrukture i graditeljstva.⁶

-
- 4 U *Izvjješću o Milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske*, tiskanom 1897. godine, iz pera tajnika trgovačko-obrtničke komore Milana Krešića (str. 373), čitamo: „Izložci gradjenog odsjeka kr. zemaljske vlade zapremiše velik dijel „općeg“ ili gospodarsko-industrijskog paviljona. Bilo je tu na stolovima sva sila rukopisa i nacрта, tičućih se javnih zgrada, zatim cesto-mostovnih gradjevina, provedenih po gradjevnom odsjeku tečajem zadnjih dvadeset i pet godina. U mjerilu 1: 144000 sastavljeni zemljovid sviju cestovnih mreža u Hrvatskoj i Slavoniji, a u istom mjerilu i zemljovid sviju vodogradjevina u obim kraljevinama resio je zidove, a do njih bilo je grafičkih pregleda o novčanim troškovima za nabavu cestovnog posipa, fotografija cesta i mostova (70 komada), nacрта tičućih se izvedenih mostova, osušenja nizina, obskrbe Krasa sa vodom, uredjenja Save i velika hidrografska karta“.
- 5 Fotografije su baštinjene od *Kraljevskog hrvatskog slavonskog dalmatinskog zemaljskog arkiva* na temelju dopisa od 23. lipnja 1911. godine; izvor: Ministarstvo kulture i medija, Uprava za archive, knjižnice i muzeje, Središnji arhiv kulturne baštine, redni broj kutije/spisa 1./40 (1911. B 41-70-88).
- 6 Fotografski fond Like Vase Margetića u Fototeci kulturne baštine MKM: **Drežnik** – pučka škola, tipska u to vrijeme; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8435, br. neg. VIII-198); **Jesenica** – most preko Jesenice kao svjetlo djelo cestogradnje; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8437, br. neg. VIII-200); **Kaluderovac** – most preko rijeke Like iz 1840. g.; stradao tijekom Drugog svjetskog rata, najvjerojatnije 1944.; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 7157, br. neg. VII-173); **Kupirov Klanac** – cesta kroz šumovite krajeve uz granicu Bosne kod Srba; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8557, br. neg. VII-298); **Lešće** – most sa željeznom konstrukcijom, preko Gacke, izveden 1889.; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8502, br. neg. VII-246); **Lešće** – most kameni preko Dobre, sagrađen na diku i ponos 1885.; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8441, br. neg. VIII-204); **Lešće** – škola, pučka; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8503, br. neg. VII-247); **Lešće** – škola, pučka; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8504, br. neg. VII-248); **Ličko Petrovo Selo** – majstorski izvedena cesta kroz šumoviti lički kraj; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8267, br. neg. VII-197); **Ličko Petrovo Selo** – cesta kod sela; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8510, br. neg. VII-254); **Ličko Petrovo Selo** – cesta, dionica u Klokočevici; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8511, br. neg. VII-255); **Ličko Petrovo Selo** – cesta sa serpentinama kod sela; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8512, br. neg. VII-256); **Lika** – krajolik s cestom; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8266, br. neg. VII-196); **Lika** – cesta kroz šumoviti predio; snimio vjerojatno Vaso Margetić, 1896. (MKM – FKB, inv. br. 8262, br. neg. VII-192); **Lika** – cesta prema Sedlu; 1895. (MKM – KBF, inv. br. 8263, br. neg. VII-193); **Lika** – krajolik s cestom; 1895. (MKM, FKB, inv. br. 8264, br. neg. VII-194); **Martinbrod** – panorama sela s krajolikom i cestom; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 7174, br. neg. VII-174); **Otočac** – viša pučka dječjačka škola, nalazi se u kući koja je kao jednokatnica sagrađena 1782. g., dok je II. kat nadograđen oko 1870.; 1895. (MKM – FKB, inv. br.

*LIČKO PETROVO
SELO, cesta sa
serpentinama
kod sela;*

*Vaso Margetić,
1895. (MKM –
FKB, inv. br. 8510,
br. neg. VII-254)*

*LIČKO LEŠĆE,
most preko Gacke,
sa željeznom
konstrukcijom,
izveden 1889.
godine; Vaso
Margetić, 1895.
(MKM – FKB,
inv. br. 8502, br.
neg. VII-246)*

7427, br. neg. VII-178); **Plaški** – most željezni, onodobni, preko Dretulje; 1895. (MK, UZKB – FKB, inv. br. 8443, br. neg. VIII-206); **Plaški** – pučka škola, građena od kamena; 1895. (MK, FKB, inv. br. 8442, br. neg. VIII-205); **Vaganac** – most kameni preko Korane iz druge polovice 19. st.; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 8449, br. neg. VIII-212).

OTOČAC – viša pučka dječja škola, u inicijalno jednokatnoj zgradi iz 1782. s nadograđenim II. katom oko 1870.; Vaso Margetić, 1895. (MKM – FKB, inv. br. 7427, br. neg. VII-178)

U razdoblju prije osnutka moderne konzervatorske službe, spomeničku baštinu, uključivši i onu ličku, fotodokumentiraju i Josip Brunšmid te Emil Laszowski. Budući da su obojica – prvi kao arheolog, muzealac i sveučilišni profesor, a drugi kao povjesničar i arhivist – dala veliki doprinos znanosti i kulturi, između ostalog predano skrbeći i o baštini (pa i na način da su bili svjesni važnosti njenog fotodokumentiranja), nimalo ne čudi činjenica da su koje desetljeće kasnije s utemeljenjem moderne konzervatorske službe postali ne samo njenim uvažanim članovima, već i darivateljima. Zahvaljujući njihovom fotodokumentiranju tijekom zadnjeg desetljeća 19. i prvog desetljeća 20. stoljeća, moderna konzervatorska služba oformljena pod okriljem *Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu*, 1910. godine, bit će od samoga začetka osnažena fotografskim fondom koji predstavlja temelje njene fotodokumentacijske službe.⁷ Unutar predmetnog fonda nalazimo i posve rane fotografije s ličkog područja.⁸

7 Ovakvom razvoju događaja vodila je okolnost da je novoosnovana, moderna konzervatorska služba (*Povjerenstvo*) svoj prvi radni prostor dijelila pod istim krovom s Arheološkim muzejom pod Brunšmidovom upravom, u Akademijinoj palači na Zrinjevcu. Riječ je dakle o prostornoj i kadrovskoj tijesnoj povezanosti Muzeja i Konzervatorske službe.

8 Fotografski fond Like Josipa Brunšmida u Fototeci kulturne baštine MKM: **Bilaj**, grad – situacija u krajoliku; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7112, br. neg. VI-246a); **Bilaj**, grad – situacija u krajoliku; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7113, br. neg. VI-247); **Bilaj**, grad – situacija u krajoliku; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7114, br. neg. IV-216); **Bunić**, veduta mjesta sa Župnom crkvom sv. Marije, sagrađenom 1807. i prigradenom 1867. godine; oko 1900. (MKM

BILAJ (Gospić), situacija starog grada u krajoliku; Josip Brunšmid 1897. (MKM – FKB, inv. br. 7112, br. neg. VI-246a)

VREBAC (Gospić), arheološki teren; snimio Josip Brunšmid, 1897. (MKM – FKB, inv. br. 7282, br. neg. VI-282)

PERUŠIĆ, veduta mjesta s koscima te s kulom Malkoč bega (lijevo) i župnim dvorom i župnom crkvom (desno); Emil Laszowski, 1896. (MKM – FKB, inv. br. 7190, br. neg. VI-311)

– FKB, inv. br. 7127); **Donji Lapac**, tlocrt grada po nacrtu Bron Cocini iz 1794.; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7131, br. neg. VI-254); **Lipec**, arheološki teren oko bivših Čekovića, na okuci Like, gdje je nekoć bila srednjovjekovna crkva; oko 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7165, br. neg. VI-260); **Lipec**, teren srednjovjekovne crkve; oko 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7166, br. neg. VI-261); **Lipec**, teren srednjovjekovne crkve; oko 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7167, br. neg. VI-262); **Lipec**, teren srednjovjekovne crkve; oko 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7169, br. neg. VI-264); **Lipec**, teren srednjovjekovne crkve; oko 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7168, br. neg. VI-263); **Lipec**, iskapanje temelja srednjovjekovne crkve; oko 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7170, br. neg. VI-265); **Lomska Duliba**, latinski natpis uklesan u pećini kao medaš između japodskih plemena Ortoplina i Parentina; oko 1923. (MKM – FKB, inv. br. 7326, br. neg. VI-293); **Medak**, rimski miljokaz s natpisom; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7177, br. neg. II-15306); **Medak**, rimski sarkofag s natpisom iz Počitelja koji je bio uzidan u fasadu općine koja je stradala u ratu 1943.; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7178, br. neg. II-15303); **Medak**, rimski sarkofag s natpisom: *DMEREMMIA*... iz Počitelja, prenesen u Medak, uzidan u općinsko pročelje, zgradu koja je stradala u ratu 1943. godine; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7179, br. neg. II-15304); **Mišljenovac gradina**, grad nazvan i Oraovac, porušen 1699. godine; akvarel grada u krajoliku N. Omčikusa iz 1861. godine; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7180, br. neg. IV-

GOSPIĆ, panorama – pogled s istočne strane
prema zapadnoj; Emil Laszowski, 1896.
(MKM – FKB, inv. br. 7150, br. neg. VI-259)

◀ PODUM (Otočac), ostaci srednjovjekovne
crkve sv. Marka – glavno pročelje;
Josip Brunšmid, kraj 19. st. (MKM –
FKB, inv. br. 7374, br. neg. VI-312)

BRINJE, stari grad Sokolac, pogled sa zapadne strane; Emil Laszowski,
prijelaz iz 19. u 20. st. (MK, UZKB – F, inv. br. 59196)

220); **Mišljenovac gradina**, kula grada s brdske strane; akvarel N. Omčikusa iz 1861. godine; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7181, br. neg. IV-221); **Podum** (nedaleko Otočca), crkva sv. Marka, uz ruševine antičnog nalazi; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7375); **Podum** (nedaleko Otočca), crkva sv. Marka, srednjovjekovna, ruševine, zapadno pročelje; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7374, br. neg. VI-312); **Podum** (nedaleko Otočca), srednjovjekovna crkva sv. Marka, detalj: antično kamenje upotrijebljeno kao građevni materijal; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7592); **Sinac**, Jupiterova ara u pećini (postoji 1949.); bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7381, br. neg. VI-315); **Sinac**, mitrej kraj mjesta; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7379); **Sinac**, mitrej usječen u pećini – reljef Mitre koji ubija bika; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7380, br. neg. VI-3149); **Sinac**, mitrej usječen u pećinu – reljef Mitre (bez glave) koji ubija bika; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7595, br. neg. VI-316); **Udbina**, kuće u glavnoj ulici, lijeva stoji nakon rata kao ruševina, dok desna postoji još i 1949. godine; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7173, br. neg. VI-280); **Udbina**, kuća – žandarmerijska stanica, tip gradnje iz 19. stoljeća; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7274, br. neg. VI-281); **Vrebac**, arheološki teren Aneusa(?); oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7282, br. neg. VI-282).

Fotografski fond Like Emila Laszowskog u Fototeci kulturne baštine MKM: **Alića Kulina** – utvrda, vjerojatno turska, kod Gospića; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7108); **Bilaj** – grad u krajolik; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7115); **Boričevac (Mišljenova Gradina)** – gradina najvjerojatnije iz turskog razdoblja. Crtež prema planu; pretpostavka da je presnimio Laszowski, oko 1900. (MKM – UZKB – F, inv. br. 7119); **Brinje** – mlin drveni i spilja Simičića; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7319, br. neg. IV-234); **Brinje Sokolac** – stari grad gledan sa zapadne strane, u prvom planu krovovi naselja podno grada; bez godine (iz Szabove mape) (MKM – FKB, inv. br. 59196); **Brinje Sokolac** – grad s kapelom, gledan sa sjeveroistočne strane; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7296, br. neg. VII-176); **Brinje Sokolac** – grad s kapelom gledan sa jugoistočne strane; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7303, br. neg. VI-288); **Brinje Sokolac** – sklop starog grada s kapelom i kulom; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7302); **Brinje Sokolac** – grad s kapelom gledan sa sjeverne strane; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7301); **Brinje Sokolac** – stari grad, detalj: glavni ulaz u grad s gotičkim portalom; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7309, br. neg. VII-177); **Brinje Sokolac** – stari grad i mjesto u podnožju s njegove južne strane; 1896. (MKM – FKB, inv. br. 7292, br. neg. VI-287); **Brlog na Kupi** – plan grada nad Gackom, prema bakrorezu Stiera iz sredine 17. st.; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7120, br. neg. IV-217); **Drežnik** – veduta mjesta; oko 1916. (MKM – FKB, inv. br. 7140); **Drežnik** – grad srednjovjekovni nad Koranom; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7134, br. neg. VI-256); **Gospić** – panorama s istoka prema zapadu; 1896. (MKM – FKB, inv. br. 7150, br. neg. VI-259); **Gospić** – ulica Kaniška s kapelicom sv. Ivana Nepomuka; 1888. (MKM – FKB, inv. br. 7151); **Jesenica** – grad Frankopana koji se spominje tek 1544. g.; 1894. (MKM – FKB, inv. br. 7320); **Kosinjski Bakovac** – natpis glagoljski Anža Frankopana iz 1503. g., navodno iz grada Ribnika. U kapelici sv. Vida; oko 1900., vjerojatno Laszowski (MKM – FKB, inv. br. 7221); **Krčingrad** – gradina, blokovi kamenja, koje je na lokalitetu pronašao Laszowski 1911.; 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7194, br. neg. IV-242); **Krčingrad** – gradina, detalj: vrata gdje se nalazi udubina za osovinu vrata (poziraju žena s djetetom); 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7195, br. neg. IV-243); **Krčingrad** – detalj zida s uklesanim klesarskim (?) znakom na uglu kule; 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7196); **Krčingrad** – gradina, detalj zida prilikom kopanja; 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7197, br. neg. IV-244); **Krčingrad** – znak klesarski (križ i kvadrat) na ugaonom kamenu kule od Gradine; 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7198,

U nastavku međutim treba napomenuti kako su novi fotografski prinosi, uključujući i one koji bi se odnosili na Liku, kako od strane Brunšmida, tako i Laszowskog, s pokretanjem Službe uglavnom izostali. Steče se dojam kako je s oformljenjem Službe na području fotodokumentiranja došlo do smjene generacija: općenito sagledavši novu je predvodio tajnik i najrevniji Službin terenac Gjur Szabo,⁹ mada u ovom kontekstu ne smijemo zaboraviti istaknuti niti mladog muzealca Vladimira Tkalčića.¹⁰

Ipak, usredotočimo li pažnju upravo na prostor Like susrećemo dva imena čija su srca, interesi, konačno i fotodokumentaristički prinosi gotovo u potpunosti posvećeni Lici. Lički opusi mladoga prosvjetara Ivana Rubčića i mladoga muzealca Većeslava Heneberga, baštinjeni unutar Fototeke kulturne baštine Ministarstva kulture i medija, ističu se na osobit način: prvi zahvaljujući neposrednoj prožetosti zavičajnošću te estetskoj i tehničkoj vrsnosti, a drugi poradi svoje dokumentarističke opsežnosti i sistematičnosti; oba također i poradi toga što, iako interesantni tadašnjoj novoutemeljenoj modernoj konzervatorskoj službi – koju uz slojevitte slikovne baštinske sadržaje obogaćuju i sasvim ranim kulturno-antropološkim

---

br. neg. IV-245); **Krčingrad** – gradina, detalj: zid s lukom; 1911. (MKM – FKB, inv. br. 7199); **Otočac** – kuće: lijevo Compagnie Kasserne i desno kuća otočkog načelnika Josipa Heneberga; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7371); **Otočac** – fortica, građena 1619. g., pogled s istočne strane; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 7365a, br. neg. IV-256a- nedostaje); **Otočac** – fortica, građena 1619. g., pogled s istočne strane; 1895. (MKM – FKB, inv. br. 7365, br. neg. IV-256 – nedostaje); **Perušić** – veduta: lijevo kula Malkoč-bega, desno župni dvor i župna crkva, u blizini Samograda špilja; 1896. (MKM – FKB, inv. br. 7190, br. neg. VI-311); **Perušić** – veduta: lijevo kula Malkoč-bega, desno župni dvor i župna crkva, u blizini Samograda špilja; 1896. (MKM – FKB, inv. br. 7190a, br. neg. VI-311a); **Perušić** – grad Perušićki, a od 16. st. turski; 1553. godine utvrdio ga je Malkoč-beg te je kula dobila ime po njemu; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7189, br. neg. VII-179); **Prozorina** – grad srednjovjekovni u krajoliku; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7213, br. neg. VI-266); **Prozorina** – grad srednjovjekovni, detalj zida s doprozornikom; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7214); **Rakovica** – akvarel iz 19. st. s prikazom drvene, pogranične stražarnice; bez godine (MKM – FKB, inv. br. 7217).

9 Szabov konzervatorski fotografski fond (neovisno od kasnijeg muzejskog), osim što donosi jedne od najranijih prikaza mnogih naših spomenika, prvenstveno Hrvatskog zagorja, obuhvaća okvirno oko 10.000 fotografija.

10 Tkalčiću je bilo povjereno jedno od prvih velikih fotodokumentiranja pod okriljem Povjerenstva, ono Riznice zagrebačke katedrale. Povjereni zadatak obavio je između 1912. i 1916. godine na najbolji mogući način, ostavivši konzervatorskoj Službi (Fototeci) u nasljeđe tri stotine i četrdeset izvornih fotografskih ploča (negativa), s pripadajućim fotografijama, iznimne povijesno-kulturnološke vrijednosti. U kasnijim desetljećima, vezan uz zagrebački Etnografski muzej i Muzej za umjetnost i obrt, bio je između ostaloga inicijatorom utemeljenja i oformljenja njihovih izuzetnih fotografskih fondova (fototeka).

odnosno etnografskim snimkama¹¹ – ostaju sve do danas uglavnom nepoznati ne samo široj javnosti, već i kulturnim povjesničarima i povjesničarima fotografije.

Ličanin Ivan Rubčić, rođen je 22. prosinca 1886. godine u Gospiću, gdje je polazio pučku školu i gimnaziju te maturirao 1904. godine. Studirao je zemljopis i povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i Grazu, a profesorski ispit položio je 1912. godine u Zagrebu. Poradi svojeg beskompromisnog životnog stava i pravičnosti, dekretima Kraljevine Jugoslavije bio je primoran mijenjati mjesta službovanja, seleći te radeći u Petrinji, Gospiću, Iloku, Kragujevcu, Velikom Bečkereku, Leskovcu, Gospiću i Sisku. U sisačkoj je školi pored svoje nastavničke službe u tri reizborna razdoblja obnašao službu ravnatelja.

Umro je 2. prosinca 1940. godine, u Sisku, s nenavršene 54 godine života.¹²

Drugi nam pak dostupni izvori govore da je bio iznimno obrazovana osoba, koja je svoje znanje i interese nadograđivala i širila tijekom čitavog života. Osim što je besprijeckorno govorio njemački jezik i što se izvrsno služio talijanskim, još u mladim danima solidno je ovladao i fotografskim zanatom. Dok nevelika Rubčićeva konzervatorska fotografska ostavština govori u prilog činjenici da je Rubčić fotografiju koristio u zavičajno-promidžbene i stručne svrhe, na temelju pisanih izvora kao i onodobnih popularnih tiskovnih¹³ saznajemo da je fotografski medij jednako

IVAN RUBČIĆ, portret iz poluprofila; 1924. (Izvor: HR-HDA-890)

-
- 11 Nakon spomenutih ranih navještaja etnografske fotografije pod okriljem konzervatorske službe trebat će pričekati više desetljeća do sustavnog etnografskog fotodokumentiranja pod okriljem konzervatorske službe. To će se desiti tek sredinom 20. stoljeća sa zapošljavanjem prvih profesionalnih fotografa (Nino Vranić, djeluje u KZ u Zagrebu; Vinko Malinarić, djeluje u KZ u Rijeci; Rudolf Bartolović, djeluje u KZ u Osijeku) te prvih školovanih etnologinja, početkom '60-ih godina (Marija Gamulin, djeluje u KZ u Zagrebu i Beata Gotthardi Pavlovsky, djeluje u KZ u Rijeci).
- 12 Personalni spis Ivan Rubčić; sign. HR-HDA-890: Personalni spis državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i Ministarstva NDH, kutija 330
- 13 Ilustrirani tjednik *Svijet* (1926. – 1936.)

uspješno primjenjivao i u umjetničkom stvaralaštvu, za koje dobiva više nagrada. Kao vrstan predavač, te nadasve ugodna i zanimljiva osoba, među svojim je učenicima uživao veliki respekt i simpatije. Također, bio je najbližim suradnikom stručnjaka zagrebačkog Arheološkog muzeja prilikom njihovih istraživanja u Sisku; proučavao je smještaj gradskih zidina i zainteresirao se za iskopine iz najnovijeg vremena. Sva ta zapažanja objavljivao je u dnevnom tisku. Rubčića je također intenzivno zaokupljala i numizmatika, pa je imao veliku zbirku rimskog novca.¹⁴

U prvim godinama djelovanja Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu, Ivan Rubčić, kao neposredan poznavatelj te promicatelj života i kulture ličkoga kraja, na inicijativu Povjerenstva započinje terensku suradnju s konzervatorima. Nije nemoguće da je Rubčiću, kao strastvenom numizmatičaru i arheologu amateru, vrata suradnje otvorio sam Josip Brunšmid. U ljeto 1915. godine na adresu Povjerenstva šalje svoje autorske baštinske fotografije ličkog zavičaja, nastale između 1910. i 1915. godine, s pridruženim opisima spomenika.¹⁵ Tom prilikom, u istom pismu, moli

14 Magjer, Blaž: Prof. Ivan Rubčić; Pedagoški arhiv u Zagrebu, inv. br. 1057, sv. A/II. – rukopisna građa

15 MKM, – SAKB, arhivska kutija br. V, god. 1915., red. br. sign. 18.

Fotografski fond Ivana Rubčića u Fototeci kulturne baštine MKM: **Bilaj**, detalj zidova na zapadnoj strani grada; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7116); **Bilaj** – stari grad, detalj zida s istoka (srušio se nakon 1940.); 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7117); **Bakovac** (Gornji Kosinj) – kapelica sv. Vida sa zvonikom na preslicu i predvorem (lopicom), pogled izvana na sjeverno pročelje; oko 1915. (MKM – FKB – inv. br. 7608); **Mušaluk** – kapelica sv. Duha, građena od popa Marka Mesića, 1700. g.; oko 1916. (MKM – FKB, inv. br. 7185); **Mušaluk** – kuća popa Marka Mesića iz 17. st., kasnije pregrađena, sprijeda bunar; oko 1916. (MKM – FKB, inv. br. 7184); **Mušaluk** – kula nad mjestom iz turskih vremena, zvana Bešina kula, na lokalitetu ‘Stari Budak’; oko 1916. (MKM – FKB, inv. br. 7186); **Počitelj** – ruševine ‘Vuksanove gradine’ sagrađene u 13. st., u vlasništvu Mogorića, zid sa sjeverne strane; oko 1915. (MKM – FKB, inv. br. 7207); **Široka Kula** – ostaci gradina porušena 1584. od strane kršćanske vojske, pokraj kuće sa slamnatim krovom, pogled sa sjeverozapadne strane; oko 1915. (MKM – FKB, inv. br. 7267); **Gradina od razvala** – ostaci grada, jugoistočna strana; oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 7156); **Gradina od razvala** – ostaci grada, jugoistočna strana; oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 7155); **Gradina od razvala** – ostaci grada, detalj zida sa sjeverozapadne strane; oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 7154); **Udbina** – ostaci grada Kurjaka, Gusića i Turaka, obrasli vegetacijom, pogled s jugoistočne strane; oko 1915. (MKM, UAKM – FKB, inv. br. 7272); **Volarica** – kapelica sv. Ivana Krstitelja, glavno pročelje flankirano stablima; oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 7278); **Volarica** – kapelica sv. Ivana Krstitelja, pogled izvana s južne strane; oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 7279); **Volarica** – kapelica sv. Ivana Krstitelja – kameni nadvratnik s reljefnom pleternom dekoracijom, vjerojatno iz 12. stoljeća; oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 718); **Švica** – veduta, vodopad Gacke u jezero Švica sa starim tipom kuća; oko 1900. (MKM – FKB, inv. br. 7383)

VOLARICA OSTROVIČKA (Gospić), pročelje kapelice sv. Ivana Krstitelja, flankirano stablima; Ivan Rubčić, oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 7278)

VOLARICA OSTROVIČKA (Gospić), kapelica sv. Ivana Krstitelja, detalj: kameni nadvratnik s pletetom kao reminiscencija na staro-hrvatsko doba; Ivan Rubčić, oko 1910. (MKM – FKB, inv. br. 7180)

BILAJ (Gospić), detalj zidova na zapadnoj strani grada; Ivan Rubčić, oko 1910. (MKM, – FKB, inv. br. 7116)

MUŠALUK (Bešina kula), grad iz turskog doba nad mjestom, pogled sa zapada; Ivan Rubčić oko 1916. (MKM – FKB, inv. br. 7186)

ŠIROKA KULA (Gospić), ostaci gradine, porušene od strane kršćanske vojske, 1584. godine, te pokraj nje kuća sa slamnatim krovom; sprijeda puk; Ivan Rubčić, oko 1915. (MKM – FKB, inv. br. 7267)

Povjerenstvo da ga imenuje konzervatorom. Tajnik Povjerenstva Gjuro Szabo u odgovoru odbija mogućnost Rubčićevog imenovanja konzervatorom, sažetom konstatacijom: „poradi nedovoljne stručnosti ličkog profesora?!“ Iz današnje perspektive gledano ne možemo ne ustvrditi kako je ovakav stav Povjerenstva bio štetan, ako nizašto, a onda za njenu konzervatorsku foto-službu. Nedvojbeno je kako bi Rubčićev status konzervatora zasigurno pridonio baštinjenju još pokojeg autorovog fotografskog opusa od iznimne dokumentarne i kulturološke vrijednosti.

Naprotiv, situacija je danas sljedeća (kao uostalom i s mnogim drugim u prostoru i vremenu zagubljenim opusima): nakon kontaktiranja srodnih muzejskih ustanova na ličkom području i u Zagrebu¹⁶ ostaje nepoznanica gdje se danas čuva i je li uopće sačuvano išta od fotografske ostavštine ličkog profesora Rubčića.¹⁷

16 Hrvatski državni arhiv u Zagrebu i Hrvatski školski muzej u Zagrebu, kao što je već istaknuto, posjeduju tek pisanu dokumentaciju, dok u Muzeju Like u Gospiću za sada izostaje svaka informacija vezana uz djelovanje Ivana Rubčića.

17 Za razliku od nažalost (za sada) izostale obimnije Rubčićeve fotografske ostavštine, baštinici smo (Gradski muzej Požege) pozamašne fotografske ostavštine uvaženog kulturnog djelatnika i prosvjetara Požežanina Julija Kempfa. Iako se generacijski (dvadesetak je godina stariji od Rubčića) i prostorno Kampf i Rubčić razilaze, među njihovim baštinskim fotografskim opusima, nastalim u prvim godinama djelovanja Povjerenstva, moguće je povući mnoge usporedbe.

POČITELJ (Gospić), grad nazvan Vuksanova gradina, čiji spomen seže u 1263. g., kao imanje Mogorovića – detalj: sjeverni zid grada s dječacima i starijom osobom; Ivan Rubčić, oko 1915. (MKM – FKB, inv. br. 7207)

MUŠALUK (Gospić), Mesičeva kuća iz 17. stoljeća, kasnije dograđena s bunarom u prvom planu; Ivan Rubčić, oko 1915. (MKM – FKB, inv. br. 7184)

MUŠALUK (Gospić), kapelica sv. Duha, građena pod pokroviteljstvom popa Marka Mesića, 1700. godine; Ivan Rubčić, oko 1915. (MKM – FKB, inv. br. 7185)

Štoviše, slijedom rečenog, ostaje istražiti krije li se moguće, osim u konzervatorskoj fototeci te spomenutom međuratnom tisku, kao neatribuirana i neprepoznata u kakvoj javnoj ili privatnoj fototeci ili kakvom onovremenom tiskovnom članku?!

Na temelju ostataka Rubčićeva opusa, odnosno onoga što je pohranjeno u baštinskoj fototeci Ministarstva kulture i medija, moguće je zaključiti da se radi o tehnički i estetski doradenom opusu, sadržajno usredotočenom na ličko podneblje s njegovom slojevitom poviješću i kulturom. Na fotografijama Rubčićevog opusa gotovo je redovito prisutan i narod kao vremenska prenosnica i simbol životnog kontinuiteta. Ljudi bezuvjetno donose prostorima život, smisao i značaj; njihova pak nazočnost na fotografiji sliku čini živopisnijom, u osjetilnom pogledu toplijom i bližom, iako u isti mah ne isključuje, dapače nagovještava (aludira na), prolaznost i smrtnost.

Većeslav Heneberg

Izuzetan doprinos fotografskom bilježenju slojevite kulturne baštine sporadično i života na prostoru Like, kako svojim sadržajem, tako i opsegom, dao je Većeslav Heneberg.¹⁸ Ova je tvrdnja tim vrjednija ako uzmemo u obzir činjenicu da Henebergov život (poput Rubčićevog), nije bio dug. Heneberg je rođen 22. ožujka 1889. godine, a umro je 5. travnja 1937. godine, s tek napunjenom 48. godinom života.

Heneberg je u rodnom Zagrebu polazio pučku školu i gimnaziju te studirao povijest i zemljopis na Filozofskom fakultetu. Još od studentskih dana zanimao se za stare gradine i gradove na području Like i šire, što je proizašlo iz njegove pripadnosti otočaćkoj lozi Heneberga. O ovoj upućenosti i interesu zorno nam svjedoči rana Henebergova ostavština, nastala između 1910. i 1923. godine, koja se čuva u Središnjem arhivu Uprave za archive, knjižnice i muzeje Ministarstva kulture i medija.¹⁹ U vrijeme studija, koji završava 1917. godine, još uvijek izostaje sustavno Henebergovo fotografsko dokumentiranje baštine.

18 Izvori o Henebergu, njegovom životu i djelovanju nude dvije inačice pisanja prezimena, one s jednostrukim i one s dvostrukim slovom 'n'. Na temelju vlastoručnog Henebergovog potpisa odabrala sam koristiti opciju s jednim slovom 'n'.

19 Pohranjena je u tri arhivske kutije koje sadrže neobjavljene rukopise, novinske članke, izvještaje s terena, planove i nacрте pretpovijesnih i srednjovjekovnih lokaliteta, mnoštvo bilježaka i iscrpnu bibliografiju. Dokumentacija se ponajviše odnosi na područja Like, ali ponešto je i one vezane uz Medvednicu, bosanskohercegovački grad Soko grad te razne domaće i strane dvorce. Predmetnu Henebergovu ostavštinu otkupio je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture

Početak njegova službovanja obilježio je prosvjetni rad u Srijemskoj Mitrovici, Brodu na Savi i Zagrebu.²⁰

Heneberg je poznavao i prijateljevao s brojnim značajnim imenima tadašnjeg kulturnog i znanstvenog miljea Pokrajine. Bio je također stariji brat Marijane Heneberg (udane Gušić), istaknute etnologinje te šogor liječnika, antropogeografa i akademika Branimira Gušića.²¹ Intenzivno se i plodonosno družio i s Gjurom Szabom, tajnikom *Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika*, potom i ravnateljem Muzeja za umjetnost i obrt. U toj suradnji, 1923. godine postaje članom *Povjerenstva*, a potom 1925. godine i kustosom Muzeja za umjetnost i obrt, napustivši dotadašnji prosvjetni posao.

VEĆESLAV HENEBERG,
portret iz poluprofila, 1925.
(Izvor: MUO, Odjel dokumentacije)

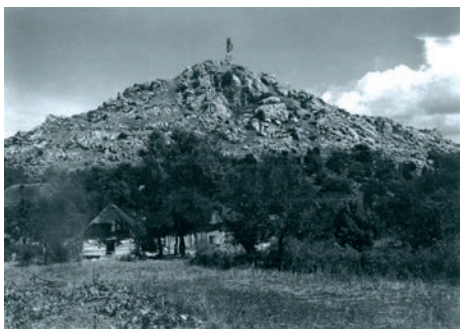
Tijekom trećeg i četvrtog desetljeća 20. stoljeća Henebergov se interes za stare ličke gradine i gradove intenzivirao, te ih je od 1922. do 1936. godine pohodio u društvu prof. Josipa Poljaka i dr. Branimira Gušića. Tijekom četrnaestogodišnjeg razdoblja Heneberg pohodi, proučava i opširno fotografski dokumentira ličku baštinu, načinivši pri tome 214 fotografija i 200 film-negativa, koji danas čine sastavni dio fototeke Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija.²²

SR Hrvatske 1987./88. godine, dok je istovremeno dio ostavštine koji se odnosi na Istru pohrađen u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (akvizicija br. 13/1987.).

20 Personalni spis Većeslav Heneberg; Sign. HR-HDA-890: Personalni spis državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i Ministarstva NDH, kutija 121

21 Poljak, Željko: Pioniri modernog alpinizma u Hrvatskoj – Prof. dr. Branimir Gušić (str. 3 – 8); Profesor Marijana Gušić (str. 9 – 12), Naše planine, godina XIV, broj 1-2, siječanj-veljača 1962.

22 Fototeka kulturne baštine MKM čuva sveukupno 350 film negativa i 414 fotografija Većeslava Heneberga, koji uključuje i Henebergov lički opus. Cjelokupna Henebergova dokumentacija, ona pisana iz Središnjeg arhiva kulturne baštine kao i ona fotografska, iz Fototeke kulturne baštine MKM, upisana je u Registar kulturnih dobara RH, rješenjem od 29. ožujka 2016. godine.

BILAJ (Gospić), srednjovjekovni grad koji se prvi put spominje u 15. st.; u 16. st., do 1584. g. bio je tursko uporište, a tada ga ruši kršćanska vojska – pogled s južne strane; Većeslav Heneberg, 1931. (MKM – FKB, inv. br. 7612, br. neg. III-645)

ŠTULIĆA KULA (Gospić), turski grad s visokom kulom, blizu Ploče; Većeslav Heneberg, 1932. (MKM – FKB, inv. br. 7268, br. neg. III-775)

GAJIĆA GRADINA (Raduč), Lovinac, stara gradina na potezu između Raduča i Svetog Roka; Većeslav Heneberg, 1923. (MKM – FKB, inv. br. 7632, br. neg. V-507)

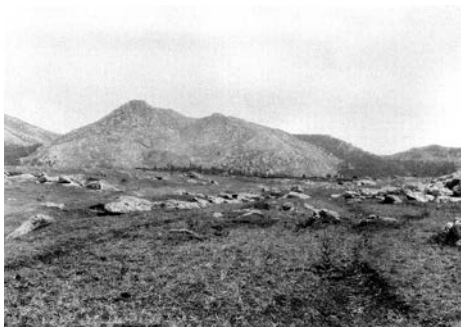
KARLOVIĆA DVORI, Komić (Udbina), stari srednjovjekovni grad – opća situacija sa zapadne strane; Većeslav Heneberg, 1932. (MKM – FKB, inv. br. 7652, br. neg. III-670)

KOMIĆ (Udbina), veduta sela podno brda s Karlovića Dvorima; Većeslav Heneberg, 1932. (MKM – FKB, inv. br. 7662, br. neg. III-679)

KUKLJIĆ (Lovinac), gradina zvana Vuletića grad, pogled sa sjevera; Većeslav Heneberg, 1931. (MKM – FKB, inv. br. 7678, br. neg. III-686)

OSTROVICA LIČKA (Gospić), pogled s Ličkog polja prema vrhu brijega sa starim gradom; Većeslav Heneberg, 1931. (MKM – FKB, inv. br. 7747, br. neg. III-737)

OSTROVICA LIČKA (Gospić), situacija starog grada na vrhu brijega sa selom u podnožju; Većeslav Heneberg, 1932. (MKM, UZKB, inv. br. 7745, br. neg. III-735)

OSTROVICA LIČKA (Gospić), grad, situacija oba vrha sa zapada; Većeslav Heneberg, 1931. (MKM – FKB, inv. br. 7759, br. neg. III-749)

PAVLOVAC (Gospić), pogled iz špilje Špljače nad kojom je smješten stari grad Pavlovac; Većeslav Heneberg, 1932. (MKM – FKB, inv. br. 7733, br. neg. III-727)

MOGORIĆ (Gospić), detalj starog grada, pogled prema zapadu; Većeslav Heneberg, 1931. (MKM – FKB, inv. br. 7706, br. neg. III-709)

REBIĆ (Udbina), gradina s malim Ličaninom u prednjem planu; Većeslav Heneberg, 1932. (MKM – FKB, inv. br. 7831, br. neg. III-800)

UDBINA, srednjovekovni grad, ostaci zidova s istočne strane; Večeslav Heneberg, 1933. (MKM – FKB, inv. br. 7826, br. neg. III-795)

SMILJAN (Gospić), stari grad na brdu Mali Vekavec; Večeslav Heneberg, 1922. (MKM – FKB, inv. br. 7797, br. neg. IV-265)

ZIR (Gračac), lokalitet s pećinom, karakterističnom za kraj; Večeslav Heneberg, 1932. (MKM – FKB, inv. br. 7850, br. neg. III-804)

DEBELO BRDO (Gospić), pogled na Krbavsko polje i selo Debelo Brdo; Većeslav Heneberg, 1923. (MKM – FKB, inv. br. 7629, br. neg. V-504)

KALUĐEROVAC (Perušić), drveni mlin na predjelu Karlovića brod na rijeci Lici; Većeslav Heneberg, 1924. (MKM – FKB, inv. br. 7644, br. neg. V-509)

VRELO KORENIČKO (Korenica), kultivirani krajolik; Većeslav Heneberg, 1934. (MKM – FKB, inv. br. 7846, br. neg. V-554)

UDBINA, kuća (džamija), pogled s dvorišne strane; Većeslav Heneberg, 1933. (MKM – FKB, inv. br. 7827, br. neg. III-796)

KOMIĆ (Udbina), čovjek iz sela, vodič na stari grad; Većeslav Heneberg, 1933. (MKM – FKB, inv. br. 7666)

S vremenskim odmakom moguće je zaključiti kako Henebergovo fotodokumentiranje prethistorijskih gradina i srednjovjekovnih gradova Like predstavlja impozantnu međuratnu premosnicu koja održava kontinuitet od devetnaestostoljetnog i „pred-velikoratnog“ foto-dokumentiranja starih gradova (Ivan Standl, Josip Brunšmid, Emil Laszowski) do onog poslijeratnog, koje obuhvaća razdoblje od sredine 20. stoljeća pa sve do današnjih dana (Greta Jurišić, Tihomil Stahuljak, Nino Vranić i dr.).

Vrijednost fotodokumentacije Većeslava Heneberga počiva i na činjenici da prinosi sasvim rane kulturno-antropološke, odnosno etnografske teme pod okrilje konzervatorske službe, uz one starije Ivana Rubčića. Kao takva ona je na tragu (a potom i vremenski podudarna) s

REBIĆ (Udbina), čobanska koliba
na saonicama; Većeslav Heneberg,
1932. (MKM – FKB, inv. br. 7832)

VRANIK (Lovinac), kuća zvana Kovačiće
kula – detalj interijera s ukućanima
oko ognjišta; Većeslav Heneberg,
1923. (MKM – FKB, inv. br. 7842, br. neg. V-550)

JUŽNI VELEBIT, kameni stan na Malovanu
s grupom čobana; Većeslav Heneberg,
1922. (MKM – FKB, inv. br. 7855, br. neg. IV-275)

JUŽNI VELEBIT, kameni stan na Malovanu
sa ženom; Većeslav Heneberg,
1922., (MKM – FKB, inv. br. 7854, br. neg. IV-274)

OSTROVICA LIČKA (Gospić), gradina u okolici mjesta – situacija s mještanima uz
volovsku zapregu; Većeslav Heneberg, 1920-e (MKM – FKB, inv. br. 62454)

fotodokumentacijom koja nastaje pod okriljem tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti pod paskom Dragutina Boranića ili pak Radivoja Simonovića koji početkom 20. stoljeća ovjekovječuje život pastirskog stanovništva Velebita. Nadalje ona se vremenski preklapa s terenskim istraživanjima i fotodokumentiranjima Branimira Gušića, ali i sa samim začetkom formiranja fototeke novoosnovanog Etnografskog muzeja u Zagrebu, zaslugom Vladimira Tkalčića. U konačnici ona je tri do četiri desetljeća ranija od one koju će konzervatorska služba baštiniti upošljavanjem prvih profesionalnih fotografa, poput Nine Vranića, Vinka Malinarića ili Rudolfa Bartolovića te prvih školovanih etnologa-konzervatora, Marije Gamulin i Beate Gotthardi-Pavlovsky.

* * *

The area of Lika and Lovinac in the photographic cultural heritage library of the Croatian Ministry of Culture and Media

Abstract

The cultural heritage photo library of the Ministry of Culture and Media testifies to Lika, with its rich heritage depositing and recording tangible and intangible traces of continuous human presence in this area from the earliest times, being very attractive both to organized heritage safeguards and bystanders as well as researchers of broad profiles. The landscapes, monuments and people of Lika were the true focus of their intellect and an inexhaustible inspiration to their eye. Among them are photographer Vaso Margetić, archaeologist, museologist and conservator Josip Brunšmid, historian and archivist Emil Laszowski, young educator Ivan Rubčić and museologist and conservator Većeslav Heneberg.

Literatura i izvori

- DOŠEN, ANTONIA. 2019. Vizualno čitanje Gospića i Like u ilustriranom tjedniku *Svijet* (1926. – 1936.). *MemorabiLika*, časopis za povijest, kulturu i geografiju Like (jezik, običaji, krajolik i arhivsko gradivo), god. 2, br. 1., 59-83.
- GOLEC, IVICA. 1999. *Petrinjski biografski leksikon*. Petrinja: Matica hrvatska Petrinja.
- GRKOVIĆ, SANJA. 2007. *Fotografija u službi zaštite kulturne baštine*. Zagreb: Ministarstvo kulture,

- HIRTZ, DRAGUTIN. 1905. *Prirodni zemljopis Hrvatske – Lice naše domovine*. Zagreb: Lav. Hartman (Kugli i Deutsch), knj. I.
- HIRTZ, MIROSLAV. 1925. Dr. Radivoj Simonović. *Hrvatski planinar* 21, Zagreb, 21-27.
- HORVAT, ANĐELA. 1981. O djelovanju konzervatorske službe u Zagrebu (1923-1941). *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 6/7, 15-35.
- *Konzervatorski svjetlopiši, naših prvih 160 godina zajedno*. 2014. (izložba organizirana povodom Dana EU baštine 2014.), autorica Sanja Grković, Ministarstvo kulture; Gliptoteka HAZU, 18. rujna – 12. listopada 2014.
- KREŠIĆ, MILAN. 1897. *Izvjestice o milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevine Hrvatske i Slavonije: god. 1896*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare.
- KRUHEK, MILAN; HORVAT, ZORISLAV. 2009. *Srednjovjekovne hrvatske župe Lika i Krbava (stari gradovi Krbave)*. // *Identitet Like: korijeni i razvitak*, knjiga I. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 239-293.
- MAGJER, BLAŽ. Prof. Ivan Rubčić; Pedagoški arhiv u Zagrebu, inv. br. 1057, sv. A/II. – rukopisna građa
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Fototeka // Fond Ivana Rubčića
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Fototeka // Ostavština Većeslava Heneberga
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Središnji arhiv // Ostavština Većeslava Heneberga
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine – Odjel za Registar kulturnih dobara // Rješenje o upisu Ostavštine Većeslava Heneberga u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske
- Mrežna stranica Ministarstva kulture // Zbirka fotografske dokumentacije Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture // Većeslav Heneberg; autorica priloga Sanja Grković
- MURAJ, ALEKSANDRA. 2000. Etnografsko-fotografski doprinos Radivoja Simonovića hrvatskoj etnologiji. *Etnološka tribina* 23, Vol. 30, 49-64.
- OLUJIĆ, BORIS. 2009. *Povijest istraživanja prapovijesne i antičke baštine u identitetu Like*. // *Identitet Like: korijeni i razvitak*, knjiga I. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 117-139.
- Personalni spis Ivan Rubčić; Sign. HR-HDA-890: Personalni spis državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i Ministarstva NDH, kutija 330
- Personalni spis Većeslav Heneberg; Sign. HR-HDA-890: Personalni spis državnih službenika Zemaljske vlade, Pokrajinske uprave, oblasnih uprava, Savske banovine, Banovine Hrvatske i Ministarstva NDH, kutija 121

- POLJAK, ŽELJKO. 1962. Pioniri modernog alpinizma u Hrvatskoj – Prof. dr. Branimir Gušić (str. 3-8.); Profesor Marijana Gušić (str. 9-12.). Naše planine, godina XIV., broj 1-2, siječanj-veljača.
- SEČENSKI, ŽIVAN. 1952. Nekrolog – Radivoj Simonović. Glasnik Etnografskog instituta SANU I (1-2), Beograd, 563-566.
- SZABO, GJURO. 1929. Dr. Josip Brunšmid – Nekrolog. Narodna starina, Vol. 8, No. 19, 102-103.
- ZRNIĆ, LIDIJA. 2012. Ostavština Većeslava Henneberga u arhivima Ministarstva kulture RH. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 36, 23-34.

Ljiljana Marks

Institut za etnologiju i folkloristiku

HR – 10 000 Zagreb

marks@ief.hr

Pregledni članak

(primljeno 15. 12. 2020.)

UDK 39:821.163.42(497.526)

USMENOKNJIŽEVNA GRAĐA IZ LOVINCA I OKOLICE U ZBIRKAMA INSTITUTA ZA ETNOLOGIJU I FOLKLORISTIKU

Maja Bošković-Stulli, Nikola Bonifačić Rožin, Ivan Ivančan i Stjepan Stepanov, tadašnji suradnici Instituta za narodnu umjetnost (poslije Institut za etnologiju i folkloristiku), terenski su istraživali u Lovincu i okolici 1955. i dijelom 1956. godine. Svatko je ponajprije istraživao svoju užu temu, ali, kako se to tada radilo, zabilježio je i sve što je pripadalo širim etnološkim i folklorističkim temama. Stoga predaje, vjerovanja, bajke, molitvice, zagovore, lirske i epske pjesme nalazimo u nejednakim razmjerima u svim zbirkama. To su bila vrlo rana sustavna terenska istraživanja, njihova je metodologija bila tek u povojima, mahom se zapisivalo sve što je tko našao. Često su se bez kritičkoga odmaka i kasnije provjere uzimali i amaterski zapisi domaćih ljudi, ponajprije učitelja. Ta su istraživanja danas iznimno važna zbog obilja građe koja je skupljena unatoč tome što nedostaju potpuni podatci o izvedbama, slušateljima, kontekstu, rasprostranjenosti, popularnosti pojedinih pjevača/pripovjedača, o ljudskim sudbinama. Usmenoknjiževna građa prikazuje se iz različitih istraživačkih fokusa pojedinih istraživača/zapisivača (predaje, vjerovanja, molitvice, zaklinjanja, basme, pjesme).

Ključne riječi: Lovinac, Lika, terenska istraživanja, usmena književnost

Institut za etnologiju i folkloristiku osnovan je godine 1948. kao Institut za narodnu umjetnost. Jedna od temeljnih zadaća novoga instituta bila su terenska istraživanja u Hrvatskoj i prikupljanje građe – tada još zapisivanjem rukom, fotografiranjem, a i crtanjem.¹ Prva je na redu bila Istra, ponajprije zbog priključenja

---

1 Bio je zaposlen poseban crtač, Živko Kljaković, koji je na terenu crtao portrete kazivača, glazbala, kućni inventar, fragmente seljačkoga graditeljstva, gospodarska pomagala, dijelove nošnje i dr.

Hrvatskoj i nastojanja da se zapiše što više folklorističke i etnografske građe među hrvatskim stanovništvom. Uslijedila su istraživanja ostalih dijelova Hrvatske (više u Marks i Lozica 2010).

U Lici su tako već 1955. i 1956. godine u nekoliko navrata istraživali Maja Bošković-Stulli, Nikola Bonifačić Rožin, Ivan Ivančan i Stjepan Stepanov.² Bila su to uvijek unaprijed pomno osmišljena i pripremljena istraživanja na koja je zajedno (ili odvojeno u manjim vremenskim razmacima) odlazila na više dana ekipa institutskih stručnjaka. Metodologija folklorističkih istraživanja prema kojoj se na terenu izravno zapisuju tekstovi uz iscrpne napomene o kazivačima, publici i izvedbi bila je tek u povojima; mahom se bilježilo sve što je tko našao, čak bez obzira na osobne istraživačke teme i sklonosti. Uzimali su se bez ikakve kasnije provjere, a često i bez kritičkoga odmaka, i stariji zapisi s terena (ponajviše školskih učitelja i nastavnika) te ravnopravno uvrštavali u rukopisne zbirke jer je bilo važno da se u zbirke uvrsti sve što je u to doba pripadalo živome repertoaru.³ Svatko je ipak ponajprije istraživao svoju užu temu, ali zabilježio je pritom sve što je čuo ili vidio ako je pripadalo širim institutskim temama. Stoga predaje, vjerovanja, bajke, molitvice, zagovore, lirske i epske pjesme nalazimo u nejednakim razmjerima u svim zbirkama. Važno je to danas zbog obilja građe koja je skupljena, pa i kada djeluje zbrkano i neusustavljeno. Nedostaju podatci o izvedbama, slušateljima, kontekstu svih zabilježenih pojava, rasprostranjenosti, popularnosti pojedinih pjevača/pripovjedača.

Drugi svjetski rat je u ovome kraju nedvojbeno bio poguban i svijet nakon njega nikad više nije bio isti. O njemu i o ljudskim sudbinama u zbirkama nema podataka. Nisam sigurna da su se izbjegavali, možda su ih kazivači prešućivali, a i bilo je to doba kad kontekst, život pripovjedača koji je neodvojiv od tekstova nije uopće ulazio u istraživački obzor. Razlike u prikupljenoj građi, kao što je rečeno, potječu i iz različitih istraživačkih interesa, senzibiliteta i fokusa pojedinih istraživača, iz čega su proizašla i njihova izravna pitanja kazivačima. Vjerojatno zbog toga u Stepanovljevoj i Bonifačićevoj zbirci ima više molitvica, zaklinjanja i

2 Bošković-Stulli je bilježila građu u Lovincu, Ričicama, Ličkome Cerju i Vraniku; Bonifačić Rožin u Lovincu (Vaganu, Zduniću), Ličkom Cerju, Udbini i Visuću; Ivančan u Gračacu, Prljevu, Pribudiću, Zrmanji, Velikoj Popini, Srbu, Ričicama, Lovincu, Svetom Roku, Donjem Lapcu, Udbini i Oraovcu; Stepanov u Gračacu, Zrmanji, Ričicama, Tomingaju, Dojčićima, Rastoviću, Ličkom Cerju i Lovincu. Popis sve skupljene i objavljene građe u tim i kasnijim istraživanjima suradnika Instituta za etnologiju i folkloristiku donose se u prilogima 1. i 2.

3 U zbirkama se navode izvori tih tekstova i imena zapisivača.

basmi (uvijek uz zapisivačeve napomene) no što bismo to očekivali u poslijeratno doba.⁴ Podjednako su se istraživala i srpska i hrvatska sela, bez oznaka o nacionalnoj pripadnosti premda se to gotovo uvijek može rekonstruirati iz prezimena i lokaliteta. Građa je slična, a opet i veoma različita koliko te razlike diktira uža kultura kojoj pripadaju.

Donosim kratak opis istraživačkih boravaka u Lici te pregled terenskih bilješki i zapisa, ali se detaljnije osvrćem na prozne žanrove, distribuciju motiva te književne utjecaje (kad su spomenuti). Kontinuitet do danas (kao ni pogled u prošlost) ne može se pratiti jer poslije nije bilo tako sustavnih istraživanja na tome prostoru.

Nikola Bonifačić Rožin je u lovinačkome kraju boravio od 3. do 17. lipnja 1955. godine. U osnovnoj školi u Lovincu ispitivao je i učenike, koji su, kako piše u predgovoru zbirci, bili „dobri informatori o običajima, osobito Martin Prpić, šesnaestogodišnjak iz L. Cerja, koji mi je kazivao o običajima, igrama i drugom folkloru“.⁵ Martin je to čuo od sestre svoga strica, Ilije Prpića, koji je pak bio jedan od najboljih kazivača pripovijedaka Maji Bošković-Stulli.

U zbirci, kao što je rečeno, ima molitvica, basmi, vjerovanja uz katoličke blagdane, ponajprije uz Božić. Primjerice, jedan od poznatih motiva o čudima badnje noći kad i blago govori, a čuti i razumjeti taj govor mogu tek oni koji su prije toga napravili sve što vjerovanje strogo zahtijeva: „O Božiću se davalo marvi jesti prvo nego ljudima, na povratku s ponoćke. Cure su išle ljubiti ovce da im ovce ljube janjce. Blago govori u noći između Badnjaka i Božića. Moga je čuti onaj ko je uvati sime od bujadi. Neki čoek je cilu noć trča između bujadi da bi sime uvatija. I sime palo negdje u obuću i odma je čuja di blago govori. Govori voda, blago i sve što ne govori“ (Bonifačić Rožin 1955: 10-13; kazivao Martin Klepić, zvani Maka, tada 58 godina, seljak). Uz Božić slijedi zapis hrvatski široko rasprostranjena motiva o mogućem otkrivanju lokalnih vještica: tko želi vidjeti vještice, mora od blagdana Sv. Lucije do Badnjaka svakodnevno izrađivati drveni stolac na koji će stati

---

4 Njihovo zanimanje za istraživanje lokalnih legendi, molitvica, basmi te tekstova vezanih uz kršćanske običaje potvrđuju i kasnije rukopisne zbirke. Naime, Nikola Bonifačić Rožin, prijeratni pjesnik i dramatičar, u hrvatskoj je folkloristici bio prvi koji je pojedine sastavnice izvedbi običaja i igara opisao i imenovao kao folklorno kazalište. „U prvoj je fazi svojega kasno započeto folklorističkog djelovanja isprva bilježio sve i sva: običaje, dijaloge, pjesme, priče, predaje, poslovice i zagonetke, podatke o narodnom životu uopće. Širina njegovih interesa zapravo je anticipirala postavke novije folklorističke prakse, koja nastoji pokazati život folkloru u kontekstu“ (Marks i Lozica 2010: 513) Stjepan Stepanov je bio suradnik u institutskome odjelu za muzikologiju, ali bio je i sjajan zapisivač brojnih usmenih pripovijedaka, što je vidljivo i iz ove zbirke.

5 Bonifačić Rožin je zapisao 50 zapisa običaja, pet pjesama i 12 priča i predaja.

u crkvi na misi o ponoćki i prepoznati sve seoske vještice jer su im za podizanja lica okrenuta od oltara; slijede pjesme o Jurjevu i Vidovu. Bilo je to nepunih deset godina poslije Drugoga svjetskog rata s današnje distance i hrabro istraživanje i zapisivanje vjerovanja, basmi, molitvica, zaklinjanja, legendi i narativa o običajima neodvojivih od katoličkih blagdana. Neki od zabilježenih motiva postali su u komparativnim istraživanjima o lokalnoj distribuciji pojedinih mitskih bića zanimljivi mnogo poslije: tako Bonifačić Rožin bilježi da se u Lici spominje maljak, lik istovjetan maciću, koji je pak znan samo u širem mediteranskom prostoru i dijelom u Gorskome kotaru.⁶

Stjepan Stepanov je istraživao od 19. svibnja do 8. lipnja 1955. (Stepanov 1955).⁷ Neprekinutih osamnaest dana na terenskom istraživanju govori nam i o nekom drukčijem onodobnom protoku i iskorištavanju vremena u ostajanju na terenu u „teškim“ uvjetima. Bilo je dovoljno vremena za upoznavanje i zbližavanje s kazivačima u izravnom ulasku u njihove domove i živote. Stepanov u putnom izvješću navodi da je bio u Tominjaju, gdje je tražio Iliju Gušavca, ali ga nije našao. „Nakon višednevnog lova, konačno sam ga uspio uhvatiti, ali on tvrdi da zna samo one ‘guslarske’ koje je naučio iz knjiga, dakle baš od njega, za kog su mi rekli da je najbolji guslar, nisam imao koristi“. (Stepanov 1955: I) Dana 21. svibnja zapisivao je u osnovnoj školi u Tominjaju, gdje je našao upravitelja škole iz Lovinca, koji je obećao da će do njegova dolaska organizirati zapisivanje kod svojih učenika, a ujedno će zamoliti za pomoć i tamošnje učitelje. „Od svega toga nije održao ništa“. (Stepanov 1955: I) Nije baš sve bilo tako pa iz zbirke saznajemo da je Stepanov ipak bio u osnovnoj školi u Ličkom Cerju, gdje mu je jedanaestero učenika govorilo brojalice, brzalice i dječje pjesmice. Tekstovi pripadaju antologijskim tekstovima dječjega folklora. Zabilježio je na tome istraživanju i nekoliko lascivnih priča i pjesama koje su do danas neobjavljene.

I on je zapisivao molitvice, a, što nam je iznimno dragocjeno, uz tekstove donosi i opis izvedbe. Bio je u kući kazivačice i nagovarao je da mu govori molitvice. Nevoljko je pristala, navodi dalje Stepanov, govorila je „nerazgovjetno, ali ne će da ponovi – jedva sam je nagovorio da mi to tihim glasom kaže, jer ni jedna žena ne će da kazuje ovakve tajne molitve i coprarije, jer tobože, kada ona to nekome saopći, sama izgubi moć; kazivačica tobože više ne vjeruje u te gluposti, tako bar

6 Riječ je o malenome vragolastom biću koje se pod različitim, a sličnim imenima (macić, mačić, mačićina, macmolić, mamalić, masmalić) pojavljuje pretežno u primorskim krajevima s crvenom kapicom ili klobukom. (Lozica 1995)

7 Zabilježio je 77 pjesama, 18 priča, 6 praznovjerja, 1 običaj, 154 zagonetke, 7 poslovice i brojalice.

kaže (jer su joj unuk i unuka partijci), se stidi i boji da to prizna pred njima, a ovima i imam zahvaliti, što je baba uopće htjela da te molitve kazuje.”⁸

Ivan Ivančan, koji je istraživao ponajprije folklorne plesove, piše da u Lovincu nije bilo dobrih kazivača. Bio je na terenu od 14. do 21. studenoga 1956. te ponovno od 19. do 26. svibnja 1958. u općinama Donji Lapac i Udbina.⁹ Piše da je u Ričicama naišao na veliku potporu učiteljica i obavio dobar posao. Najbolji kazivač bio je Jure Skender. U Lovinac je otputovao 21. studenoga, „gdje sam imao najslabije kazivače i pomoć na čitavom putu. Zbog toga sam se zadržao samo kratko vrijeme i otišao u Sveti Rok, gdje sam dobio naročitu podršku i šumarskom inženjeru Posavec Dragutinu. Uz njegovu pomoć uspjelo mi je nagovoriti 82. godišnju Iku Miletić, koja je inače bila jako bolesna, da mi kazuje naročito dragocjene podatke. U tom mjestu me zatekla velika snježna mećava te sam prvim vlakom krenuo u Zagreb“. (Ivančan 1956. i 1958: I) Donosim nekoliko njegovih kratkih bilješki o plesu i sviranju u to doba jer nam ti krokiji, crtice, plastično dočaravaju onodobni glazbeni i društveni život (u sljedećem poglavlju zbirke prate ih opisi plesova i plesanja). Dragocjena su navedena imena i prezimena kazivača i ostalih sudionika opisanih događanja koja ovjeravaju točnost zapisa. Ali, s druge strane, da nije bilo istraživanja i zapisa, ti bi ljudi bili zauvijek zaboravljeni.

Ivančan tako navodi da je u Lovincu živio Ante Krpan „Koričan“, koji je „svirao gusle i pjevao junačke pjesme. Dolazili su Dalmatinci sa mijehom. Svirali su badava“ (Ivančan 1956 i 1958: 133).¹⁰ To znači da su se neke svirke i svirači plaćali. U to doba se u Ričicama plesalo „uz tamburu i harmoniku. Guslar je bio Knežević Mile, ali je otišao u Zagreb“. Mješinu i roščice je imao i kazivačev otac, Mile Skender. Znao je svirati i na svirale dvojke. Gusle je imao Vid Mataić, a na dvojke je dobro svirao Jure Knežević, rođen 1898. Uz mijeh se samo sviralo i zapjevalo. „Volili su slušati guslare i volili bi baciti krunu. Tamburica je počela prije ovog rata [misli se na Drugi svjetski rat], prije nije“ (Ivančan 1956 i 1958: 133).¹¹ U

8 Kazivačica je bila Marija Brkljača, r. Dobrić (1878.) u Deringaju, stanovala je tada u Tomingaju na kućnome broju 246. Govorila je, među ostalim, pet molitvica, od kojih je jedna za zaštitu od more i vještica upućena sv. Tomi, potom molitvice u slavu boga jedinoga, za dobar san, za ozdravljenje od micine (vrsta kožne bolesti, manifestira se kao bolni čvorčić ili čirevi, nap. a.) te sv. Vidu da otjera lopove i puhove. (Stepanov 1955: 187-188) Podatke o dobi kazivača kao i sve ostale osobne podatke donosim ako su navedeni u zbirci.

9 Zabilježio je 30 običaja, 35 praznovjerja, 52 priče i predaje, 51 pjesmu, 10 dječjih i ostalih igara, 9 poslovice, 292 zagonetke, kazivanja o plesanju.

10 Kazivala Ankica Krišković, r. 1913. u Lovincu. (Ivančan 1956 i 1958: 133)

11 Kazivao Jure Skender, r. 1903. u Ričicama.

Sv. Roku mijeha „nije bilo nikada. Bile su pastirske diplo. Bile su dvojke i trojke. To su radili Dalmatinci. Najbolji svirači su bili Ante Šulentić Todak, između 45 – 50 godina star, Krpan Milan, star 25 g. i pokojni Daniša Serdar. Pokojni Perelja Babić je mogao ispjevati pjesmu kako je htio. Išao je na sud i njegov je protivnik Iso uzeo poznatog advokata Biničkog, a on krivokletnika Juru Banjeru. Dobio je parnicu, a kad su izlazili iz sudnice, zapjevao je Isi:

*Više vridi moj Banjera Jure
Nego Isi Binički dokture!*

(Ivančan 1956 i 1958: 133-134).¹²

Uz podatke o plesu i plesanju Ivančan je zabilježio i opise običaja, praznovjerna, priče i predaje, pjesme, poslovice i zagonetke, dječje i ostale igre te brojalice.

Maja Bošković-Stulli je, kako sama piše, „građu prikupila u okolini Lovinca u Lici ispod Velebita; bilježila sam je u selima Lovinac, Ličko Cerje, Ričice i Vranik od 6. do 16. VI. 1955. (...) Sela u kojima sam bila sva su hrvatska, poljoprivredno pasivna i siromašna, ljudi se bave stočarstvom i zemljoradnjom, a poslije oslobođenja, otkada je u Ličkom Cerju osnovan rudnik barita, postao je i taj rudnik jednim od glavnih izvora prihoda za pučanstvo. Ljudi su ovdje, kao i svi Ličani, bistri i otvoreni, prilično oštri, a folklorne su tradicije još u cvatu. O običajima pripovijedaju živo sva školska djeca, priče i pjesme znadu također, guslarska je epska pjesma tu još i danas zimska večernja zabava. Sela u kojima sam bila, iako su prilično zabačena (osobito Vranik), ipak nisu ona najzabitija“ (Bošković-Stulli 1955: I).¹³

Velik broj priča su ispričala školska djeca, kao uostalom i ostalim istraživačima. Obično su to tekstovi ispričani literarno i stilski dosta slabo (osim nekih iznimaka), jednostavno zato što djeci nedostaje pripovjedačkoga iskustva, ali su njihovi iskazi istraživački uvijek zanimljivi jer svjedoče o životu pripovijetke i pripovijedanja u zajednici, o tome što se u kući najviše pripovijeda, otkrivaju motive koje stariji kazivači nerado kazuju ili katkad skrivaju (primjerice, stari pripovjedački motiv o ubijanju staraca nalazimo u zbirci samo u dječjim kazivanjima (tekstovi br. 4, 17 i 66).¹⁴ Bošković-Stulli opisuje svoje susrete s najboljim kazivačima, među kojima su joj najvažniji bili Ilija Zubčić (star 65 godina), Jakov Prpić (star 49 godina), Marija

12 Kazivala Dragica Metež, r. Krpan, rođena 1924. u Sv. Roku.

13 Zabilježila je 74 pripovijetke, 20 predaja, 12 vjerovanja, 39 pjesama.

14 Motiv je međunarodno poznat. Ukratko: ljudi nekad nisu umirali pa su ubijali starce, najčešće tako da su ih odveli u planinu i prepustili umiranju. Ili, varijanta: kralj naredi da se svi stariji od pedeset godina ubiju, ali neki sin to ne može učiniti pa skriva oca u šumu i odnosi mu hra-

Matijević-Majeka (stara 66 godina) – svi iz Cerja i Matija Pešut iz Vranika (stara 70 godina, nepismena). (Bošković-Stulli 1955: II) Priče je bilježila u seoskim kućama, ali i u različitim radnim okolnostima jer se prilagođavala radnom i životnom ritmu kazivača kako bi prikupila što više gradiva, a i bila im što bliže. Tako piše da je Ilija Zubčić kazivao sve na paši čuvajući goveda; „katkada bismo sjedjeli na kamenu, a katkada se i sami kretali za kravom, (...) Majeka mi je pričala radeći dok je kopala, a slično je tako pričao i Pero Šarić (star 17 godina) i Vranika“. (Bošković-Stulli 1955: II)

Ilija Zubčić je svakako bio najveći ljubitelj priče, uvijek spreman za pripovijedanje ponajprije radi svojega zadovoljstva. Bošković-Stulli dalje piše u predgovoru zbirci: „Uvijek nešto čita na paši, sve što nađe, različite *Tajne ukletoga dvorca*, a i narodne priče. Čitao je ranije neke priče što su izlazile u svescima (ja se iz djetinjstva sjećam neke takve kolekcije, mislim da je to ona što je izlazila pod nazivom *Tak vam je nekoć bilo*), među tim pričama spominjao mi je neke o kralju Berendiju, o Ivanu Careviću, Besmrtnom Koščeju i ostale ruske priče. Poslije Prvoga svjetskog rata bio je Ilija zarobljen u Rusiji, pa mi je i to zadalo dosta muke, dok sam se snašla među njegovim pričama i otprilike razabrala što je čitao, a što slušao od starijih ljudi. Sva je ‘sreća’ što među njegovim pričama ima dosta takvih koje sadrže obscene detalje, po čemu se odmah pozna da tekst nije iz knjige. One njegove priče za koje pouzdano znam da ih je čitao nisam ovdje prepisivala. Čitanje knjiga utjecalo je na Ilijin stil i jezik, stoga njegove priče, inače izvanredno živo i plastično donesene, ponegdje nemaju možda dovoljno lokalnog kolorita. Ilija je siromašan, živio je uglavnom kod kuće, a neko je vrijeme radio u Gračacu kao stolar, ali je i tada stanovao u Cerju. Koliko sam primijetila, dobre je, krotke naravi, a gospodare mu svi, i žena i sinovi. Žena ga je nekoliko puta preda mnom izgrdila. Možda on zato i voli one priče o kažnjavanju zle žene, a i rekao mi je sam poslije jedne takve priče: Malo i je dobri (tj. žena). Ilijin je termin za ono što pripovijeda **priča** ili **prička** (ovaj posljednji naziv čula sam i ranije: u Vukovoj Gorici kraj Karlovca, od Ciganke u selu Maja na Baniji, na Bjelašnici u Bosni). Kratku šaljivu priču (njemački Schwank) naziva Ilija sklapalica. S Ilijom sam radila kroz nekoliko dana u više navrata“. (Bošković-Stulli 1955: II)

Marija Matijević – Majeka, „pobožna i bogomoljna“, ali spremna ispričati šaljive priče o svećenicima, „zna također vrlo mnogo priča, po tome je poznata u selu, ali ja nisam stigla od nje mnogo zabilježiti, jer je bila u velikom poslu“. (Bošković-Stulli

---

nu. Kad zajednica ne uspijeva nikako riješiti vitalni problem (ili kraljevu pitalicu), sjeće se pitati starca u planini. Kad starac mudrim savjetom sve riješi, prestane ubijanje.

1955: II–III) Očito je bila rođena pripovjedačica, otvorena novim sadržajima i pripovjedačkim iskustvima jer je u Osijeku, gdje je živjela nekoliko godina poslije rata, baš u gradu čula dosta priča koje je uvrstila u svoj repertoar i ispričala za istraživanja u Lici. Kao izvore spominjala je neku Dalmatinku, pa neku ženu iz Hrvatskoga zagorja i još neke druge s kojima se redovito viđala pa bi u slobodno vrijeme jedna drugoj kazivale priče. U zbirci se donose i neki od tih osječkih tekstova. Bošković-Stulli ističe taj podatak kao važnim svjedočanstvom o još uvijek živom spontanom pripovijedanju usmenih priča u gradskim sredinama u drugoj polovici 20. st. Većinu pripovijedaka koje je ispričala u Lovincu Majeka je čula i zapamtila od oca.

Matiju Pešut iz Vranika našla je Bošković-Stulli u selu slučajno jer se poslije rata preselila svojoj kćeri u Đakovo, a baš je u vrijeme istraživanja došla na dvatri dana kući da proda neku zemlju. „Ona zna vrlo mnogo priča, ali sam ja uspjela provesti a njome samo jedno poslije podne. Išle smo zajedno pješice iz Lovinca u Vranik, trajalo je to oko tri sata (nezaboravna priroda!), pa mi je putem dosta toga pripovijedala, a kad smo stigle, kazivala mi je iste priče ponovo u pero. Dobro je bilo što sam ponovo slušala ono što već znam, jer sam je mogla upozoriti na pokoji zaboravljeni detalj. Kad se spustio mrak, pričala je u kući Šarića kraj ognjišta, uz okupljenu porodicu, vrlo zahvalnu zainteresiranu publiku, i dalje, druge priče. Kazivali su i ostali. Osjećala sam da je takva sjedeljka uz ognjište ovdje poznata i uobičajena pojava, samo ne u to doba godine. Sve što sam to veče čula, osobito način i atmosfera kazivanja, bilo je dragocjeno“. (Bošković-Stulli 1955: III) Drugoga dana kazivao je ponovno neke od tih večernjih priča momak Pero Šarić „da bih ih mogla zabilježiti; u mraku nisam to naime mogla“. (Bošković-Stulli 1955: III)

Zanimljive priče, vjerovanja i pjesme kazivao je Jakov Prpić (tada star 49 godina, ciglarski, šumarski i željezničarski radnik). Bio je prvo šumski radnik, zatim radnik na ciglani, a potom je radio kao željeznički radnik na pruži i proboravio na tim radovima dosta vremena po Bosni i Slavoniji, kao brojni Ličani, ali je pretežno živio ipak kod kuće. Bio je otvoren za pripovijedanje, bistar, „ali ipak prožet praznovjerjem“, govori istraživačica, što se lako vidi iz njegovih kazivanja. Govorio je bogatim narodnim jezikom. (Bošković-Stulli 1955: IV) Znao je i dosta epskih pjesama, primjerice o Kraljeviću Marku i iz Kačićeve zbirke.

Koliko su ta terenska istraživanja u Lici bila važna, vidimo iz broja poslije objavljenih tekstova.¹⁵ Nijedna zbirka nije objavljena kao posebna cjelina.

15 U Prilogu 1. donosim pregled objavljenih pripovijedaka s toga istraživanja. Objavljeno je deset pripovijedaka u ediciji Pet stoljeća hrvatske književnosti, pet je ponovno objavljeno u ediciji Stoljeća hrvatske književnosti, a tri na njemačkome jeziku u ediciji Die Märchen der Weltliteratur.

Čemu sve to i zašto nam je danas važno, ako je uopće

Za današnje istraživače zbirke prikupljenoga gradiva ponajprije su izvori tekstova, uvidi u metodologiju istraživanja i promjene koje su se u međuvremenu dogodile. One su ovjereni podatci o žanrovskom, motivskom i tematskom repertoaru usmenoknjiževnih tekstova, a sučeljeno s današnjim istraživanjima (tamo gdje postoje), potvrde o kontinuitetu ili nestanku, o usmenom prenošenju u obitelji i lokalnoj zajednici te sličnostima (i kad postoje i kad ne postoje podatci o izravnim dodirima) s ostalim hrvatskim pripovjedačkim gradivom. Iz bilješki na kraju svakoga zapisa saznaje se da je većina kazivača tekstove čula u obitelji, od oca, majke ili babe te od starijih u selu, bez obzira na to koliko su godina imali u trenutku zapisa (iznimke su pripovijetke koje su kazivači čuli izvan svoga mjesta ili iz lektire, ali to je posebno navedeno). Boravak na terenu više istraživača u istom vremenskom razdoblju otkriva i lokalnu mrežu pripovjedača i njihovih slušatelja. Primjerice, u osnovnoj školi u Lovincu Bonifačić Rožin je ispitivao učenike o običajima. Osobito je dobar bio Martin Prpić, šesnaestogodišnjak iz Ličkoga Cerja, koji je “kazivao o običajima, igrama i drugom folkloru”, a sve je čuo od sestre svoga strica, Jakova Prpića, koji je pak bio jedan od najboljih kazivača priča Maji Bošković-Stulli. Među kazivačima se spominje i Marija Prpić, Ilijina teta, tada stara osamdeset godina pa pretpostavljam da se pripovjedačka seansa odvijala u njihovoj kući.

S istraživačke i vremenske distance od gotovo šezdeset godina, u novom društvenom kontekstu te posvema drukčijem komunikacijskom i medijskom posredovanju, svjedočimo o promjeni odnosa kazivača prema nekim tipovima tekstova, ovdje spomenutim molitvicama (kako ih najčešće imenuju oni koji ih govore) koje je zabilježio Stepanov. One su uvijek pripadale tajnim, mističnim, osobnim i gotovo zabranjenim tekstovima i znanjima jer se upravo u tajnovitosti (kao i točnoj verbalnoj reprodukciji) skriva njihova snaga i željena djelotvornost. Da izgovorena molitvica ne izgubi moć, morale su se izgovarati tiho, mrmljajući, intimno, samo sebi, što potvrđuje i ova kazivačica.¹⁶ Iste molitvice izgovarale su se nebrojeno puta, neke čak četrdeset ili sto puta dnevno kao da je izmoljeni broj jamčio učinkovitost. Da je došlo do promjene odnosa prema tim tekstovima, svjedočimo u suvremenim istraživanjima. Mijenja se ponajprije odnos publike (gotovo

16 Ona, kao i brojni kazivači iz toga doba, ima i jasnu osobnu napomenu istraživaču da u to ne vjeruje, da je to bilo nekad. Smatram da to nije stvaran stav i odnos prema izgovorenim tekstovima, već autocenzura u novom političkom poretku. Gotovo identične rečenice zabilježila sam, primjerice, 1970-ih godina u Slavoniji.

uvijek šire obitelji ili nekoga bliskoga) prema njima pa odjednom unuci žele da ti začudni tekstovi njihovih baka postanu javno dostupni kao obiteljska (ili zavičajna, lokalna) tradicija i dio zajedničke kulture sjećanja. Otuda posljednjih godina nekoliko zbirki recentnih tekstova molitvica (v. Marks 2011 i 2019). Promijenilo se i promišljanje usmenoknjiževnih žanrova pa bismo danas iznimno slikovita i afektivna kazivanja o hajducima Maji Bošković-Stulli uvrstili u tipove povijesnih predaja u kojima pretežu autobiografska sjećanja kao što bismo i dio zapisa pod imenom vjerovanja, primjerice o vješticama, mirno uvrstili u predaje. U ono su doba tekstovi koji su u zbirci Maje Bošković-Stulli uvršteni u pripovijetke ili predaje bili kompozicijski cjelovitiji, stilski dotjeraniji, podudarniji tipskim odrednicama žanra no što su to suvremeni zapisi tih istih motiva.

To je istodobno i priča o kazivačicama i kazivačima, o tome zašto se priča, zašto neki pripovjedači jako vole neke motive, zašto ih opetovano pripovijedaju godinama. O izboru pripovjedačkih motiva Ilije Zubčića u predgovoru zbirci Bošković-Stulli piše: „Koliko sam primijetila, dobre je, krotke naravi, a gospodare mu svi, i žena i sinovi. Žena ga je nekoliko puta preda mnom izgrdila. Možda on zato i voli one priče o kažnjavanju zle žene, a i rekao mi je sam poslije jedne takve priče: ‘Malo i je dobri’ (tj žena)”. (1955: II) Znamo da ne bira uvijek pripovjedača priču, već je priča unaprijed izabrala svoga interpretatora.

Zapisi govore i o tome kako se nekoć pripovijedalo, odnosno da su pripovjedačke seanse bile redovit oblik druženja: „Kad se spustio mrak, pričala je u kući Šarića [Matija Pešut iz Vranika, nap. a.] kraj ognjišta, uz okupljenu porodicu, vrlo zahvalnu zainteresiranu publiku, i dalje, druge priče. Kazivali su i ostali. Osjećala sam da je takva sjedeljka uz ognjište ovdje poznata i uobičajena pojava, samo ne u to doba godine. Sve što sam to veče čula, osobito način i atmosfera kazivanja, bilo je dragocjeno“. (Bošković-Stulli 1955: III)

Bilo je to još uvijek doba kad su teorijska usmenoknjiževna istraživanja i prosudbe o tekstovima počivali prije svega na filološkim interesima i znanosti o književnosti kad je riječ o književnoj sastavnici tekstova. Zbog toga se, pogotovo u rukopisima Bošković-Stulli, uvijek nalaze i bilješke o književno ili stilski dobroj ili lošoj priči, o jeziku – i pojedinog kazivača i šire zajednice – te objašnjenja lokalnih, arhaičnih ili manje poznatih riječi. Suvremena istraživanja zanemaruju (ako i potpuno ne odbacuju) taj dio i važnijim postaju detalji o životu kazivača i zajednice. Znanstvenim diskursom kazano: kontekst je u prvome planu, potom tekst, a tekstura je najmanje važna. Smatram da su baš te stare zbirke iznimno bogate zalihe lokalnih jezičnih idioma, dijalektalnih posebnosti koje nerijetko odudaraju

od očekivanih jezičnih rješenja i više odgovaraju idiolektu, tim više što su u njima sadržane vrednote govorenoga jezika, tj. u starim pripovjedačkim formulama sačuvani su i stari jezični oblici.

Isto su nam tako važni i podatci o putovima kojima promjene ulaze u jezik kazivača i pripovijedaka. Dolaze iz pročitanih tekstova, putovanja, medija, a ponajviše iz lektire: „Čitanje knjiga utjecalo je na Ilijin [Ilija Zubčić, nap. a.] stil i jezik, stoga njegove priče, inače izvanredno živo i plastično donesene, ponegdje nemaju možda dovoljno lokalnog kolorita“. (Bošković-Stulli 1955: II) Postoji i obratni put: kad pročitana priča potpuno uroni u kazivačev jezik pa se samo prema motivu prepoznaje tiskani predložak. Šaljiva pripovijetka *Ćoso i mlinar* Jakova Prpića (br. 16) odjek je pročitane Vukove pripovijetke *Laž za opkladu*. „Ali pričao ju je izvrsnim ličkim jezikom, pa je donosim radi jezika, a i zato da bi se mogle usporediti osobine štampanog teksta s onim što ga je pripovjedač primio iz knjige u svoj repertoar – Jakov se tek nešto slabo sjeća da je tu priču možda jednom negdje čitao“. (Bošković-Stulli 1955: III)

Te zbirke govore i o migracijama stanovništva, što se tako dobro zrcali u pripovjedačkome materijalu: Marija Matijević-Majeka preselila se na neko vrijeme poslije Drugoga svjetskog rata u Osijek i u svoj je pripovjedački repertoar uvrstila i priče koje je tamo čula, ne samo od Osječanki nego i od žena rodom iz Hrvatskoga zagorja i Dalmacije s kojima se redovito „viđala pa bi one jedna drugoj u slobodnom vremenu kazivale priče“. (Bošković-Stulli 1955: III) To je istodobno i podatak da su se u gradu Osijeku u to doba spontano pripovijedale priče, a ne samo ciljano istraživačima ili školskoj djeci. Matija Pešut iz Vranika, iznimna kazivačica, preselila je trajno svojoj kćeri u Đakovo (za terenskoga je istraživanja slučajno bila u Lovincu) pa su tako zabilježene i njezine priče koje je čula kao dijete od starijih. Jakov Prpić je bio šumski radnik, zatim je radio na ciglani, pa kao željeznički radnik na pruzi i proboravio na tim radovima dosta vremena u Bosni i Slavoniji, što je utjecalo i na njegov jezik i repertoar.

Za današnje stanovnike ovoga kraja to je ponajprije neraskidiv dio kulture sjećanja i pamćenja, čvrst oslonac u vremenu i prostoru. Prostor uvijek pobuđuje i čuva sjećanja, udomaćuje jednako svoje povijesne i mitske junake. Primjerice, o Ivi Karloviću, spjevano je mnogo epskih pjesama, podjednako o junaštvima i o ljubovanju s djevojkama. U lovinačkome kraju su ostaci kule uz koju se veže njegovo ime. Nevažno je je li kula pokrenula predaju ili je predaja izabrala kulu kao svoju nultu točku. Matija Pešut je u Lovincu govorila o Ivi Karloviću kao o mudrom ali bahatom feudalnom silniku u Komiću, kome su se kmetovi došli žaliti

na prevelike namete. Većina je od straha pobjegla, a najhrabriji je umjesto žalbe zbog trećine davanja, prozborio da će odsad davati polovicu. Kmetovi od straha popale sve svoje kuće i pobjegnu. To je u našim krajevima motivski česta, gotovo tipska predaja o samovolji domaćih velikaša i neuspjelim žalbama kmetova. Pomaže samo obraćanje nekome kralju, koji ionako nije u Hrvatskoj (više Marks 2020). Udomaćivanje motiva u blizak lovinački krajolik čini Karlovića domaćim junakom. I nije tu kraj: Karlović ne može bez kmetova na opustjeloj zemlji pa odlazi prema Karlovcu i zahtijeva zemlje koliko može obuhvatiti bivolska mješina. To mu, naravno, daju, a on, „mudar, vrag ga zatra“, rastegne mješinu i daje je krojaču da je iskroji u što tanje trake. Opaše njima cijeli Karlovac, koji potom osta njegov. (Bošković-Stulli 1963: 310) Riječ je, naravno, o konstruktumu koji otkriva fikcijsku stranu povijesti i pritom vješto poseže za pučkom etimologijom: od Karlovića do Karlovca.¹⁷

Za povratnike kući i *gastarbajtere* to je Itaka, najsigurnija luka, povratak u zavičaj djetinjstva u kojem još uvijek odjekuju glasovi davno nestalih, a bliskih i dragih ljudi.

Za mlade ljude to može biti i izazov otkrivanja svojega kraja u novome svjetlu, ali, još važnije, može biti i izvor novih prihoda za turističku zajednicu jer priča je uvijek nerazdvojan dio svakoga putovanja, ona se pamti zajedno s okusima i mirisima više od svakoga povijesnog podatka.

---

17 Ovo je tek varijanta jedne od najpoznatijih povijesnih predaja o postanku Kartage. Didona je izmolila od kralja Jarbe toliko zemlje koliko se može zahvatiti volovskom kožom. Prevarila ga je jer je kožu izrezala u tanke trake i obuhvatila toliko zemljišta da je mogla sagraditi 'novi grad' (fenički Kart Hadašt – Kartaga).

Literatura i izvori

- BOŠKOVIĆ-STULLI, MAJA. 1955. Folklorna građa okolice Lovinca u Lici. IEF rkp 180.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, MAJA, prir. 1963. *Narodne pripovijetke*. Zagreb: Matica hrvatska-Zora. [Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 26]
- BOŠKOVIĆ-STULLI, MAJA, prir. 1997. *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb: Matica hrvatska. [Stoljeća hrvatske književnosti]
- BONIFAČIĆ ROŽIN, NIKOLA. 1955. Folklor iz Lovinca i okolice. IEF rkp 271.
- IVANČAN, IVAN. 1956. i 1958. Od Zrmanje do Krbavskog polja. IEF rkp 320.
- IVANČAN, IVAN. 1956. 36 muzičkih zapisa iz Like. IEF rkp N 235.
- LOZICA, IVAN, 1995. Dva demona: orko i macić. *Narodna umjetnost*, 32/2, Zagreb, 11-63.
- MARKS, LJILJANA, prir. 1998. *Hrvatske narodne pripovijetke*. Vinkovci: Riječ.
- MARKS, LJILJANA i IVAN LOZICA. 2010. "Finitis decem lustris. Pola stoljeća folklorističkih (filoloških, etnoteatroloških i njima srodnih) istraživanja u Institutu". U *Folkloristička čitanka*. M. Hameršak i S. Marjanić, ur. Zagreb: AGM, 511-540.
- MARKS, LJILJANA. 2011. *Križi lete po nebu. Molitvice iz Dubrovačkoga primorja*. Biblioteka prošlost i sadašnjost, knj. 42. Dubrovnik: Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik.
- MARKS, LJILJANA. 2019. *Najljepše molitve naših starih*. Split: Verbum.
- MARKS, LJILJANA. 2020. *Zagreb u pričama i predajama*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- STEPANOV, STJEPAN. 1955. Pjesme, priče, zagonetke i drugo kotara Gračac (Lika). IEF rkp 307.

PRILOG I.

Objavljeni zapisi iz rukopisne zbirke Maje Bošković-Stulli (IEF rkp 180)

1. *Oca ubit, mater obljubit*, zapisano u Vraniku kraj Lovinca, kazivala Matija Pešut (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 51; Bošković-Stulli 1997, tekst br. 58).
2. *Nema sreće*, zapisano u Ričicama, kazivao Joso Knežević (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 55; Bošković-Stulli 1997, tekst br. 63).
3. *Pava pustinjač*, zapisano u Ličkom Cerju, kazivao Ilija Zubčić (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 56; Bošković-Stulli 1997, tekst br. 56).
4. *Divojka i vrag*, zapisano u Vraniku kraj Lovinca, kazivala Matija Pešut (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 61).
5. *Priča koja nije bila niti može biti*, zapisano u Ličkom Cerju, kazivao Ilija Zubčić (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 105; Bošković-Stulli 1997, tekst br. 118).
6. *Baba i veljača*, zapisano u Vraniku kraj Lovinca, kazivala Ika Krpan (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 123; Bošković-Stulli 1997, tekst br. 159).
7. *Vilica*, zapisano u Vraniku kraj Lovinca, kazivao Pero Šarić (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 126).
8. *Kubotova pećina*, zapisano u Ličkom Cerju, kazivao Ilija Zubčić (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 132; Bošković-Stulli 1997, tekst br. 167 u Bošković-Stulli; Marks 1997, tekst br. 70).
9. *Pasja trava*, zapisano u Vraniku kraj Lovinca, kazivao Pero Šarić (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 138).
10. *Ivan Karlović i kmetovi*, zapisano u Vraniku kraj Lovinca, kazivala Matija Pešut (Bošković-Stulli 1963, tekst br. 165; Bošković-Stulli 1997, tekst br. 182; Marks 1997, tekst br. 64).

Tri teksta Ilije Zubčića zapisana u Ličkome Cerju objavljena su na njemačkom jeziku u knjizi *Kroatische Volksmärchen* u znamenitoj ediciji *Die Märchen der Weltliteratur* (Bošković-Stulli, Maja. 1975):

1. tekst br. 26. *Das Mädchen ohne Hände* [Djevojka bez ruku], IEF rkp 180, tekst br. 34.
2. tekst br. 34. *Gespräch mit hohlen Dingen* [Razgovor sa šupljim stvarima], IEF rkp 180, tekst br. 38.
3. tekst br. 55. *Der Teufel und die Tante* [Vrag i tetka], IEF rkp 180, tekst br. 32.

PRILOG 2.

Popis gradiva iz Lovinca i okolice koje se čuva u Dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu

Kratice:

- IEF rkp = rukopisna zbirka Instituta za etnologiju i folkloristiku
IEF rkp N = rukopisna notna zbirka Instituta za etnologiju i folkloristiku
IEF mgtf = magnetofonski zapis Instituta za etnologiju i folkloristiku
IEF foto = fotografija iz fototeke Instituta za etnologiju i folkloristiku
IEF CD = zvučni zapis Instituta za etnologiju i folkloristiku
IEF video = slikovni zapis Instituta za etnologiju i folkloristiku

Rukopisi

Bonifačić Rožin, Nikola

Folklor iz Lovinca i okolice, 1955. IEF rkp 271.

Bošković-Stulli, Maja

Folklorna građa okolice Lovinca u Lici, 1955. IEF rkp 180

Ivančan, Ivan

Od Zrmanje do Krbavskog polja, 1956. i 1958. IEF rkp 320.

36 muzičkih zapisa iz Like, 1956. IEF rkp N 235.

Stepanov, Stjepan

Pjesme, priče, zagonetke i drugo kotara Gračac (Lika), 1955. IEF rkp 307.

Fonoteka

- IEF mgtf 2205 Radio Zagreb "Zvučne slike Korduna i Like" – izbor iz fonoteke Radio Zagreba (Sepčić, Đurić). 1970 – 1984.
- IEF mgtf 2917 DAT Čaleta, Joško. Obilazak grupa za Međunarodnu smotru folkloru u Zagrebu 1998. – Slunj, Lišane Ostrovičke, Lovinac 1998.
- IEF mgtf 2955 DAT Čaleta, Joško. Obilazak grupa za Međunarodnu smotru folkloru u Zagrebu 1998. – Lovinac, Lišane Ostrovičke, 1998.
- IEF CD 364 Vitez, Zorica (stručna i umjetnička ravnateljica) 32. MEĐUNARODNA SMOTRA FOLKLORA. "OBNAVLJAMO BAŠTINU", ZAGREB, 22. – 26. 7. 1998.

Snimanje repertoara grupa sudionica u muzejskom prostoru "Klovićevi dvori" (snimanje vodili: Joško Čaleta i Naila Ceribašić, snimatelj: Vito Gospodnetić).

- IEF CD 503 Vito Gospodnetić (Samofix d.o.o.; snimio) Misečina na Neretvu pade '99. (4)

Videoteka

- IEF video 112 (VHS) Galin, Krešimir. 1988. Folklorna glazba u Širokoj Kuli, Frkašiću, Muntanji (kraj Lovinca), Titovoj Korenici; istraživanje folklornih glazbala u Hrvatskoj.
- IEF video 648 (VHS i DV) Vitez, Zorica (stručna ravnateljica). 1998. 32. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 26. 7. 1998. "Obnavljamo baštinu". MGC Gradec. Izložba: Tradicijska kultura i rat: Obnova folklornih društava.
- IEF video 652 (VHS) Zorica Vitez (stručna ravnateljica); Šešo, Luka (snimio). 1998. 32. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 25. 7. 1998. Trg bana Josipa Jelačića.
- IEF video 654 (VHS) Zorica Vitez (stručna ravnateljica); Šešo, Luka (snimio) 1998. 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 26. 7. 1998. MGC Gradec – nastup sudionika smotre
- IEF video 655 (VHS) HRT; Zorica Vitez (stručna ravnateljica) 1998. TV snimke: 32. Međunarodna smotra folkloru Zagreb, 1998.
- IEF video 683 (VHS) s. n. 1999. 15. smotra folkloru "Na Neretvu misečina pala". Metković, 23. – 25. travnja 1999. 3. večer, 25. 04. 1999.
- IEF video 850 (VHS) HRT; Lovčević, Ninoslav 1997. VLAK PODVIGA

Fototeka

- snimio: Šiftar, Davor 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35743 (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35753 (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" u Zagrebu, Lovinac IEF foto 35799 (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35967 (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35970 (color pozitiv; color negativ)

- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35971 (color pozitiv; color negativ) snimio: Šiftar, Davor 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35972 (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35972 a (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 35973 (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 36109 (color pozitiv; color negativ)
- snimio: Šiftar, Davor. 29. međunarodna smotra folkloru u Zagrebu. KUD "Vrilo" IEF foto 36110 (color pozitiv; color negativ)

- Michieli, Igor:
IEF foto 39633 (color pozitiv)
Kolo u Lovincu. IEF foto 37174 (color dijapozitiv) presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu "Tradicijska kultura i rat": Obnova folklornih društava "MGC Klovićevi dvori".

- IEF foto 39634 (color pozitiv)
- presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu "Tradicijska kultura i rat": Obnova folklornih društava "MGC Klovićevi dvori".
- IEF foto 39635 (color pozitiv) presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu "Tradicijska kultura i rat": Obnova folklornih društava "MGC Klovićevi dvori".
- IEF foto 39636 (c/b pozitiv) presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu "Tradicijska kultura i rat": Obnova folklornih društava "MGC Klovićevi dvori".
- IEF foto 39654 Kuća. (color pozitiv) presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu "Tradicijska kultura i rat": Obnova folklornih društava "MGC Klovićevi dvori". Pogled na Lovinac – panorama. Presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu "Tradicijska kultura i rat": Obnova folklornih društava "MGC Klovićevi dvori".

- IEF foto 39655 (color pozitiv) Torba. Presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu “Tradicijska kultura i rat”: Obnova folklornih društava “MGC Klovićevi dvori”. Detalj muške nošnje (prsluk). IEF foto 39656 (color pozitiv)
- presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu “Tradicijska kultura i rat”: Obnova folklornih društava “MGC Klovićevi dvori”. Pogled na ulicu u Lovincu. IEF foto 39657 (c/b pozitiv)
- presnimak – građa za izložbu 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Popratna priredba. Građa za izložbu “Tradicijska kultura i rat”: Obnova folklornih društava “MGC Klovićevi dvori”. Pogled na Lovinac. IEF foto 39658 (c/b pozitiv)
- Šiftar, Davor (snimio). 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. Trg bana Jelačića, 25. 07. 1998. Središnja svečanost sudionika smotre.

- Zastave sudionika smotre: Kalinovac, Lovinac, Miklouš. IEF foto 39839 (color pozitiv)
- Šiftar, Davor (snimio). 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. MGC Gradec.
- Nastup sudionika smotre; “Obnavljamo baštinu”, 26. 07. 1998. KUD “Vrilo” iz Lovinca pjeva na pozornici. IEF foto 39888 (color pozitiv)
- Babić, Damir. 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. MGC Gradec. Nastup sudionika smotre; “Obnavljamo baštinu”, 26. 07. 1998. KUD “Vrilo” iz Lovinca pjeva na pozornici. IEF foto 39991 (color pozitiv)
- Babić, Damir. 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. MGC Gradec. Nastup sudionika smotre; “Obnavljamo baštinu”, 26. 07. 1998. KUD “Vrilo” iz Lovinca pleše na pozornici. IEF foto 39992 (color pozitiv)
- Babić, Damir. 32. Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu 1998. MGC Gradec. Nastup sudionika smotre; “Obnavljamo baštinu”, 26. 07. 1998. KUD “Vrilo” iz Lovinca pleše na pozornici. IEF foto 39993 (color pozitiv)
- Michieli, Igor. Ples i svirka IEF foto 68982 – 68992 (color dijapozitiv)

Folklore material from Lovinac and its surroundings in the collections of the Institute of Ethnology and Folklore Research

Abstract

Maja Bošković-Stulli, Nikola Bonifačić Rožin, Ivan Ivančan and Stjepan Stepanov, then researchers of the Institute of Folk Art (later the Institute of Ethnology and Folklore Research), conducted field research in Lovinac and its surroundings in 1955 and partly in 1956. Each of them primarily researched his or her specific topic, but, as it was done at the time, he or she also recorded everything that belonged to broader ethnological and folkloristic topics. Therefore, traditions, beliefs, fairy tales, prayers, intercessions, lyrical and epic poems are found in unequal proportions in all collections. It was a very early systematic field research, their methodology was still in its infancy, and mostly everything that anyone found was recorded. Records of local people were often taken without critical distance and later verification. These researches are extremely important today due to the abundance of material that has been collected despite the lack of data on performances, listeners, context, distribution, popularity of individual performers, and human destinies. Oral material is presented from different research focuses of individual researchers / writers (tales, legends, beliefs, prayers, intercessions, charms, songs).

Key words: Lovinac, Lika, field research, oral literature, Croatia

Ivan Brlić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Područni centar Gospić

HR – 53 000 Gospić

Ivan.Brlic@pilar.hr

Stručni članak

(primljeno 8. 11. 2020.)

UDK 94:631.1(497.526 Lovinac)“19“

94:316.4(497.526 Lovinac)“19“

OPĆINA LOVINAC U SOCIJALISTIČKOM RAZDOBLJU 1945. – 1991.

Druga polovina 20. stoljeća karakterizira vrlo turbulentnu i bremenitu ličku povjesnicu. Jedan od krajeva koji je posebno stradao i morao je biti ponovno izgrađen jest područje općine Lovinac. Tragična događanja i teške ljudske sudbine Drugog svjetskog rata bili su dio negativnih društvenih, gospodarskih i privrednih polazišta za ponovnim razvojem jedne zajednice. U Lovincu i okolnim selima nije došlo do potrebnog ekonomskog i za ličku privredu tada planiranog razvoja, već su ta izazovna vremena okarakterizirana slabom industrijskom proizvodnjom, smanjenim profitom od poljoprivredne djelatnosti te značajnim i trajnim iseljavanjem. U određenom društvenom i razvojnom vakuumu u okviru tadašnjeg kotara Gračac, Lovinac je dočekao novo stradanje – Domovinski rat.

Ključne riječi: Lika, Lovinac, rudnik, poljoprivredna zadruha, društveni razvoj, Lika

Uvod

O Lovincu¹, i uopće Lici u vremenu socijalističke Jugoslavije² nije bilo sustavno i objektivno pisano. Oslanjajući se na određenu literaturu monografskog tipa, nastojat će se u ovome kratkom prilogu rekonstruirati tadašnja povijesna zbilja općine Lovinac, jedne od najrazvijenijih ličkih općina prije Drugog svjetskog rata. Riječ je

1 Veliko hvala kolegama i kolegicama iz Državnog arhiva u Gospiću, a posebice Katarini Mataija na dobronamjernoj, stručnoj i kolegijalnoj pomoći.

2 Od 1943. godine Demokratska Federativna Jugoslavija, koja 1946. godine mijenja naziv u Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) te se, naposljetku, od 1963. država zove Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).

o području južne Like koje je kroz povijest imalo vrlo značajnu ulogu u prometnom, društvenom i gospodarskom povezivanju Like i Dalmacije.

Kako razdoblje socijalizma na području Like, a time i općine Lovinac, nije cjelovito historiografski obrađeno, pokušat ćemo naznačiti osnovna pitanja poštujući kronološki i problemski slijed događaja, svjesni da će i ovaj prilog pomoći otvaranju dodatnih problemskih pitanja o povijesti lovinačkog kraja nakon Drugog svjetskog rata.

Lovinac je, kao i dobar dio prostora Like, kako navodi njegov kroničar Mile Japunčić dočekao oslobođenje „okupan u moru hrvatske krvi koja nije prestala teći mjesecima nakon službenog okončanja rata, nakon čega je život nastavljen u ranama“. (Japunčić 2000: 159)

Nakon izrazito traumatičnih ratnih i poratnih događanja na području tadašnje općine Lovinac, stanovnici su nastojali, u sasvim novim političko-društvenim prilikama, vratiti predratni gospodarski i kulturni razvoj ovoga dijela Like. Iako je samo područje Lovinca i dalje rapidno gubilo stanovništvo, posebice ono radno sposobno, ostvarivali su se elementarni uvjeti za život.³ Taj proces nije tekao jednostavno jer se nova vlast, posebice njezina organizacija OZNA, represivno odnosila prema stanovnicima Svetoga Roka, koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata surađivali s ustaškom vlasti.⁴ Na području koje je bilo ratnim događanjima devastirano i opterećeno međuljudskim odnosima trebalo je u novom političkom sustavu ponovno omogućiti razvoj lovinačkog kraja.

Lovinac nakon Drugog svjetskog rata – upravni ustroj i stanovništvo

U novoj državi područje Lovinca teritorijalno je bilo ustrojeno u narodne odbore podijeljene u dva stupnja, općinski i seoski. U rujnu 1945. ukinuti su odbori Cerje, Kik, Smokrić i Vranik, a u svibnju 1952. i narodni odbori u Lovincu,

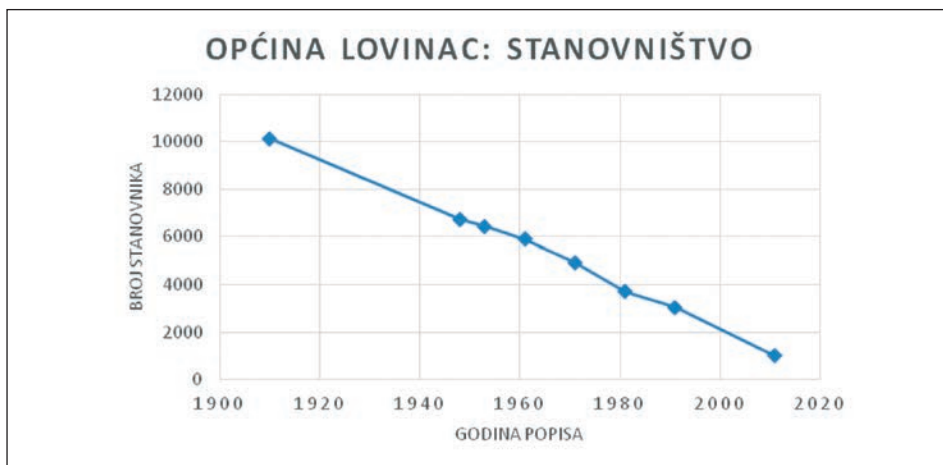
- 3 U lovinačkoj općini prije Drugog svjetskog rata djelovale su brojne gospodarske organizacije i društva koji su pomagali razvoju općine kao i snažnom obrazovanju ljudi. U ovim uspješnim procesima svakako su se istaknuli trgovci Šarić koji su djelovali u okviru Hrvatskog radiše te dr. Ante Šarić veliki poduzetnik, vlasnik Radenske i istaknuti sportski i humanitarni djelatnik. BRLIĆ, IVAN. 2017. *Lička i senjska građanska društva 1835. – 1945.*, Zagreb, 238-239.
- 4 U rujnu 1946. godine pripadnici OZNE su kamionom odvezli u Gračac na suđenja oko 30 ljudi, uglavnom iz Svetog Roka, pod optužbom za suradnju s okupatorom. Umjesto suđenja odvezeni su na prijevoju Velebita, Vracc, gdje ih je, 8. rujna 1946. godine OZNA-e sve pogubila i zakopala pokraj ceste. Njihove kosti nalažene su na tom području pri svakom kasnijem popravku ceste. JAPUNČIĆ, MILE. 2000. *Lovinački kraj – vrijeme i ljudi*, Zagreb, 159.

Ploči, Ričicama i Svetom Roku. Tada je formirana Općina Lovinac koja je samostalno djelovala do kolovoza 1955. kada se ukida i ulazi u sastav Općine Gračac. Nakon ukidanja općinske uprave, u Lovincu je otvoren mjesni ured, a desetak godina kasnije formirane su i mjesne zajednice Ličko Cerje, Sveti Rok, Lovinac i Ričice. Mjesni odbor u Lovincu jedini je koji je zaista egzistirao do 1991. godine. (Japunčić 2000: 164)

Na području općine Lovinac obnova je, radi velike ljudske i materijalne štete, tekla relativno sporo posebice u neposrednom poslijeratnom razdoblju. Isto tako, novim Zakonom o području kotara i općina u Narodnoj Republici Hrvatskoj iz 1955. godine uz Lovinac status općine izgubili su još i Bruvno i Zrmanja te su svi pripojeni kotaru Gračac. Novim zakonom iz 1962. godine ukinut je i kotar Gračac koji je sveden na rang općinskog središta, dok su Lovinac, Sveti Rok i Ričice postali mjesni odbori.⁵ Tako je Lovinac u socijalističkoj Jugoslaviji izgubio važnu funkcionalnu ulogu povezujućeg upravnog i gospodarskog središta južne Like.

Mile Japunčić u, do danas najobuhvatnijoj monografiji o Lovincu, vrlo ilustrativno i emotivno opisuje kako se živjelo u lovinačkom kraju u drugoj polovini 20. stoljeća. *„Znači u svježe vrijeme kad sam ja tu bio klinac, tu je bilo teško živiti jer okolo sve Gračac, pa okolo sve srpska sela. Amo Raduč, Medak. To sve okolo srpska sela. Oni su sve vukli sebi. Tako da mi nismo... Mi smo struju dobili '71.godine. Vode i danas nemamo zahvaljujući tome. Mi nismo telefon imali. Asfalt nikakav. Ništa nam nisu dali. (K11) Primjera radi, općina Lovinac je nekad bio općina razvijenija od općine Gračac. Da bi općinu Lovinac ukinuli sasvim. Nije više postojala općina i postao je općina Gračac. U općini Gračac do ovog rata radilo je preko tri tisuće i pol ljudi. Od toga nije bilo 50-ak, 100 Hrvata, mahom miješanih brakova, zalutalih ili možda same stručnosti koji je mora biti jer je potreban. (K10) Osim dobivanja statusa općine, kazivači su isticali gospodarsko jačanje Gračaca u kojem se tijekom druge polovine 20. stoljeća otvorilo sedam poduzeća, čime je grad postao jako imigracijsko područje, ali prema objašnjenjima kazivača, uglavnom pravoslavnog stanovništva. Istodobno se nije ulagalo u infrastrukturu, niti je postojala mogućnost zapošljavanja Lovinčana i Svetoročana u njihovim mjestima, a niti su se mogli zaposliti u svega 20-ak kilometara udaljenom Gračacu zbog svoje političke, odnosno ratne prošlosti. Razočarano stanovništvo izlaz je tražilo u emigraciji. Japunčić također ističe kako je gospodarsko zaostajanje kraja pratilo i smanjenje njegova stanovništva. Jedan od primjera namjernog gospodarskog zapostavljanja kraja bilo je*

5 „Nova teritorijalna podjela Hrvatske“, *Ličke novine*, god. 3., br. 45., 1. 03. 1955., nasl.

i otvaranje pilane i paromlina za koji kaže: „Makar je lovinački kraj imao najbolje uvjete za spomenute djelatnosti, odlučila je politika koja nije željela ništa u Lovincu, pa su planirani objekti otišli u Gračac odnosno u Udbinu.“ Kasnije dodaje: „Na početku svog vladanja Tito nije volio bogatog i neovisnog seljaka, a što je još važnije u lovinačkom kraju nije bilo mogućnosti zapošljavanja niti se za te ljudi gračačka vlast mnogo brinula. U toj vlasti ljudi su vidjeli toliko mržnje da su odlazili gdje god su nalazili posao, a osobito su bježali u Austriju ili Italiju.“ (Gotal 2010: 205)

Navedene političke, društvene i gospodarske negativne okolnosti bile su okidač za sve veće iseljavanje ljudi iz lovinačkog kraja pa je tako upravo negativna demografska slika glavna odlika vremena socijalističke Jugoslavije na području općine Lovinac. Tako je ovaj kraj bio jedan eklatantan primjer gubljenja stanovništva i to u vremenskom intervalu od 200 godina.

Tu „mobilnost“ najbolje pokazuju podatci popisa stanovništva. Od prvog popisa 1857. do popisa 2001. godine broj stanovnika je pao s 12120 na 1007 (*Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.* – <http://www.dzs.hr>). Etnologinja Marijeta Rajković i Martina Mišetić u svojem radu objašnjavaju koji su to sve unutarnji vanjski uzroci gubljenja stanovništva na području općine Lovinac. Tako napominju kako je krajem rata i u poratnim godinama na području Lovinca zabilježen velik broj prisilnih političkih migracija, koje su kod primorskih Bunjevaca bile tek pojedinačne. Mnogi imućni Lovinčani iseljavali su iz Lovinca, bilo zbog političkih razloga ili smanjenja broja stanovništva kao i promjena tržišne ekonomije, nisu više imali kome pružati svoje obrtničke, ugostiteljske i druge usluge. Povratkom dijela ljudi s novčanim kapitalom obnavljaju se kuće i imanja u sredi-

štu Lovinca. Te poslijeratne migracije iz sela u gradove te sve veći broj ilegalnih migracija, dovele su do ekonomskog stagniranja. Upravo su ekonomske migracije u najvećem broju i trajne migracije, koje su činili mahom mladi ljudi. Spomenuti val iseljavanja intenzivirao se otvaranjem granica za privremene radove u zemljama Zapadne Europe. Osim brojnih migracija, neulaganje u infrastrukturu i nemogućnost zapošljavanja prema svim primorskim Bunjevcima i Lovinčanima, glavni su razlozi već spomenutog gubljenja stanovništva. (Mišetić; Rajković 2010: 184)

Kada gledamo na brojnost stanovništva u općini Lovinac jasan je veliki pad nakon Drugog svjetskog rata. Prema nekim izvorima na području općine Lovinac, za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata smrtno je stradalo 1350 ljudi. U općini Lovinac rođeno je u tri godine nakon završetka rata svega 93 djece i to 24 u Lovincu, 6 u Ričicama, 25 u Svetom Roku te 39 u Gornjoj Ploči.⁶ Riječ je o malom broju rođene djece, posebice u mjestima gdje je stanovništvo većinsko hrvatsko jer je dobar dio stanovnika bio na strani NDH te je nakon rata uglavnom stradalo ili iselilo. Stoga razloge ovog velikog pada stanovništva koji je nastavljen i u narednim desetljećima možemo pronaći u ratnim i poslijeratnim strahotama kada je veliki broj Lovinčana stradao, a isto tako i radi nemogućnosti pronalaska posla.

Ponovna obnova školstva u općini Lovinac

Odmah nakon rata, radnim akcijama, započela je obnova Lovinca, a na prvom mjestu bila je obnova škola. Školska nastava počela je već 1945., a 1948./49. napravljena je i škola u Poljani od koje su danas vidljivi samo temelji. Kakvi su bili uvjeti svjedoči izvještaj iz Lovinca u kolovozu 1945. godine: „Narodni odbori ništa se ne brinu za škole, niti jedne škola nema ogrijeva. Broj djece biće znatno veći, nemaju sjedala, a u D. Ploči, G. Ploči, Kiku nikakvih prostorija za zimu. Također, ni u Lovincu se neće moći preko zime izdržati jer je školska soba slabo osigurana od zime. U Sv. Roku je veliki broj djece, a prostorija toliko mala, da je nemogući rad, materijala nema nikakvoga da bi se počelo s radom.“⁷ Lovinački kraj je tada, prema odluci Zavoda za školstvo Kotara Gospić, trebao imati pet osnovnih osmogodišnjih škola: Lovinac – koja je obuhvaćala školske obveznike sela Lovinac, Smokrić, Parčići i Piplice; Sveti Rok – koja je obuhvaćala obveznike sela Sveti Rok,

6 HR-DAGS-19-Narodni odbor općine Lovinac dalje: NOO kut. 6., Zdravstvo i prosvjeta – Djeca u općini Lovinac 1945., 1946. i 1947. godine.

7 HR-DAGS-5-Narodni Odbor Kotara Gospić dalje: NOK Gospić, kut. 318., Općinski NO Lovinac Prosvjetni odjela Kotarskom NO Gračac 24. 08. 1945. mjesečni izvještaj rada.

zatim Ličko Cerje koja je obuhvaćala školske obveznike sela Ličko Cerje, te obveznike VII. i VIII. razreda sela Balenova Plana, Ričice koja je obuhvaćala školske obveznike sela Ričice te naposljetku osnovna škola Ploča koja je obuhvaćala školske obveznike sela Gornja Ploča, Donja Ploča, Kik i Vranik.⁸ Važno je spomenuti kako su svega tri škole bile u funkciji nakon Drugog svjetskog rata, dok su ostale obnovljene tijekom narednih desetljeća.⁹

Škola u Svetom Roku obnovljena je tek krajem '60-ih godina. Naime, gotovo 200 učenica i učenika moralo je pohađati školu u Svetom Roku u svega tri prostorijske, odnosno u prostorijama tadašnjeg zadružnog doma. Stoga se 1964. krenulo u adaptaciju i proširenje školske zgrade na način da se, uz postojeću učionicu, osiguraju najmanje četiri učionice, kabinet, zbornica, sanitarni čvor, dva dvosobna obiteljska stana i tri samačke sobe kao i dvoranu za kulturno-zabavni rad.¹⁰ Vidljivo je iz arhivskih dokumenata kako su spomenute škole posljednje bile obnovljene, što možemo povezati s primjenom političkog utjecaja vodeće Komunističke partije. Isto tako, nastava se u tim školama vrlo teško odvijala, što radi već poznatih razloga poput dotrajalih zgrada, materijalnih uvjeta, tako i radi manjka nastavnika. U osmogodišnjoj školi u Lovincu radilo je svega sedmero nastavnika i to svi su bili sa srednjom stručnom spremom, radeći u dotrajaloj zgradi bez školskih pomagala.¹¹

Društveni i kulturni život u općini Lovinac

Krajem '50-ih ponovno se obnavljalo gospodarstvo, ali i društveni život. Tako je obnovljeno kulturno-umjetničko društvo koje je djelovalo sve do 1958. godine, kada se, radi premalo mladeži i nedostataka interesa, ugasilo. Osnovano je i vatrogasno društvo 1953. godine kada je udruga dobila i službeno odobrenje od tadašnje republičke vatrogasne zajednice.¹² Uz stalni pokušaj očuvanja gospodarstva i ekonomije, u općini Lovinac ponovno je u '70-im godinama obnovljen kulturni, umjetnički i sportski život. Tako je u Lovincu do početka Domovinskog rata djelovalo kulturno-umjetničko društvo Vrilo s folklornim, tamburaškim i pjevač-

8 HR-DAGS-5-NOK Gospić., kut. 213., Odluka o određivanju školskog područja obveznik škola, 2

9 PRICA, DIMITRIJE. 1953. Školstvo u Lici. *Ličke novine*, 15. 8., 6.

10 HR-DAGS-192- SO Gračac. Kut. 108., Građevinski poslovi – obnova Osnovne škole u Svetome Roku. 2559, 1-64

11 HR-DAGS-5-NOK Gospić, kut. 333., Ankete o školama kotara Gospić 1956. – 1960. – Osmogodišnja škola u Lovincu.

12 HR-DAGS-19-Narodni odbor općine Lovinac dalje NOO, kut. 1. Vatrogasno društvo u Lovincu osnivanje društva, k.br. 893/1955.

kim sekcijama.¹³ Društvo je uspješno nastupalo u većim mjestima Like kao i u više gradova Hrvatske. Pjevački zbor društva održao je u Lovincu prvo javno izvođenje hrvatske himne Lijepa naša. U Lovincu je aktivno djelovao i Nogometni klub Rudar. (Japunčić 2000: 167)

Poljoprivreda i rudarstvo: važne djelatnosti za razvoj kraja

U godinama nakon rata započela je i gospodarska obnova općine. Osnovna gospodarska grana bila je poljoprivreda od koje je stanovništvo relativno dobro živjelo, još i u vremenu prije Drugog svjetskog rata. Nabavno-prodajna zadruga u Lovincu osnovana je 15. prosinca 1945., a do 1955. djelovala je kao poljoprivredna zadruga. Kao takva imala je vrlo dobre ekonomske i gospodarske uvjete da postane ključno mjesto za razvoj poljoprivrede i stočarstva. Naime, općina je imala sredinom '50-ih godina 26 976 ha ukupne površine, a od koje je samo 636 ha ili 2,3 % neplodno.¹⁴ U okviru zadruge ponovno su se pokrenuli obrti – kovači, zidari, rezači građe, kolari, bačvari, stolari, a otvorene su i mesnica i pekarnica. Zadruga je prema Japunčiću prestala s djelovanjem radi međuljudskih odnosa, odnosno radi otpora naprednijih i bogatijih zadrugara. (Japunčić 2016: 23) Uvidom u arhivsku građu Narodnog odbora Lovinac vidljivo je kako je do prestanka rada poljoprivredne zadruge došlo djelomice i radi vrlo loših higijenskih uvjeta u gostionici koja je u vlasništvu Poljoprivredne zadruge.¹⁵ Tada je poljoprivredno zemljište ustupljeno Poljoprivrednom dobru u Gračacu, dok je skladište i pogon za osvjjetljenje preuzelo poduzeće Komunalac iz Gračaca. Mlin u selu Ploča preuzelo je poduzeće za promet i preradu žitarica iz Gračaca dok su pekarnicu i mesnicu otkupili lokalni privatnici. (Pavičić et al. 1987: 294) Četiri godine poslije određene aktivnosti i dalje su se odvijale, ali u novim uvjetima poslovanja koja su bila u skladu sa zakonom o poljoprivrednim zadrugama. OPZ Lovinac tako je mogla obavljati djelatnosti trgovine mješovitom industrijskom robom, trgovinom rudnim drvetom i pilanskim trupcima, preradom šumskih plodina i poljoprivrednih proizvoda, zanatstvom i transportnim uslugama.¹⁶ Ovo rješenje vrijedilo je gotovo dvadeset

13 ČULJAT, MARKO. 1986. Ličko prelo-KUD Vrilo Lovinac. *Lički vjesnik*, god. 23, br. 2. (769), 7.

14 PAVIČIĆ, L. i sur., *Lovinac monografija*, Lovinac, 1987., 295.

15 DAGS-19., NOO Lovinac, kut. 6., Rješenje o privremenoj zabrani poslovanja gostionice, k.br. 1737/54.

16 HR-DAGS—5-NOK., kut. 214., Zapisnici sa sjednica općinskih vijeća i vijeća proizvođača – Gračac 1958 – 1959.

godina. Zadrugarstvo lovinačkog kraja kao samostalnog privrednog subjekta obnovljeno je, na inicijativu Marka Gerana Miletića, 1977. godine kada iznova počinje djelovati pod nazivom Poljoprivredna zadruga u Lovincu. Ponovno djelovanje bilo je vrlo uspješno jer je zadruga već 1984. godine imala 15 zaposlenih i oko 200 kooperanata. Poljoprivredna zadruga bavila se i otkupom ljekovitog bilja za farmaceutsku tvrtku Pliva. Tako je samo u 1984. godine ostvaren promet od 13,5 milijuna dinara što je mnogo s obzirom na relativno mali poslovni subjekt kao što je zadruga. Realno, to je svega 10% od mogućnosti koje područje Lovinca ima za uzgoj i berbu ljekovitog bilja.¹⁷

Iste godine zadruga je za svoj uspješan rad, primila Zlatnu plaketu za najuspješniju zadrugu u Hrvatskoj. Isto tako, zadruga je imala vlastitu proizvodnju, kooperaciju i uzgoj plemenite stoke. Držala je farme muznih krava, koza, ovaca, pčela, a izrađivala je i pedološku kartu cijelog područja. U zadruzi se tada obrađivalo preko 100 ha zemljišta s dva vlastita traktora i kombajnom, a otkupljivalo se i mlijeko. Uspješnost zadruge uoči Domovinskog rata ogledala se i u potrebi izgradnje velikog skladišta. Godine 1987. Tech biro iz Rijeke pripremio je projekt izgradnje velikog skladišta u sklopu kojega su bili predviđeni prostori za skladište ljekovitog bilja, skladišta mješovite robe, skladište sirove kože i garažu.¹⁸ Ova poljoprivredna zadruga djelovala je do Domovinskog rata. Povratkom stanovnika, nakon 1995., ponovno se obnavlja Poljoprivredna zadruga Lovinac. Godine 2001. počinje uspješna revitalizacija poljoprivredne proizvodnje i to prvenstveno uzgojem ličkog krumpira kao proizvoda s geografskim podrijetlom.

Uz poljoprivredu, u općini je jednu od ključnih uloga ekonomskog razvoja imalo rudarstvo. Godine 1947. ponovno je osnovano poduzeće „Lički rudnici metala i nemetala“, na tradiciji prijeratnog rudnika barita iz 1938. godine.¹⁹ U rudniku se kopao barit koji se zatim vagonima prevezio na željezničku postaju u Ričicama i dalje u brojne zemlje u Europi. Ovaj rudnik je bio najveći privredni subjekt u kotaru Gračac te jedan od najvećih rudnika barita u Jugoslaviji. (Pavičić et al. 1987: 302) Primjera radi, samo tijekom 1948. godine u tom rudniku je iskopano i opra-

17 S. K.. 1985. Milijuni iz kamenjara. *Lički vjesnik*, god. 23., br. 5., 1. 3., nasl.

18 HR-DAGS-192-SO Gračac, kut. 108., Građevinski poslovi – Višenamjensko skladište, 126/87.

19 Prije Drugog svjetskog rata u Ričicama je postojao rudnik barita koji se iskopavao za zemljištu tadašnje Hrvatske seljačke privredne zadruge. Lokalni seljaci imali su mogućnost raditi i iskopati ovu rudu i plasirati je željeznicom na tržište. PAVLOVIĆ, IVAN. 1939. Rudarstvo u Lici. *Lička sloga*, 20. 2., br. 3-4., 5.

no preko 4000 tona barita ostvarene dobiti od 7 780 000 dinara.²⁰ Četiri godine poslije, 1951., poduzeće mijenja naziv u „Lički rudnici nemetala“. Rudnik i dalje predstavlja organizacijski dobro postavljen poslovni subjekt koji je daleko najviše pridonosio ekonomskom razvoju tadašnje općine. Financijski slabom proračunu općine Lovinac ovaj rudnik je mnogo značio jer su ljudi uspijevali živjeti i ostajati u svome domaćinstvu.²¹ U 1956. ovaj je industrijski subjekt ostvarivao 20% ukupnog bruto proizvoda općine Gračac, odnosno čak 379 milijuna dinara. Prema tadašnjem privrednom planu za narednih pet godina rudnik barita u Ričicama, uz snažnu investiciju, je trebao biti subjekt koji doprinosi razvoju industrije na način da industrija čini čak 61 % ukupnih prihoda općine.²²

Jasno je bilo da je, s obzirom na godišnji proračun općine ograničenih finansijskih sredstava kao i ljudskih resursa, riječ o megalomanskim planovima koji nisu imali finansijskog i realnog pokrića jer su se tadašnje vlasti mahom držale one paradigme da se razvijaju industrijski pogoni, a slabe poljoprivredni. Veliki problem za općinu bio je taj što je rudnik dio svojih prihoda izravno uplaćivao kotaru Gračac, a ne općini Lovinac.²³ Drugi značajan problem bio je ekološke prirode, a veliki nedostatak u radu poduzeća bilo je kadroviranje. Naime, u rudniku je bio zaposlen svega jedan inženjer.²⁴ Rudnik je bio samo jedan od brojnih poslovnih subjekata u Lici koji su sve više postajali gubitaši i veliki teret za ionako slabo ličko gospodarstvo.²⁵

S druge strane, korist za zajednicu bila je neupitna. Ljudi su mogli od rada u rudniku i dobro živjeti. Sjećanja na rudnik, redom su pozitivna. Naročito nakon što je u '80-im godinama, unatoč ekonomskoj krizi, došlo do proširenja proizvodnje. Tada je iz šireg lovinackog kraja bilo zaposleno više od 200 radnika i radnica.

---

20 Ibid., 296.

21 Kako bi rudnik, ključni privredni subjekt unatoč sve manjim količinama rudnih rezervi, mogao i dalje raditi, moralo se pristupiti snažnijem električnom napajanju na način da se uvede 10kV dalekovod koji bi omogućio nesmetan rad. DAGS-192., 144., kut. 1., Lički rudnici nemetala Ričice- trafostanica Ričice i uporabne dozvole.

22 HR-DAGS-5-NOK, kut. 214., Društveni plan privrednog razvoja općine Gračac od 1957. do 1961. godine. 4.

23 HR-DAGS-19., kut. 1., Zapisnik sa sjednice NOO Lovinac, 1953. godine. Opći spisi, 753/54.

24 U kakvoj je gospodarskoj situaciji bila tadašnja općina Gračac najzornije pokazuju podatci o stručnoj spremi zaposlenika. Tako su u cijeloj općini Gračac u privrednim organizacijama visokoobrazovani ljudi bili: inženjer u Ričicama, jedan liječnik, veterinar, dva sudca i profesor osmogodišnje škole.

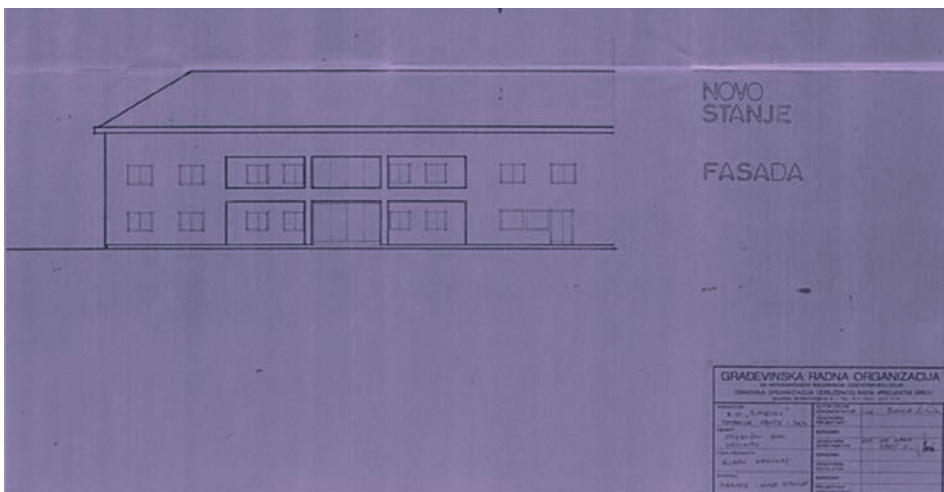
25 MILOŠEVIĆ, J. 1984. Čija je briga rudnik barita. *Lički vjesnik*, br. 2. 725., 1. 2., 6.

Dio snimke područja Pilar u općini Lovinac gdje su se nalazili Lički rudnici nemetala „Ričice“. Snimka iz 1968. (lijevo) i snimka iz 2017. (desno)

Izvor: <https://ispu.mgipu.hr/> (pregledano 30. 10. 2020.)

U jednom istraživanju o obiteljskim navikama življenja u Lovincu, o radu u rudniku jedna je svjedokinja rekla sljedeće: „Bio je dobar posao, bili smo svi zaposleni i svi su imali tu obitelj, mladi ljudi, onda su se zaposlili, sad im već djeca imaju dvadeset i koju godinu, jel, Ljudi su radili, i mogli dobro živiti, imali plaće odma', dok iz posla ode, odma' se vraća', njiva mu je tu i odma' radi, tako da su ljudi bili napredni, ti u Lovincu.“ (Rubić; Petrak 2010: 250)

Ostaci tog rudnika i danas se nalaze na Pilaru, dok se u Ričicama još mogu vidjeti ostaci pogona.

Jedina značajnija gospodarska investicija u '80-im godinama bila je izgradnja pogona Šimecki. Na tragu pozitivnog poslovanja u Gračacu, tvornica obuće Šimecki otvorila je i mali pogon u Lovincu. Tako je 1986. godine u zgradi nekadašnjeg Doma kulture u Lovincu otvoren pogon koji je radio sve do 1991. godine, a u kojem su se izrađivali gornji dijelovi za cipele. Pogon je zapošljavao 25 ljudi s područja Lovinca.

Od ostalih investicija i proizvodnje valja spomenuti još jednu koja je izgrađena pred sam početak novih događaja koji su označavali slom SFRJ-a i nastanak slobodne i samostalne Republike Hrvatske. Riječ je o betonari koja je napravljena u Lovincu za Vodoprivrednu radnu organizaciju za vodno područje dalmatinskih slivova iz Splita, a s ciljem održavanja sustava RHE²⁶ Obrovac.²⁷

Izgradnja komunalne i društvene infrastrukture u općini Lovinac: izazovi i realna ostvarenja

U razdoblju '50-ih godina dok je još općina Lovinac i pravno postojala, vidljivi su brojni projekti izgradnje i uređenja komunalne i društvene infrastrukture s ciljem budućeg razvoja zajednice. Iz brojnih zapisnika sa sjednica općinskih odbornika primjećuju se određeni prijedlozi kako bi u općini funkcionirale temeljne institucije poput ambulante, škole i obrtništva. Proračun općine bio je toliko „slabašan“, razumijevanje za realne probleme od strane kotarskih vlasti manjkavo kao i neujednačeni prihodi od općinskog poreza koji su rezultirali nemogućnošću da se spomenute institucije izgrade. Trebalo je dvadeset godina (od 1954. do 1974.) da se izgradi primjerena ambulanta dok je za izgradnju škole trebalo nešto manje, petnaest godina.²⁸ Tada u općini Lovinac još uvijek sva sela nisu imala struju, bili su veliki nameti za tzv. pašarenje, stanovnici su i dalje ovisili o trgovini s Dalmatincima, rad u rudniku kao i u poljoprivredi te stočarstvu koje djeluju u okviru zadruge, relativno uspješno posluju. Općinska vlast često i nije imala razumijevanja za pojedine poslovne subjekte u općini, pa je tako bila u sukobu i s

26 Reverzibilna hidrocentrala.

27 DAGS-192., kut. 144., SO Gračac, Betonara u Lovincu.

28 Godine 1954. trebalo je oko 360 učenica i učenika pohađati osmogodišnju školu u Lovincu, a prostorija uopće nema. HR-DAGS-19, kut. 1., Zapisnik sa sjednice NOO Lovinac održane 15. 11. 1954., 2425/54.

upravom „Ličkih rudnika nemetala“²⁹ kao i šumarijom Sveti Rok, i to prvenstveno radi neredovitih uplata pašarina i poreza od strane spomenutih subjekata. Dio sredstava općina je preusmjerila u izgradnju kino Lika u Lovincu.³⁰ Analizom arhivskog fonda Narodnog odbora općine Lovinac prilično se jasno razaznaje činjenica kako je općinska vlast, koristeći sve moguće zakonske i ostale propise, nastojala kontrolirati rad „Ličkog rudnika nemetala“, šumarije Sveti Rok i poljoprivredne zadruge. Vlast je nastojala od ovih privrednih subjekata ostvarivati što veću dobit kako bi se sredstva mogla upotrijebiti u izgradnji ustanova koje su važne za funkcioniranje općine. Nisu samo privredni subjekti bili pod lupom općinske vlasti. Djelovanje katoličke crkve često je bilo predmetom analize, mahom financijske prirode. I župa Lovinac imala je dužnost da redovito obavještava NOO o financijskim prihodima. Tako možemo vidjeti da je za 1955. godinu župa Lovinac kroz davanje milostinje i drugih naplata uprihodila 22 925 dinara. Vlasti nisu imale puno povjerenja u ovaj iznos pa zaključuju kako „*NOO Lovinac smatra da je predmetni župni ured mogao ostvariti ukupno prihoda ne 22.935, već oko 30 000 dinara. Ovo se može potvrditi je time što je krštenje zaista naplaćivano po volji stranki, ali je jasno da niti jedan čovjek koji je krstio dijete nije dne župniku dao na nagradu iznos od 20 ili 50, već najmanje 100 dinara. Pored ovoga župnik nije nigdje naveo prihode koje je ostvario kod održavanja Misa zadušnica, od kojih je imao najmanje do 8 000 dinara prihoda. Prema tome smatramo da je prihoda od 30 000 dinara za župni ured Lovinac primjeren i da odgovara stvarnom stanju. Smrt fašizmu, sloboda narodu! Lovinac, dne 25. 1. 1955., predsjednik Josip Babić.*“³¹ Često su prilikom takvih partijskih procesa isplivali i sitni partikularni interesi i sitne makinacije poput ostvarivanja većih novčanih doprinosa općinskim odbornicima, ostvarivanjima stanarskog prava umirovljenih vojnika koji su sudjelovali u Prvom svjetskom ratu i sl. Veliki dio ovlasti općinska vlast odrađivala je vrlo korektno, u okviru zakonskih, financijskih i realnih mogućnosti.

Prvu rasvjetu općina Lovinac dobila je 1953. godine i to samo mjesta Lovinac i Gornja Ploča. Pet godina poslije uslijedila je i postupna elektrifikacija kućanstava u samom Lovincu. Područje oko Ričica imalo je struju od male električne centrale u mlinu Travić. Od 1962. godine uslijedila je i elektrifikacija okolnih sela koja je

29 Općinske vlasti su čak donijele Odluku kako sve zgrade u kojima se stanuje, a koje pripadaju rudniku, moraju biti stavljene na raspolaganje općini. HR-DAGS-19., kut. 1., Rješenje Rudnik barita, Opći spisi, k. br. 321/55.

30 HR-DAGS-19., kut. 1., Zapisnik sa sjednice NOO Lovinac, 1953. godine. Opći spisi, k.br. 354/55.

31 DAGS-19, kut. 3., Zapisnik o utvrđivanju prihoda kod Župnog ureda u Lovincu, k.br. 269/55.

trajala deset godina. Sve radove na postavljanju stupova izvodili su lokalni stanovnici. Koliko je struja bila tada nasušna potreba pokazuju brojne akcije stanovništva kako bi se što prije „uvela“ električna energija u njihova sela. Jedan takav primjer dogodio se 1963. godine kada su učenici sedmog i osmog razreda osnovne škole radili u „Ličkim rudnicima nemetala“ te su uz pomoć starijih stanovnika Gornje Ploče koji su radili s njima poklonili sav prihod od toga posla odboru za elektrifikaciju sela. Slični odbori postojali su i u Zagrebu i u Beogradu, koji su financijskim sredstvima pomogli u uvođenju električne struje u Ploču i okolna mjesta.³²

Niti '70-e godine nisu donijele značajniji razvoj Lovinca, jer je u okviru općine Gračac još više stagnirao. Primjerice, 1970. godine u općini Gračac svega su tri kilometra asfaltirane ceste, a donacije od strane banaka i tzv. Fonda za nerazvijene krajeve su vrlo slabe. Tako je općina Gračac za 1969. godinu dobila svega 160 milijuna starih dinara iz Fonda, dok je susjedna Titova Korenica dobila i milijardu dinara.³³ Inače, općina Gračac u okviru Zajednice općina Lika bila je uvjerljivo privredno najslabija općina.³⁴ Godine 1973. – 1976. godine³⁵ konačno je, na mjestu nekadašnje žandarmerijske stanice, izgrađena suvremena zdravstvena stanica u Lovincu, u čijoj su izgradnji donacijama sudjelovali mnogi Lovinčani iz inozemstva i iz Zagreba. Ljepota njezine arhitekture i danas plijeni pogled, budući su u njezinoj gradnji sudjelovali arhitekti³⁶ koji su gradili objekte u Nacionalnom parku Plitvička jezera. Ovu investiciju omogućio je svom rodnom kraju Petar Vidaković, inače, rodom iz Lipača, dugogodišnji ravnatelj Nacionalnog parka Plitvička Jezera. U to vrijeme u Lovincu je izgrađena, nasuprot tadašnjeg zadružnog doma, nova zgrada pošte³⁷ u kojoj su se nalazile službene prostorije kao i jedan dvosoban stan.³⁸ Veterinarska ambulanta u Lovincu izgrađena je 1974. godine uz financijsku pomoć

32 P. K. 1963. Pomoć u elektrifikaciji. *Ličke novine*, br. 14. (246), 15. 7., 4.

33 ČANIĆ, TOMISLAV. 1970. Asfalt u svim pravcima. *Ličke novine*, br. 4. (404), 4.

34 *Statistički godišnjak SR Hrvatske 1988.*, Zagreb, 1989., 474.

35 Još 1953. godine *Ličke novine* napominju kako u Lovincu nema najosnovnijih zdravstvenih uvjeta. Doktor iz Gračaca dolazi jednom tjedno, djeca imaju ospice, a u selu postoje samo jedna improvizirana bolnička kola. BUDIMLIJA, D. 1953. Problem zdravstva u Lovinačkoj općini. *Ličke novine*, 15. 8. 1953., 4.

36 Važnu ulogu u izgradnji ove stanice imala je ing. Ivona Böhm.

37 Tradicija poštanske službe u Lovincu traje još od kraja 18. stoljeća odnosno od vremena Nikole Omčikusa, njegove diližanse, preko Laze Omčikusa, zakupnika ličkih pošta, do Ivana Šarića, Ivana Šojata te Tome Šarića, kasnijeg upravitelja pošte Zagreb II. JAPUNČIĆ, MILE. 2000. *Lovinački kraj – vrijeme i ljudi*, Zagreb, 162.

38 DAGS-192., kut. 145., SO Gračac, Građevinski poslovi – PTT Lovinac gradnja i nadzor

kotara Gračac i Fonda za unapređenje poljoprivrede Skupštine općine Gračac.³⁹ U Domovinskom ratu je razorena i do danas nije obnovljena. Ove novosagrađene ustanove djelomice su i rezultat kolektivnog uključivanja velikog broja stanovnika bivše općine Lovinac u pomoć mjesnim odborima, tijelima koja su nastojala prikupiti što više financijskih sredstava kako bi se pomogla komunalna izgradnja u mjestu i okolici. Središnju ulogu u mjesnom odboru Lovinac imao je upravo spomenuti Petar Vidaković.⁴⁰ Mogućnost da na tom području budu značajniji i veći proizvodni pogoni došla je 1983. godine i to izgradnjom velikog dalekovoda. Riječ je o najjačem elektronaponskom uključanju koji je ostvaren spajanjem trafostanica Lički Osik i Gračac. Ovaj veliki zahvat u jačanju elektronaponske mreže rezultat je i snažne investicije u susjednim mjestima kotara Gračac. Riječ je o izgradnji tamponskog jezera na području Ričica i Štikade, radi akumuliranja vodne snage za potrebe HE Obrovac. Prema Japunčiću, ovaj projekt nije donio nikakve financijske koristi za stanovnike bivše općine Lovinac, tj. za stanovnike Ričica. Naime, izgradnjom pristupne ceste kao i kanala koji je povezivao novo jezero i rijeku Ričicu, došlo je do financijski slabe eksproprijacije zemljišta kada su Svetoročani dobivali tek nekoliko dinara po kvadratnom metru zemlje. Japunčić naglašava kako se tom izgradnjom uništila bogata fauna rijeke Opsenice, s mnoštvom riba, rakova i ostalog vodenog svijeta. Tako piše da su ljudi „u prvi mah ribu lovili mrežama i rukama, dok je većina uginula stvarajući teško podnošljivi miris truleži.“ (Japunčić 2000: 177) Na kraju, investitor je radi potencijalno velikog troška eksproprijacije odustao od klasične hidrocentrale i pripremio novi projekt koji je uključivao izgradnju reverzibilne hidroelektrane Obrovac.

Ponovno se pokazalo kako nova postrojenja koja su koristila resurse s područja općine Lovinac, kao i ona koja su na području općine djelovala, nisu pomogla u značajnijem porastu broja zaposlenih, i samim time u ostanku ljudi u ovome kraju.

Zaključak

U ovom kratkom prilogu dan je na temelju arhivskih dokumenata kratak prikaz izgradnje i razvoja komunalne infrastrukture (elektronaponska mreža, škole, vodovod, industrijska postrojenja), kao i novih oblika razvoja poljoprivrede, ključ-

39 M. Č. (ČULJAT, MARKO). 1974. Završena veterinarska ambulanta. *Ličke novine*, 15. 10. 1974., br. 21. (515), 2.

40 VIDA KOVIĆ, PETAR. 1972. Dragi naši zemljaci – glavni odbor za izgradnju objekata na području Mjesne zajednice Lovinac. *Ličke novine*, 1. 2., br. 2 (472), 11.

nih grana razvoja lovinačkog kraja. Pokazalo se kako je važnu ulogu u razvoju imala Poljoprivredna Zadruga Lovinac koja je za svoje djelovanje primila i republičku nagradu. Pomoć u razvoju dolazila je i iz dijaspore, potomaka Lovinčana koji su još početkom 20. stoljeća napustili svoja sela. Kao i u drugim dijelovima Like, tako i u lovinačkom kraju, nije moglo biti većeg gospodarskog rasta i blagostanja, jer su ekonomske politike kao i strateška planiranja uglavnom izostala, odnosno nisu bila u koliziji sa stvarnim potrebama ljudi na ruralnim područjima. Lovinačko područje, ekonomski i demografski oslabljeno dočekalo je tragična događanja Domovinskog rata. Tada su srpski pobunjenici i vojska JNA protjerali i pogubili dio stanovnika Lovinca, Svetog Roka, Ričica, te devastirali pogone i poduzeća u kojima su Lovinčani radili. Danas, novoutemeljena općina Lovinac, unatoč i dalje slaboj demografskoj slici, nastoji na tragu održivosti i rasta, graditi bolju i sigurniju budućnost.

Izvori

- HR-DAGS-5: NARODNI ODBOR KOTARA GOSPIĆ, kut. 214., Zapisnici sa sjednica općinskih vijeća i vijeća proizvođača. 1958. – 1959.
- HR-DAGS-19: NARODNI ODBOR OPĆINE LOVINAC, 1952. – 1955.
- HR-DAGS-14: NARODNI ODBOR OPĆINE GRAČAC, 1952. – 1963.
- HR-DAGS-192: SKUPŠTINA OPĆINE GRAČAC, 1963. – 1990.
- SO Gračac, Građevinski poslovi kut. 140. – 160.

Literatura

- BRLIĆ, IVAN. 2017. *Lička i senjska građanska društva 1835. – 1945.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- DUBRAVICA, BRANKO. 2013. *Gospić u socijalističkoj Jugoslaviji.* // Gospić: Grad, ljudi, identitet, / Holjevac Željko (ur.). Gospić – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
- GOTAL, MIHOVIL. 2010. Crveno vs. crno – utjecaj politike na život stanovnika lovinačkog kraja kroz prizmu kolektivnog sjećanja. *Senjski zbornik*, 37, br. 1., 189-226.
- PAVIČIĆ LUKA et al. 1987. *Lovinac monografija.* Lovinac: vlastita naklada.
- JAPUNČIĆ, MILE. 2016. *Lovinac: jučer, danas, sutra.* Zagreb: vlastita naklada.
- JAPUNČIĆ, MILE. 2000. *Lovinački kraj: vrijeme i ljudi.* Lovinac.
- PETRAK, PETRA; RUBIĆ, TIHANA. 2010. *Normalno da će on pomoć:* obiteljski život i međugeneracijska solidarnost u lovinačkom kraju. *Senjski zbornik*, 37, br. 1., 227–260.

- RAJKOVIĆ IVETA, MARIJETA; MIŠETIĆ, MARTINA. 2010. Migracije i njihov odraz za obiteljski život stanovništva lovinačkog kraja. Senjski zbornik, 37., br. 1., 143–188.
- **Periodika:**
- *Lička sloga* (1939.)
- *Ličke novine* (1953. – 1976.)
- *Lički vjesnik* (1976. – 1990.)

* * *

Municipality of Lovinac in the socialist period

Abstract

The second half of the 20th century has been characterised by a very turbulent and rough historical background of Lika. One of the areas that was especially damaged is the area of Lovinac's county. Tragic events as well as painful human destinies caused by the Second World war have been a part of the negative social and economic starting points of re-development of the community. In Lovinac and its surrounding there has not been needed economic nor any planned development; on the contrary, those times were characterised by the weak industrial production, low agricultural profit and significant and permanent depopulation. As a part of then Gračac's county, Lovinac has been struck by another plight – the Homeland War.

Key words: Lika, Lovinac, mine, agricultural community, social development

Ana Miletić

Kulturno-informativni centar Lovinac

HR – 53 244 Lovinac

anahrkac200@gmail.com

Stručni članak

(primljeno 27. 11. 2020.)

UDK 394-055.2(091)

(497.526 Lovinac)“19/20“

POVIJEST ŽENA U LOVINAČKOM KRAJU OD POČETKA 20. STOLJEĆA DO DANAS

Tema ovoga rada je život ličke žene i njezina svakodnevica. U radu je „tradicionalna“ žena uspoređena s današnjom, „modernom“ ličkom ženom kako bi se uvidjele promjene uvjetovane različitim društvenim i kulturnim procesima te geografskom i povijesnom determiniranošću životnoga prostora. Istraživano područje je današnja općina Lovinac s pripadajućim selima i zaselcima, a obuhvaćeno je razdoblje od početka 20. stoljeća do danas. Rad je utemeljen na analizi postojeće građe i literature, terenskom istraživanju te osobnom iskustvu življenja na prostoru Like, odnosno autorefleksivnoj metodi. Prilikom istraživanja na terenu korištena je metoda polustrukturiranih intervjua i metoda životne priče (*life story*).

Ključne riječi: Lovinac, žena, istraživanje, tradicija, suvremenost

Uvod

Tematiziranje života ličke žene i njezine svakodnevice kroz prizmu tradicionalnog i modernog te utjecaja različitih kulturnih i društvenih procesa te geografske i povijesne determiniranosti životnoga prostora pretpostavlja odgovor na pitanje kako je i kada došlo do promjene uloge žene u obitelji i društvu. Možemo li tradicionalnu ličku ženu usporediti s likom Anere iz Budakovog romana *Ognjište*? Koliko odlika tradicionalne ličke žene možemo pronaći u današnjim, „modernim“ ženama? Istraživano područje je današnja općina Lovinac s pripadajućim selima i zaseocima, a obuhvaćeno je razdoblje od početka 20. stoljeća do danas. Rad je temeljen na analizi postojeće građe i literature, terenskom istraživanju te osobnom iskustvu življenja na prostoru Like, odnosno autorefleksivnoj metodi. Prilikom istraživanja na terenu korištena je metoda polustrukturiranih intervjua i metoda životne priče (*life story*). Povijesni kontekst pisan je uz pomoć zbornika iz 2009. godine *Identitet*

Spomenik Anera (foto A. Miletić)

Like: Korijeni i razvitak (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar). Veliko značenje za lovinački kraj imaju knjiga Mile Japunčića (2000.) *Lovinački kraj* i monografija Luke Pavičića (1987.) *Lovinac*. Od značajne pomoći bio je članak etnologinje Kristine Vugdelija (2010.) *Lokalno, regionalno, etnički/nacionalno – razine i čimbenici identifikacije na primjeru Lovinačkog kraja* te ostalih etnologa koji su se bavili ovim područjem s različitim temama (Rajković Iveta, Mišetić (2010.), Gotal (2010.), Rubić, Petrak (2010.), Dronjić, Šimunović (2010.), Krznarić (2010.), Hustić (2010.), Bušljeta (2010.)). Konzultiran je i Zbornik za narodni život i običaje (2010.), no u njemu nisu pronađene odgovarajuće informacije

za ovu tematiku. Knjiga *Antropologija žene* (1983.), autorica Žarane Papić i Lydie Sklevicky poslužila je kao polazno teorijsko ishodište pisanja o ženi i rodu. I najzad, roman *Ognjište* (1955.), autora M. Budaka, zasigurno je knjiga koja je najzornije približila život žena u lovinačkom kraju početkom 20. stoljeća.

Događaj koji je potaknuo istraživanje ove teme¹ je postavljanje spomenika Anera, najpoznatijeg lika ličke književnosti autora Mile Budaka. Spomenik je postavljen 16. kolovoza 2014. godine na dan Župe Svetog Roka. Prilikom postavljanja spomenika mons. dr. sc. pok. Mile Bogović održao je govor koji me potaknuo na razmišljanje o ličkoj ženi uspoređujući je s likom Anere iz romana *Ognjište*. Može li se lik Anere Budak poistovjetiti s ličkom ženom u 20. stoljeću, ili je Anera zbilja bila posebna žena „kojoj nije bilo ravne“, kako je i sam Mile Budak opisuje? U svom liku Anera simbolički objedinjuje mnoge vrednote: čistoću, ljepotu, tradiciju, vjeru, mudrost, čast i mučeništvo. Anera je snažan lik majke i vjernice koja simbolički predstavlja svoj kraj, Liku. Kip Anere je prikazan u dinamičnom hodu, ali s puno blagosti koja dolazi iz njezine pobožne nutrine, kako to potvrđuje i sam tekst:

¹ Ovaj članak je sažeti diplomski rad.

„Anera je radila za vječnost kao poslanik Božji u vječnom neprekidnom djelu stvaranja, obnavljanja, oplođivanja i rađanja.“ (Budak, II. 1995: 98)

Lička žena u prvoj polovici 20. stoljeća

Anera nije imala svoje zemlje koju bi mogla obrađivati, stoga je radila kao nadničar na tuđim njivama kako bi nešto zaradila, u početku za svoj život, kasnije i za svoja dva sina koja je imala s Mićom. Svojim je radom odskakala od drugih koji su također radili poput nje.

Način života ličkih žena možemo vidjeti u romanu *Ognjište*, te Aneru Budak možemo usporediti sa ženama koje su živjele krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Sve su žene tog vremena puno fizički radile, no Anera je, s obzirom na piščev opis, radila s više entuzijazma nego ostale. Žene tog vremena su se brinule o obitelji, zadruzi, radile su na zemlji i s blagom koje se cijenilo. U smislu rada, dobrote, poniznosti te ostalih moralnih vrijednosti koje su imale i ostale žene tog vremena, prema riječima kazivačica, možemo ih uspoređivati s vrijednostima lika Anere. Dakle, način života ličkih žena i majki, njihove osobine i vrijednosti utkane su u lik Anere.

Tečaj šivanja u Lovincu 1961. godine

Svojim radom i ljubavlju prema obiteljima i zemlji osiguravale su opstanak kućnih ognjišta. Njihov posao i odgovornost nisu bili laki, često su morale raditi i teže fizičke poslove koji se smatraju „muškim poslovima“ ukoliko je muškarac bio odsutan ili nije bilo dovoljno ljudi za rad zadruga. Istraživanje ove teme približilo je nekadašnji način života na ovom području te pojasnilo kako je došlo do sadašnjeg načina života i položaja žena u lovinačkom kraju. Djevojčice i dječaci počinjali su učiti jednako rano, ali poslovi kojima se priučavaju, pa time i učitelji, razlikovali su se od samog početka. Majke su podučavale kućanskim poslovima, vrtu, izradi odjeće i tome su učile isključivo žensku djecu. Dječake su u pravilu podučavali očevi, koji su i radili „muške“ poslove. Mogućnost školovanja ovisila je o financijskim mogućnostima obitelji, kao što navodi kazivačica M. T. (r. 1940.) iz Muntanje: „Ja sam u školu išla četiri godine u Lovinac, tako je bilo, nije svak moga jednako. Vele, nek se samo zna potpisat. Braća su išla više u školu, ja sam s materom ostala u kući. Moja su dica išla, završila srednju školu i cure su se zaposlile u Zagrebu pa se vratile u Gračac. Mi nismo imali mogućnosti, moj otac je u ratu poginuo. Moja mate nije znala ni pisat, mi smo ju učili. Tad nisu dica ni u školu išla, samo su muški išli, žene ne. Kad sam ja bila, bilo je po mogućnosti, 'ko može. Braća su išla, ja ne. Onda smo mi nju naučili pisat da se zna potpisat i da zna brojit, kad negdje dođe da zna di treba u koju sobu, kad joj kažu. Najgore joj je bilo kad je palcem morala jer se nije znala potpisat.“ Iz navedenog kazivanja vidljivo je da se početkom dvadesetog stoljeća, kad je majka kazivačice bila dijete, školovanje odnosilo samo na mušku djecu, dok su ženska djeca ostajala kod kuće. U njeno vrijeme, dakle '40-ih godina 20. stoljeća postojala je mogućnost školovanja i ženske djece. Školovanje ženske djece ovisilo je o mogućnostima obitelji, no ženska djeca su sredinom 20. stoljeća sve više počela završavati četiri razreda osnovne škole. O daljnjem školovanju M. T. navodi: „Prve su se žene zaposlile, koje su bile školovanije, zaposlile su se ka učiteljice, koji su bili imućniji da školuju dicu. Mi nismo. Onda su neke izučile za trgovkinje.“ Kazivačica M. K. (r. 1934.) iz Lovinca odrasla je u obitelji boljeg ekonomskog statusa u središtu Lovinca te na pitanje o školovanju odgovara: „Onda smo ja i sestra završile tu osnovnu školu pa u gimnaziju u Gospić. Svi smo završili osnovnu školu.“ Jedan od razloga zašto mladi nisu nastavljali školovanje bio je i drugačiji sustav vrijednosti, odnosno više se cijenio rad nego školovanje. Mladi, jednako mladići i djevojke, korišteni su u obitelji kao radna snaga i u domaćinstvu i u poljoprivredi. Većina obitelji nije mogla priuštiti plaćenu radnu pomoć ili, kako kazivačice navode, „slugu“, osim toga mladima se nastojalo usaditi radne obaveze. Stoga, bilo je važno i koliki je broj djece u obitelji jer su mahom takve obitelji bile veće nego danas. Odgoj je bio

Svatovi u Lovincu 1926. godine

strog i u većini obitelji kršćanski orijentiran, što potvrđuje i kazivanje M. T.: „Kad smo bili mali, kad se nekog sretne, običaj je bio da kad sretnoš nekog reći mu: Faljen Isus. Kad smo išli blagu, ako smo blizu puta, kad neko naiđe, treba se dignut, iz poštovanja i pozdravit. Danas to, ma kakvi.“ Radne obaveze mladih u principu nisu bile teške fizičke naravi, njihove obaveze odnosile su se na čuvanje blaga, donošenje vode i drva te pomaganje djevojaka u kućnim poslovima. Suzana Leček (2004.) navodi kako sve dok je seljačka obitelj bila i neka vrsta gospodarske jedinice, izbor bračnog partnera nije prepušten samo onome tko se trebao vjenčati, a posebice ne njegovim/njezinim osjećajima. Brak nekog od članova domaćinstva za sve je značio promjenu od koje su se očekivali kapital, radna snaga te nove društvene veze. Uz način nasljeđivanja bio je to glavni način osiguravanja obiteljske budućnosti. Kako se takva odluka ticala i budućnosti svakog člana domaćinstva, izbor su vršili odrasli članovi domaćinstva, odnosno oni koji su i u drugim stvarima bili autoritet. Oženiti dijete s partnerom barem jednakog imovinskog statusa bilo je pravilo kojeg su se svi nastojali pridržavati, a ukoliko su mladi naizgled sami izabrali, značilo je da se

odabranik(ica) samo dobro uklapa u roditeljske planove. Kod razmišljanja o budućim potrebama, često je bilo presudno još nešto: postojanje već nekoga od šire obitelji prethodno udane u mladićevu ili blisku obitelj. Momci i djevojke su se najčešće upoznavali kod blaga, na prelu ili kod crkve. Od kazivačica, rođenih u razdoblju od 1930. do 1940., niti jedna se nije udala dogovorenim brakom već po vlastitom odabiru. Ali već njihove majke i bake nisu imale mogućnost odabira.

Prema kazivačici M. K., sve do tridesetih godina 20. stoljeća djevojačka je dota rađena ručno, s puno pažnje i uloženog vremena. Pojavom industrijskih tkanina i tvorničke obuće miraz se s vremenom mijenjao do te mjere da su djevojke, udate nakon šezdesetih godina, donosile više kupovnih stvari nego ručno rađenih. Djevojke i žene pohađale su tečajeve šivanja koji su se duži niz godina organizirali u društvenom domu (današnji KIC).

Obitelji u dvadesetom stoljeću u prosjeku su bile brojnije nego što su to danas. Više nuklearnih obitelji živjelo je u istom domaćinstvu, od kojih su neka zvana „zadrugama“. Tihana Rubić i Petra Petrak (2010) navode kako Lovinčani pod pojmom uža obitelj, familija, smatraju: roditelje (ako su živući), djecu, zeta i/ili snahu te unuke (ako postoje). Na pitanje o postojanju „zadruga“, velikih familija, tj. mnogočlane kućne zajednice sa specifičnim ustrojem zajedničkih radnih i imovinskih odnosa, svi su kazivači odgovorili potvrdno, ističući primjer vlastitih obitelji u prošlosti. Đ. K. iz Lovinca (r. 1963.) o velikim familijama odgovara:

„U našoj obitelji, kod moje bake i djeda, bila su dva brata oženjena za dvije sestre, nisam ni ja više mlada, imam i ja godina pa se sjećam. I znalo se točno koja je za što zadužena. Mi smo ih zvale bake, jedna je bila isključivo zadužena za kuhinju a jedna za stoku, blago, čuvanje, nošenje drva... Onda meni ko djetetu uvijek bilo krivo što moja prava baka ide čuvat ovce i krave i vuč drva, a u principu je to bilo lakše. A ova je u kuhinji bila.“

Sjećanja na priče starijih o nekadašnjim velikim familijama u prvoj polovici 20. stoljeća, odražavaju uglavnom nostalgican odnos prema suživotu nekoliko generacija u jednoj kući. Kazivanjima se, pored mnogobrojnosti članova, ističu još neke značajke tog suživota: stroga i funkcionalna podjela rada unutar kućanstva, ekonomska upućenost članova obitelji jednih na druge, te karakter velike familije kao radne zajednice (usp. Rubić, Petrak, 2010: 238). M. T. (r. 1940.) iz Muntanje o podjeli poslova u obitelji odgovara:

„Uvečer se večeralo za stolom i sutra je rečeno ti ćeš ić gonit blago, mi ćemo đubar, ti ćeš orati i kopati, ti ćeš donjeti vodu sa šterne, jer nije bilo vode. Dica ujutro u školu. Ti ćeš štalu očistiti, ti drva doniti, sve se to znalo, i nema da neko neće,

jok, jok. Kad sam ja bila malena onda je to još sve strožije bilo, sad se to sve promjenilo. Nit je ko reko da ne more ni da neće. Najstariji član je određivao poslove u kući, išlo se i radilo. Žene su kad sam ja bila malena, žena koja je u kući zvala se planinka, ona je opremala, kuhala, dočekivala, a uveče se radili kućni poslovi moja mate, baka.“

Lička žena u drugoj polovici 20. stoljeća

U međuratnom razdoblju i netom nakon Drugog svjetskog rata postojala je intenzivna potreba za organizacijom poslova i generacijskom podjelom rada i poslova oko kuće, jer je obitelj bila osnovna ekonomska jedinica. Bila je važna međusobna suradnja svih generacija unutar kućanstva. Izostanak samo jednoga člana poimao bi se kao bitan nedostatak. Dakako, u praksi je podjela poslova mogla funkcionirati dobro i loše, ali jasna je opća percepcija kazivača da je ondašnji suživot značio upućenost članova obitelji jednih na druge na dnevnoj razini. Kazivačice navode kako se za najstariju ženu zadruge koristio naziv *planinka*. Svi njeni poslovi su vezani za „kućno ognjište“. Kuhanje hrane i „ukuhavanje“ kruha je najčešće spominjana obaveza planinke. Njen osnovni zadatak je bio boravak u kući, uz nekaku djecu, bilo da su joj to unuci, djeca ili sinovci, da ih nahrani, spremi na spavanje, ako su im roditelji zauzeti dnevnim poslovima do kasno u noć. Ona je i kuhala za čitavu obitelj, a kad su veliki gospodarski radovi, spremala je objed i za radnike koji im pomažu u tim poslovima.

Nakon Drugog svjetskog rata broj članova obitelji se smanjuje zbog čega prestaje stroga podjela poslova. Uz formalno zaposlenje, koje su sve češće imale i žene, važan oblik opskrbe nekim prehrambenim namirnicama je poljoprivreda. Uzgoj poljoprivrednih proizvoda jedan je od primjera rodne podjele poslova, pri čemu su žene češće obavljale „muške“ poslove nego što je to bio obrnuti slučaj. U obiteljima dolazi do stjecanja viška poljoprivrednih proizvoda koji su se potom prodavali. Prodavalo se u Lovincu, na placi, pijaci, utorkom te u poljoprivrednoj zadruzi.

Davor Topolčić (2008) navodi kako tek u društvima kasne modernosti za dio ženske populacije obitelj prestaje biti glavna determinanta kod donošenja odluke o zapošljavanju. Zapošljavanje postaje „socijalno prihvatljivo“ zbog obiteljskih financijskih potreba te brige, njege i skrbi za članove obitelji. Rodno uvjetovana podjela rada kao dio kompleksa rodni odnosa prihvaćenih u nekoj društvenoj grupi ili u društvu u cjelini nije nikakva povijesna novost. Međutim, industrijska revolucija dovela je do novih koncepcija uloga primjerenih za muškarce i žene.

U većini industrijskih država došlo je do razmjerno velikog porasta udjela žena u radnoj snazi gdje su obitelji s „modernom“ podjelom rada između supružnika, muž – hranitelj obitelji, žena – kućanica i majka, prestale biti dominantan obrazac obiteljskog života. Obrazovna dostignuća žena, zabrana diskriminacije i slabljenje spolne segregacije na tržištu rada bili su čimbenici koji su potaknuli za- pošljavanje žena.

Da su muškarci radili poslove oko kuće: kosili travu, vozili drva i hranili životinje, a žene se bavile kućanskim poslovima: pranjem rublja, kuhanjem i donošenjem vode, te odgojem djece najčešći su motivi naracija o rodnoj podjeli rada u svakodnevnom životu (usp. Rubić, Petrak, 2010: 248). Dodatno se u naracijama perpetuira motiv žene koja ručno izrađuje odjeću za članove svoje obitelji, premda već nakon Drugog svjetskog rata kupovna odjeća postaje dostupna pa do sedamdesetih godina 20. stoljeća u lovinačkom kraju potpuno istiskuje ručnu izradu. Kazivačica iz Muntanje (M. T.) sjeća se tkanja kao mukotrpnog ženskog posla, a sjećanja na općenito težak proizvodni proces uspoređuje s današnjom kupovinom plahti kao istaknutog simbola modernizacije spram nekadašnje mukotrpnosti ručne izrade tog tekstilnog predmeta.

Kako je već ranije spomenuto, sjećanja na velike familije uvijek su obojena kazivanjima o jasnoj podjeli rada u mnogočlanomu kućanstvu. Ta se kazivanja odnose mahom na početak 20. stoljeća te na međuratno razdoblje. Kazivanja, međutim, paradoksalno otkrivaju i kako je niz poslova prije Drugog svjetskog rata, poput košnje, žetve i oranja, bio obavljan zajednički. „Nije bilo lako, teški je život u žena bio“, rekla je kazivačica M. T. iz Muntanje, te su se nekim „težim“ poslovima, zbog česte odsutnosti muškaraca izvan lovinačkog kraja uvelike bavile samo žene (održavanje vrta, sadnja i branje). Očigledno je, dakle, kako su žene obavljale „muške“ poslove češće nego nam to otkriva uobičajen narativni obrazac.

U opisivanjima kazivačica primijećeno je kako se za muškarce koristi izraz ljudi, dok su žene – žene. Primjerice u ovom kazivanju: „Onda uvečer se prelo, ljudi side oko ognjišta pričaju, puše... i tako, pripovida se. Žene su sidile u sobi, u kuhinji koja je bila otvorena, otvore šparket i svaka sa svoje strane prede. Ljudi pričaju oni su imali žmigu“ (M. T.). Smatram da to *ljudi* za njih ima „veću težinu“, odnosno vrijednost nego žene. Žene su se muškarcima obraćale s poštovanjem. Vidljivo je da žene i muškarci nisu bili ravnopravni na druženjima, odnosno nisu imali isto mjesto u kući. Znalo se točno u pojedinim prilikama gdje idu žene, a gdje muškarci. Ukoliko žena ne bi poštivala takva „pravila“ to je bila sramota kako za nju, tako i za njenog muža jer ona „ne zna gdje joj je mjesto“. Poznato je da je

nasilja nad ženama bilo puno više nego danas, što uopće nije bilo kažnjavano jer se čak smatralo da je dužnost muškarca udariti ženu ukoliko radi nešto kako ne treba. Leček (2004: 220) navodi kako je prevladavajući tip obitelji postajala privremena složena obitelj, koju karakterizira razmjerno dinamična promjena strukture, nametale su se potrebe za novom podjelom poslova. U obiteljima s manjim brojem članova rasla je i potreba za prihvaćanjem novih dužnosti za svakog člana. Međutim, muškarci su se daleko rjeđe prihvaćali ženskih poslova nego obratno. Žensko

Lovinačke učiteljice 1950. godine

ulaženje u muške poslove bilo je daleko češće. Leček također navodi kako su česte bile nepotpune obitelji, u kojima je udovica ostala sama ili je muž dugo odsutan, stoga nije bilo više rijetko vidjeti ženu pri oranju, prijevozu drva, sajamskom pogađanju ili u općini. Kako su muški poslovi ugledniji, žena koja će ih obavljati može izazvati sućut jer je preopterećena, ali muškarac koji počinje raditi ženske poslove s dna vrijednosne ljestvice, može očekivati samo podsmijeh.

Od četrdesetih do osamdesetih godina 20. stoljeća i žene su se u lovinačkom kraju formalno zapošljavale u: šumariji, na željeznici, u ugostiteljstvu i u rudniku. U rudniku su žene radile „na separaciji“, tj. ručno su odvajale barit od zemlje. Netom prije Domovinskog rata u Lovincu je bio otvoren i pogon tvornice obuće „Šimecki“. Ondje su upravo većinu radnika činile žene: dvadesetak ih je šivalo gornje dijelove obuće. Općeprisutne su konstatacije o pozitivnim učincima mogućnosti formalnog zaposlenja sa stalnim prihodima u neposrednoj blizini stanovanja na obiteljski život (usp. Rubić, Petrak, 2010: 250). Ne čudi stoga da se mogućnosti formalnog zaposlenja u neposrednoj blizini, nakon Drugog svjetskog rata (Gospić, Gračac, Ličko Cerje), te pred Domovinski rat i u Lovincu (u pogonu tvornice obuće Šimecki), ističu u vrlo pozitivnom svjetlu. Naročito je mogućnost zapošljavanja u

Tečaj šivanja u Lovincu 1961. godine

jale na sajmu. Kazivači navode kako je prije u Lovincu bilo par trgovina i gostiona, dok danas postoje tek jedna trgovina, kafić, osnovna škola, ambulanta i općina. Svi uspoređuju kako je bilo nekad, a kako sad, s naglaskom na to kako je prije bilo puno bolje. Osim što je Lovinac imao veću populaciju i više objekata različite namjene, kazivačice su isticale kako im najviše nedostaju velike obitelji i druženja.

rudniku barita u Ličkom Cerju usporila iseljavanje iz lovinačkog kraja. Sjećanja na rudnik, naročito na proširenje proizvodnje '80-ih godina 20. stoljeća, kada se iz šireg lovinačkog kraja zapošljavalo dvjestotinjak radnika, redom su pozitivna.

Sajam utorkom je imao veliku važnost za Lovinac i okolna sela, prvenstveno zbog prodaje i razmjene robe, a zatim i zbog različitih društvenih prigoda koje su se odvi-

Lička žena danas

Tijekom istraživanja provedenog 2014. i 2015. godine, razgovarajući s pet žena mlađih od 40 godina i sa sedam žena starijih od 60 godina iz različitih naselja u Općini Lovinac, zabilježeno je više oblika stanovanja i obiteljskog života u lovinačkom kraju. Osim većinskih samačkih kućanstava, u kojima živi mahom starije stanovništvo, nailazimo i na kućanstva s nuklearnim obiteljima kao i na trogeneracijska kućanstva. U orijentacijama suvremene poljoprivredne politike trogeneracijska obitelj je prepoznata kao ekonomska i proizvodna jedinica u sektoru poljoprivredne proizvodnje, po uzoru na suvremene europske modele. Trogeneracijska obitelj (najčešće nuklearna obitelj s muževim roditeljima) i danas često živi u jednoj kući u lovinačkom kraju. Međutim, riječ je o odvojenim prostorijama, dvije kuhinje, kupaonice i/ili zasebnim ulazom. Obiteljska poljoprivredna gospodarstva (OPG), nazvana prema obiteljskom prezimenu, primjeri su upućenosti članova obitelji jednih na druge u smislu zajedničkog stanovanja i rada. U okviru tih registriranih, malih poljoprivredno-proizvodnih jedinica proizvodi se za vlastite potrebe, ali i za prodaju. U svakodnevnom su životu članovi obitelji upućeni jedni na druge privređivanjem i podjelom poslova, a bave se pro-

izvodnjom i prodajom meda, sira i/ili mliječnih proizvoda. U nedostatku drugih vidova zaposlenja u lovinačkom kraju, kazivanja odražavaju pretpostavku da će „upućenost na poljoprivredu“ biti još prisutnija u budućnosti. Također, privređivanje u okviru OPG-ova lokalni stanovnici vrednuju pozitivno. U Lovincu živi i tridesetak mladih nuklearnih obitelji (roditeljski parovi s maloljetnom djecom) u zasebnim kućanstvima. Od devedesetih godina 20. stoljeća uvedeni su programi kojima se mlađe nuklearne obitelji, koje prethodno nisu imale riješeno stambeno pitanje, potiču na doseljavanje.

Ako se uzmu u obzir aktualni komentari lokalnih stanovnika srednje životne dobi, kako je „kočnica“ razvoja lovinačkoga kraja nedostatak mlađe populacije, doseljenje tih obitelji u Lovinac unazad nekoliko godina vanjskom promatraču, ali i stanovnicima lovinačkoga kraja, bitno mijenja prvi dojam „umirovljeničkog“ i/ili trogeneracijskog Lovinca. Postoji desetak novih obitelji u „novom“ naselju, a osnovna škola ima 50-ak učenika. Poslije rata je registrirano oko 30 novih obitelji u Lovincu. Doseljeni bračni parovi uglavnom su zaposleni roditelji koji nisu podrijetlom iz lovinačkoga kraja, već iz drugih dijelova Hrvatske.

Žene u lovinačkom kraju danas, zaposlene su u općini, školi, punionici vode, ambulanti te na različitim poslovima u obližnjim gradovima u koje dnevno migriraju. Danas je općeprihvaćeno i poželjno da žena radi i financijski pridonosi obitelji. Većina djevojaka odlazi na studij u Zagreb i ostaje živjeti tamo, ili u nekom drugom gradu ovisno o zaposlenju. Dosta žena mlađe dobne skupine došlo je iz Slavonije u potrazi za poslom te su se ovdje udale i ostale živjeti.

Zaključak

Žene i muškarci u 20. stoljeću nisu imali jednaka prava i mogućnosti u obitelji i zajednici što je vidljivo od samog rođenja. Školovanje žena početkom 20. stoljeća je eventualno bilo četverogodišnje budući da se prednost davala muškarcima u školovanju ukoliko je ono ovisilo o financijskim mogućnostima obitelji. S vremenom, žene, odnosno djevojčice su sve češće počele pohoditi osnovnu školu, a zatim i srednju ukoliko su imale mogućnosti. Djevojke su se mlade udavale i bilo je poželjno imati što više djece u obitelji zbog brojnih poslova koji su se trebali obavljati u gospodarstvu. Rad djece i mladih na gospodarstvu cijenio se više nego školovanje zbog drugačijih uvjeta života i gospodarskih prilika. Tijekom vremena dolazi do promjene vrijednosti, odnosno rad na gospodarstvu se i dalje cijeni i poželjan je, ali se veća vrijednost pripisuje školovanju budući da je bitno pronaći posao jer od

same poljoprivrede se danas teško živi. S promjenom gospodarskih prilika obitelji nisu mogle živjeti od poljoprivrednog gospodarstva te su se i žene morale zaposliti kako bi i financijski doprinosile obitelji. Industrijalizacijom se javlja potreba za zapošljavanjem sve većeg broja žena. Osim u industriji, prve žene su se zapošljavale kao učiteljice i trgovkinje. Većina njih, iako su se zaposlile, nastavljale su raditi i poljoprivredne poslove, ali u manjoj mjeri. Današnje ličke žene zaposlene su, imaju obitelj i u većini slučajeva obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo pri kojem se bave uzgojem poljoprivrednih proizvoda ili stočarstvom. Zemlja je i danas važan izvor prihoda, ali ne jedini kao što je to bila početkom 20. stoljeća. Žene sudjeluju u javnom životu jednako kao i muškarci, što prije nije bio slučaj. Razmatranje jednakosti muškaraca i žena u privatnom i javnom životu kroz prizmu obaveza i odgovornosti, vodi u jednu drugu antropološku temu.

Izvori

- BUDAK, MILE. 1995. *Ognjište*. Knjiga II. Zagreb: Matica hrvatska.

Literatura

- LEČEK, SUZANA. 2004. 'Ženske su sve radile': Seljačka žena između tradicije i modernizacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj između dva svjetska rata. // *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. / Feldman, Andrea (ur.). Zagreb: Ženska infoteka, Institut „Vlado Gotovac“ – Ženska infoteka, 211-234.
- RUBIĆ, TIHANA; PETRAK, PETRA. 2010. Normalno da će on pomoć: obiteljski život i međugeneracijska uzajamna pomoć u lovinačkom kraju. *Senjski zbornik* 37, 227-260.
- TOPOLČIĆ, DAVOR. 2008. *Udio žena u tržištu rada, obrasci radne karijere i uloga države*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1024-1046.

History of women in the Lovinac area from the beginning of the 20th century to the present day

Abstract

The topic of this paper is the life of a Lika woman and her everyday life. The paper compares the „traditional“ woman with today’s, „modern“ Lika woman in order to see the changes conditioned by different social and cultural processes and the geographical and historical determinism of the living space. The researched area is today’s municipality of Lovinac with its climates and hamlets, and it covers the period from the beginning of the 20th century until today. The paper is based on the analysis of existing material and literature, field research of personal experience of life in the area of Lika, i.e. autoreflexive method. In the field research, the method of semi-structured interviews and the method of life story (life story) were used.

Key words: Lovinac, woman, research, tradition, modernity

Vladimir Šulentić
Jasikovačka 77
HR – 53 000 Gospić
vladimir.sulentic@gmail.com

Pregledni članak
(primljeno 15. 12. 2020.)
UDK 621.311(091)(497.526
Gospić)“18/19“

PRILOG POVIJESTI JAVNE RASVJETE I ELEKTRIFIKACIJE GOSPIĆA

U radu se prikazuje kronološki razvoj javne rasvjete i elektrifikacije naselja Gospić od sredine druge polovice 19. stoljeća, pa do kraja 1950-ih godina kada se gospićka energetska mreža uklapa u državni distribucijski sustav. Začeci gospićke javne rasvjete tehnologijom petrolejskih lampi evidentirani su u posljednjim godinama postojanja Vojne krajine, a u takvom obliku zadržali su se pola stoljeća. Analiziran je kontekst javne rasvjete u društvenom životu Gospića kao i u kompleksnim političkim situacijama uslijed kojih je Gospić u svakom, a pogotovo tehnološkom pogledu, zaostajao u odnosu na ostale krajeve. Poseban osvrt dan je razdoblju dvadesetih godina 20. stoljeća kada u Gospić napokon dolazi električna energija, a s njom i moderno svjetlo. Godine 1925. puštena je u rad Općinska munjara Gospić, a kolika je bila potreba stanovništva za strujom pokazuje i podatak da je već četiri godine poslije izvršena prva rekonstrukcija kojom su značajno povećani kapaciteti. Kao takva, centrala je bila u upotrebi sve do sredine '50-ih godina 20. stoljeća kada Gospić dobiva novu dizelsku termoelektranu, koja je uslijed skupe proizvodnje struje radila vrlo kratko. Osnivanjem „Elektrolike Gospić“ 1956. godine, jedinstvenog poduzeća za distribuciju struje na području Like, te dovršenjem petogodišnjeg projekta izgradnje niza dalekovoda, Gospić je napokon 1961. godine dobio moderan i siguran izvor električne energije.

Ključne riječi: centrala, elektrifikacija, nažigač, rasvjeta, struja

Uvod

Kako je za vrijeme postojanja Vojne krajine bilo sjedište ličke pukovnije, tako je i u godinama razvojačenja, naselje Gospić bilo središte ličkog područja što je potvrđeno 1873. godine donošenjem *Zakona o preustrojstvu političke oblasti i o novoj političkoj razdiobi Hrvatsko-slavonske vojne krajine*. Naime, navedenim zakonom

su umjesto dotadašnjih krajiških pukovnija formirana krajiška okružja, a sjedište ličko-otočkog krajiškog okružja postao je upravo Gospić. Važno je istaknuti da je dugogodišnja vojna uprava imala za osnovni cilj isključivo osigurati dovoljan broj ljudi za vojnu službu. Nisu samo stradanja na udaljenim europskim ratištima bila osnovni problem domicilnog stanovništva već je i odlazak najsposobnijih muškaraca iz domaćinstava dovodio do propasti čitavih obitelji odnosno zadruga. Uzmemo li se uz to u obzir i nezadovoljavajući uvjeti života onih koji su ostajali u kućanstvu – neimaština, glad, nepismenost te bolesti onog vremena jasno je u kakvom se općem stanju našlo ličko stanovništvo u vrijeme razvojačenja. Svakako se mora napomenuti kako je unatoč službenom razvojačenju Vojne krajine u jesen 1873. godine i planu njenog spajanja s Hrvatskom i Slavonijom, do potpunog sjedinjenja došlo tek za gotovo devet godina. No, bez obzira na sve, iako brojno malen, postojao je dio pučanstva koji je uživao u tadašnjim blagodatima života, a to su oni čiji su poslovi bili usko vezani uz vojnu i državnu službu. Riječ je bila uglavnom o strancima, ali i većinom jedinim školovanim ljudima na ovom području. Obzirom na to da su se u Gospiću nalazili Sudbeni stol, bolnica, Kotarsko financijsko ravnateljstvo u Gospiću i razne druge institucije evidentno je kako je upravo tu i bila najveća koncentracija onog dijela školovanog stanovništva koje je vršilo funkcije nositelja javnog života. Bez obzira na teške materijalne prilike i na posljedice dugotrajnog jarma vojne uprave, proces razvojačenja prvenstveno je započeo zbog želje naprednog stanovništva za što bržim postizanjem stupnja razvoja ostalih dijelova države. Od sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća pa nadalje osnivana su brojna građanska društva (Gospićka sloga, Lička vila, pjevačko, vatrogasno, ...), jačala je civilna uprava, a bogatiji pojedinci su od vojne uprave otkupljivali zgrade bivše vojne uprave, te je zahvaljujući svemu tome Gospić počeo živjeti ugodnijim životom. (Holjevac 2013: 163-173) No, ubrzo se pokazalo da za kvalitetniji život, osim razonode vođene kroz građanska društva i zapuštene vojne zgrade treba puno više, a to su dvije stvari – jedna je bila šireg pojma i odnosila se na povezanost s ostalim dijelovima države,¹ dok se druga važna stvar odnosila na značajno podizanje kvalitete života u samom mjestu izgradnjom lokalne infrastrukture koja je u prvom redu pretpostavljala uvođenje vodovoda. S obzirom na općepoznata dugogodišnja prepucavanja Beča i Budimpešte oko daljnje gradnje željeznice, a onda i ratnih zbivanja proći će punih četrdeset godina do dola-

1 Ovo je pretpostavljalo gradnju cesta i željeznica koja je u to vrijeme već postojala do Ogulina i čiji se skori dolazak očekivao u Lici.

ska vlaka u Gospić.² (Bunijevac 2009: 547-562) Za razliku od željeznice, stanje s vodoopskrbom išlo je potpuno drugačijim tijekom pa je voda među prvim mjestima na razvojačenom području Vojne krajine stigla u Gospić već 1894. godine.³ (Došen; Šulentić 2015) Dio stanovništva je sve češće, u razne svrhe, sudeći prema pisanjima tadašnjeg lokalnog tiska, počeo posjećivati veće gradove poput Beča, Graza, Zagreba gdje su imali priliku vidjeti razvijeno društvo. Sukus viđenog „u svijetu“ i čovjekove urođene želje za boljim i naprednijim, donio je u Gospić ideju o potrebi posvećivanja više pažnje komunalnom uređenju mjesta, a dio toga je bila javna rasvjeta i elektrifikacija.

Od lojenice do kandelabra

U drugoj polovici 18. stoljeća, osim plamena s otvorenog ognjišta, jedini izvor svjetlosti tijekom noćnih sati u svim ličkim seljačkim i u većini gospićkih, mjesnih domaćinstava bila je “lojenica” – primitivna vrsta svijeće od loja⁴ koju su siromašni seljaci izrađivali sami, a zbog nedostatka loja tijekom cijele godine strogo se koristila namjenski za najpotrebnije trenutke. Kao i kod drugih svijeća, lojenica se sastojala od središnjeg dijela – stijenja, koji je bio optočen stvrdnutim lojem. U stara vremena stijenj se izrađivao od vlakana dobivenih od konoplje, pa je osim intenzivnog dimljenja i davanja vrlo slabe svjetlosti, istovremeno izgaranje konoplje i topljenje loja pružalo neugodan miris. Imućnije stanovništvo koristilo je svijeće u kvalitetnijoj izvedbi koje su uokolo stijenja imale pčelinji vosak tzv. voštanice, a izrađivali su ih voskari i svjećari. Uz voskara i svjećara javljaju se i obrtnici sapunari kojima je također kao osnova za proizvodnju, kako svijeća lojenica tako i sapuna, bio upravo spomenuti loj. U Gospiću se 1892. godine navodi kako posluje jedan sapunar (Jakelfalussy 1892: 2298). Iako u ostalim dijelovima tadašnje države postoji veliki broj voskara, u Gospiću ih ne pronalazimo vjerojatno iz razloga što nisu imali dovoljno bogatih mušterija kojima bi mogli prodavati svoje proizvode s

- 2 Dionica pruge Vrhovine – Gospić svečano je otvorena 23. ožujka 1920. godine, pa je tim činom željeznica iz smjera sjevera napokon i službeno stigla u Liku. Nakon dvije godine, točnije 15. lipnja 1922. godine puštena je dionica Gospić – Gračac, a 1925. godine konačno i pruga do Knina.
- 3 Dostupnost pitke vode u svakom trenutku, Gospićanima je zasigurno unijela velike promjene u živote, pa su uvidjeli da i njima može biti dostupno nešto što drugi već imaju.
- 4 Masno tkivo životinjskog podrijetla koje se sastoji od 99% masti. Osim za proizvodnju sapuna i svijeća lojanica se upotrebljava kao jestiva mast, kao tehnička mast u tekstilnoj industriji, tiškarstvu i kožarstvu.

obzirom na to da je proces nabave voska i proizvodnje svijeća bio vrlo skup, čime su voskari bili izrazito potrebni i priznati članovi društva.

Modernizacijom života, navika osvjetljenja unutarnjih, privatnih prostorija vrlo brzo se prelila i na vanjske prostore. Nove navike su obuhvaćale večernje šetnje gospičke gospode i njihovih dama Korzom i šetalištem ispred zgrade Sudbenog stola (danas Ulica dr. Franje Tuđmana). Tradicionalno još od vremena Vojne krajine, ruta šetača odvijala se na potezu od svratišta „Europa“, ispred kuće trgovca Borića i pivara Ristovića⁵, duž zgrade glavne stražarnice tzv. *Hauptwachta*, zatim Glavnom ulicom na uglu kod katoličke crkve i već spomenutom šetnjom parkom ispred zgrade Sudbenog stola tzv. Paradeplatzom. O vremenu postavljanja lampi duž ovog šetališta nema podataka, ali zahvaljujući lokalnim novinama iz toga vremena (*Ličanin, Hrvat, Srbin...*) evidentno je da Gospić u posljednjem desetljeću 19. stoljeća ima javnu rasvjetu. Iščitavajući navedeni tisak saznajemo da je rasvjetom pokriven sav središnji prostor mjesta odnosno Glavna ulica, a uz to još i ulice Kaniška, Budačka, Sajmište i Bilajska odnosno Čardak.⁶

Za razliku od gospode kojoj je rasvjeta bila komfor, niži slojevi društva imali su potrebe za rasvjetom praktične prirode. One su se odnosile na osvjetljenje javnih izljeva pitke vode kojom su se služili za svakodnevne osobne potrebe kao i za napajanje blaga, ali i što bolje spremnosti za eventualno gašenje požara.⁷ Kako bi građanima bio omogućen što pristupačniji/lakši prilaz vodovodu, posebno tijekom noćnih sati, u Gospiću je bilo postavljeno ukupno 18 javnih izljeva i to na najfrekventnijim lokacijama. Usporedbom pisanih tragova (na temelju lokalne periodike i rijetkih dostupnih izvora koji će se navoditi kasnije u tekstu) te sačuvanih razglednica, razvidno je da su postojale dvije osnovne vrste rasvjetnih tijela tj. fenjera, zidni i stupni. Zbog jednostavnosti same konstrukcije, načina postavljanja, a time i povoljnije cijene, omjer zidnih i stupnih rasvjetnih tijela uvelike je bio na strani zidnih.

5 Ristović, Nikola (1813. – Gospić, 1891.), najznačajniji gospički veletrgovac i veleposjednik iz razdoblja Vojne krajine, vlasnik pivovare, načelnik Gospića. Nakon njegove smrti upravljanje obiteljskim poslom pod imenom „Nikola Ristović i sin“ preuzeo je sin Konstantin „Kosta“ (Gospić, 1856. – Gospić, 1913.). Ristovićeva kuća uklonjena je sredinom 1950-ih godina za potrebe gradnje zgrade SDK-a, danas FINA. Podatci prikupljeni terenskim istraživanjem autora teksta na temelju usmene predaje lokalnog stanovništva, uvida u natpise na nadgrobnim pločama kao i iščitavanjem lokalne periodike iz vremena.

6 (-). Rasvjeta u Gospiću. Hrvat, br. 3, 5. veljače 1897., str. 3.

7 „(...) ostaju i pristupi k vodi često puta narazsvietljeni, gdje bi svakako trebalo više svjetla unesti (...)“ (-). Vječna luč. Hrvat, br. 7, 5. travnja 1896., str. 4.

Sl. 1. Detalj razglednice Gospića s početka 20. stoljeća s motivom mosta i stupnim fenjerom u prvom planu (Pozdrav iz Gospića. 1997. Muzej Like Gospić. Gospić.)

Stupna rasvjetna tijela su uvriježeno nazivana kandelabri⁸ (Sapunar 1979: 77-83) i postavljali su se samo na takva mjesta koja su se nužno trebala osvijetliti s određene visine, a u neposrednoj blizini nije bilo zgrade na koju bi se postavili (npr. osvjetljenje mosta na Novčici).⁹ I jedni i drugi su, osim svoje osnovne funkcionalne, imali i estetsku namjenu koja se odražavala kroz majstorski izvedene nosače. Kod kandelabera radilo se o željeznom stupu odlivenom u kalupu koji su se izrađivali najvjerojatnije u austrijskim željezarama, a kod zidnih o spretno iskovanim željeznim konzolama. Osim spomenuta četiri na mostu, zasigurno znamo da su stupni bili postavljeni tik do javnog izljeva/fontane Marte, ispred svratišta „Einwalter“, te uz ulicu nasuprot ulaza u zgradu Županije.¹⁰ (Holjevac 2013: 163-173) Također, glavni ulaz s ulice u dvorišni prostor navedene županijske zgrade bio je sa svake strane omeđen stupovima od klesanog kamena s ugrađenim fenjerima na svakom od njih. Pored ljepote vanjskog oblikovanja nosača fenjera, bio to stup ili zidni nosač, i sami fenjeri su se razlikovali u svojoj izvedbi

8 Riječ potječe od lat. izraza *Candelabrum* što znači svjetiljka, svijeća. Izvorno, riječ predstavlja stalak za rasvjetu izrađen od središnjeg stupa na kojem uokolo visi više svjetlećih elemenata. S vremenom riječ „kandelaber“ je kod nas poprimila posve drugo značenje tj. pod tim pojmom se podrazumijeva vanjski stup javne rasvjete.

9 Na mostu su bile postavljene četiri svjetiljke, obostrano uz krajeve zaštitne ograde. Obnovom mosta 1990. godine postavljene su nove, rustikalne električne lampe izvedene prema nekadašnjim lampama od kojih je do danas sačuvana samo jedna.

10 Navedena zgrada izgrađena je za odgojno-prosvjetne potrebe točnije internat, ali je vrlo brzo u zgradu uselila Županija ličko-krbavska. Kroz daljnu povijest zgrada je služila kao osnovna škola, dječji vrtić da bi prije petnaestak godina postala vlasništvo Gospićko-senjske biskupije.

kroz oblikovanje okvira koji je štitio tzv. cilindar. Jednostavniji cilindri bili su četverostranih staklenih površina i bez ukrasa na okviru, a „bogati“ šesterostrani s dodatnim kovanim stiliziranim figurama. Istražujući početke javne rasvjete u Gospiću te ih uspoređujući s većim hrvatskim mjestima zamijećena je bitna razlika u načinu proizvodnje svjetlosti. U razvijenijim i naprednijim krajevima mahom se koristio plin dok su gospićki fenjeri svijetlili zahvaljujući *petroulju* (isp. petrolej)¹¹, a palili su ih nažigači. Bili su to općinski zaposlenici čiji je posao bio svakoga dana u predvečerje običi sve fenjere, pregledati ih i po potrebi zamijeniti stijenj te ih nadopuniti dozom petroleja nužnom za gorenje određenog broja sati. Tehnički gledano, u dnu svakog cilindra bila je smještena posudica koja je služila kao spremnik u koju se ulijevao petrolej, a iznad nje bio je postavljen mehanizam u koji se uvlačio stijenj. Kako bi mogli ulijevati petrolej u visoko postavljene fenjere, nažigači su nosili kratke, lagane ljestve. Za one zidne, ljestve su prislanjali na zid kuće na kojoj je fenjer bio postavljen, dok je na stupnim za prislon ljestvi služila horizontalno ugrađena prečka pri vrhu stupa. (Vidi sl. 1.) Uz ljestve, osnovnu opremu činili su kanta petroleja, krpa za brisanje čađavog stakla, šibice, te škare za podrezivanje stijenja.

Vrijeme paljenja, kao i količina petroleja kojom je bilo definirano vremensko trajanje rasvjete, određivali su se, sudeći prema brojnim novinskim izvorima, odlukom općinskih vlasti. Za općinsku upravu svaka komunalna aktivnost predstavljala je financijski izdatak pa tako i potrošnja petroleja na kojoj se u svakoj prilici nastojalo uštedjeti što je rezultiralo lošom osvijetljenosti gospićkih ulica, a čemu je pridonijela i slaba angažiranost nažigača.¹² Za pretpostaviti je da je drugi od navedena dva razloga bio financijske prirode – visina godišnje plaće nažigača iznosila je otprilike jednako koliko i cijena petroleja.¹³ Imajući na umu raspored fenjera po naselju vidljivo je kako su se postavljali ponajprije na kuće u vlasništvu imuć-

11 Petrolej je tekuća prirodna smjesa kapljevityh ugljikovodika koja se dobiva frakcijskom destilacijom nafte. *Petroulje* je uvriježeni, iskrivljeni naziv za petrolej koji se u ličkim krajevima sačuvavao sve do danas.

12 „Glede rasvjete obćinski odbor zaključuje, da se previše postavljene nepotrebne lampe ne pale, doćim koje su nuždne da se redovito užižu (...)“ (-). Domaće vijesti. Hrvat br. 25, 15. listopada 1904., str. 3.

13 Prema tekstu koji prikazuje odnos cijene petroleja i visine nažigaćeve plaće vidi se da je petrolej za potrebe jedne svjetiljke na razini godine dana općinu stajao oko 60 forinti, a tolika je bila otprilike i godišnja plaća nažigača. „(...) Gradska raszvjeta ne valja nam i onako ništa, a još gora je, što se svjetiljke pale po bielom danu, a oko 11 sati po noći već se trnu, jer je petrolej izgorio (...) Dakle: Više svjetla!“ (-). Gradska raszvjeta. Hrvat, br. 20, 22. listopada 1898., str. 3.

Sl. 2. Razglednica
Gospića, putovala
1908. – u prvom
planu Svratišće
„Europa“ sa zidnim
fenjerom (razglednica
u vlasništvu autora)

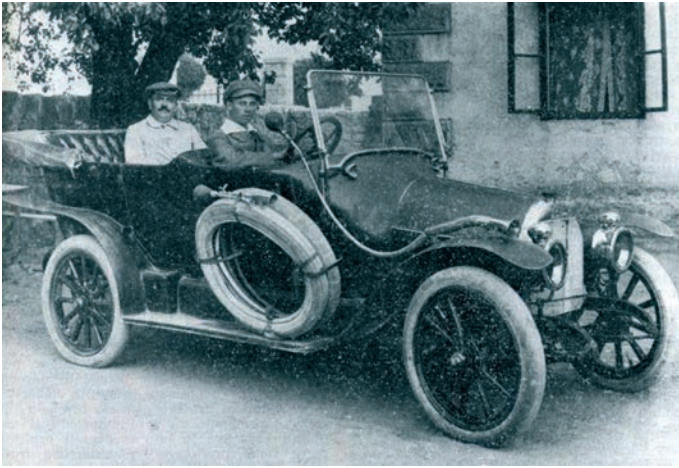
njih građana, a uz to nažigači su dobro pazili da baš te lampe gore tijekom cijele noći čime ih se stavljalno u povlašten položaj u odnosu na ostalo stanovništvo.¹⁴

Pojava modernih tehnologija u Gospiću

U većim gradovima naveliko su se razvijale različite grane industrije, a da bi bili konkurentni, proizvodni pogoni koristili su moderne strojeve i procese. Već desetljećima su se koristili parni strojevi, posljednjih godina i tzv. *sauggasmotor*¹⁵ te dizel i benzinski motori dok su se za potrebe javne rasvjete, ovisno o odabiru lokalnih vlasti, koristile ili elektrane ili plinare. Uz industriju važnu ulogu igrala je i željeznica sa svojim pomoćnim objektima koji su svaki na svoj način bili mjesta korištenja raznih tehnologija poput crpki za vodu kojom su se punili spremnici za potrebe parnih lokomotiva ili mini elektrana za osvjetljenje kolodvorskih zgrada te niz drugih postrojenja. Kako su godine prolazile, sve više domaćeg stanovništva je, odlaskom izvan Like, dolazilo u dodir s novim tehnologijama. Nažalost, u Gospiću nije bilo nikakve organizirane industrije, a o željeznici se samo nagađalo, pa se sve svodilo na nekoliko manjih, privatnih pogona u vlasništvu imućnih

14 „(...) pogledajmo malo pred stanove neke vladajuće gospode. Eno pred stanom gg. Budisavljevića i Horvata gore svjetiljke u godini punih 365 noći i to bez razlike i za punoga mjeseca i za pomrčine.(...)“ (-). Vječna luč. Hrvat, br. 7, 5. travnja 1896., str. 4.

15 *Sauggasmotor* je usisni plinski motor, preteča motora s unutarnjim sagorijevanjem. Koristili su se oko 1900. godine kao stacionarni izvori energije, uglavnom u mlinovima. Djelomično su zamijenili parne strojeve koji su postojali pola stoljeća, ali s vremenom su ih sve češće počeli zamjenjivati dizelski motori.

Sl. 3. Fotografija Mirka Pavelića i njegovog vozača, objavljena u listu Naše planine, br. 9-10, 1987., str. 191.

pojedinaца. Na tromost gospodarstva utjecala je i društveno-politička situacija. Počevši od dolaska na vlast 1883. godine, a pogotovo u posljednjem desetljeću 19. te na prijelazu u 20. stoljeće, na svakom koraku i svakim danom sve intenzivnije do izražaja dolazi vladavina bana grofa Khuena Héderváryja. Glavna obilježja njegove politike upravo su politička samovolja, nasilje, pojačana mađarizacija, a sve zajedno u konačnici dovelo je do raslojavanja u društvu te je imalo velik utjecaj diljem hrvatskih krajeva, a posebno u mjestima s etnički miješanim stanovništvom. Budući je Gospić bio jedna od takvih sredina, osim u političkom i svakodnevnom društvenom životu, polarizacija stanovništva odražavala se i na ionako slabo razvijeno gospodarstvo. (Holjevac 2013: 163-173)

Prva poznata upotreba parnog stroja u Gospiću bila je u posljednjim godinama 19. stoljeća za pogon mlina trgovaca braće Pavelić, od kojih se raznim poslovnim idejama već od rane mladosti posebno isticao stariji Mirko.¹⁶ (Rukavina 1987:

16 „Mladi Gospićani braća Mirko i Milan Pavelić sagradili su u Gospiću (ispod kapelice) prvi lički paromlin.“ (-). Prvi lički paromlin. Hrvat, br. 15, 5. kolovoz 1897., str. 3. Kako bi ostvario svoje brojne planove Mirku je trebao kapital koji je u nadolazećim godinama stekao boravkom u Americi. Po povratku, poznat među Gospićanima pod nadimkom „Amerikanac“, pokrenuo je iskope željezne rude u Velebitu. Zanimljivo je da je još prije Velikog rata posjedovao osobni automobil, pa ga se smatra i vlasnikom prvog osobnog automobila u Lici, a time i u Gospiću. Nakon godina slabo uspješnog bavljenja iskopom rudače, preradom u Gospiću i njenim plasmanom izvan Like, potrošivši sredstva, napušta Gospić i 1938. godine umire u Zagrebu gdje je i pokopan na mirogojskom groblju. Osim iz spomenutog članka autora Rukavine, podatci su prikupljeni terenskim istraživanjem autora teksta na temelju usmene predaje lokalnog stanovništva i iščitavanjem lokalne periodike iz vremena.

190-193) Na prijelazu stoljeća na naša tržišta sve više prodiru moderne tehnologije koje se, sukladno osnovnoj predodređenosti Like, u prvom redu odnose na pomagala i strojeve za obradu zemlje, ali i na druge pomoćne strojeve za domaćinstva poput pilana ili već spomenutih mlinova. U Gospiću se u to vrijeme pokreće motorni mlin trgovca Nikšića¹⁷. Navedeni mlin je za ono vrijeme bio izrazito moderan i koristio se tehnologijom na valjke gdje se dva međusobno usporedna valjka vrte različitom obodnom brzinom, zupci sporijeg zadržavaju, a zupci bržeg valjka režu zrno žitarica. Osim velikog kapaciteta mljevenja svih vrsta žitarica, značajna novost u mjestu je bila i njegova multifunkcionalnost jer se na stroj moglo priključiti niz priključnih alata, a najpopularnija je bila tzv. „pila na stroj“ koja je služila za rezanje ogrjevnog drveta. U pogledu novih tehnologija, nezaobilazan je Prpićev mlin¹⁸ na Novčici koji je nakon što je 1909. godine dobio nove bogate gospićke vlasnike, obitelj Pavelić, doživio potpunu rekonstrukciju. Novi vlasnici su se odlučili na potpuno preuređenje zgrade, pa je nadogradnjom u dužinu i visinu, dotadašnja prizemnica postala prava mala industrijska, poslovna zgrada s dvije visoke, prostrane prostorije u prizemlju i velikim tavanskim prostorom. U manjoj prostoriji, strojarnici bio je smješten stroj koji je pomoću dugačkog remenja pogonio mlinsko postrojenje smješteno u većoj prostoriji. Iz sačuvanih novinskih oglasa tog razdoblja objavljivanih u svrhu prodaje iščitava se da je stroj imao snagu 40 konjskih sila, te je uz njega bila instalirana kružna pila za rezanje drvne sirovine, a proizvodio je i struju nužnu za rasvjetu zgrade. Mlinsko postrojenje je desetljećima zadržalo izvorni izgled, samo je dolaskom električne energije nastavilo s radom na način da su mlinove pogonili elektromotori. Nažalost, do današnjih dana od nekadašnje strojarnice nije ostalo gotovo ništa osim nekih mehaničkih dijelova kliznog mehanizma i betonskog temelja.

17 Nikšić, Josip (Široka Kula, 1855. – Zagreb, 1922.), trgovac, veleposjednik, jedan od utemeljitelja i dugogodišnji potpredsjednik Prve ličke štedionice, dugogodišnji općinski vijećnik, županijski skupštinar. Obiteljska kuća Nikšićevih nalazila se na mjestu križanja današnjih ulica Vile Velebita i Ulice 30. svibnja, ali je u Domovinskom ratu izgorjela, a nakon uklanjanja ruševina na lokaciji je donedavno bilo javno parkiralište. (-) Jedno domaće poduzeće. Hrvat, br. 77, 13. listopada 1905., str. 3.

18 Nekadašnji Prpićev mlin danas je poznat pod nazivom „Murković mlin“. Ugostitelj Janko Prpić je mlin na Novčici 1909. godine prodao veleposjedniku Nikoli Paveliću, koji je obiteljskim nasljeđivanjem kasnije prešao u posjed Nikolinog zeta Ivana Murkovića, pa otuda i uvriježeni naziv. Podatci prikupljeni terenskim istraživanjem autora teksta na temelju usmene predaje lokalnog stanovništva i iščitavanjem lokalne periodike iz vremena.

Iz ovih nekoliko primjera može se zaključiti kako su moderne tehnologije u Gospić stigle isključivo preko bogatih pojedinaca onoga doba, pa je tako bilo i s rasvjetom. Usmenom predajom i iščitavanjem lokalnog tiska iz vremena može se steći uvid u život tadašnjeg prosječnog Gospićanina i njegovu potrebu za rasvjetom. Jasan je odbojan stav stanovnika prema rasvjeti. Ta odbojnost nije proizlazila iz razloga što nisu imali želju osvijetliti svoj životni prostor već isključivo iz slabog imovnog stanja, odnosno sve što je želio morao je dobro platiti, pa bilo to mljevenje žita i/ili rasvjeta. U situaciji kad nije imao za jedno i za drugo, onda je sasvim shvatljivo da je prije birao mljevenje žita da utaži glad mnogobrojne obitelji ili piljenje drva za ogrjev tijekom duge zime nego rasvjetu bez koje je ionako navikao živjeti. Parni strojevi Nikšića, Pavelića i drugih bili su dovoljno snažni i mogli su poslužiti za rasvjetu većeg broja okolnih domaćinstava, ali do izražaja je dolazila isključivo njihova primarna funkcija. Rasvjeta je bila samo usputni proizvod osnovne gospodarske djelatnosti koji se koristio samo za osvijetljenje zgrada u kojima se obavljala ta djelatnost.

Posjećujući veće gradove, ali i ove gospićke, osvijetljene zgrade, stanovništvo je s vremenom počelo uviđati prednosti rasvjete, pa se sve glasnije moglo čuti kako bi i lokalna uprava trebala poraditi na tome da se uvede javna rasvjeta. U tom trenutku gospićka uprava je vodila muku s petrolejskom javnom rasvjetom, te je pod dodatnim pritiskom nezadovoljnog stanovništva počela razmatrati uvođenje javne rasvjete u užu gradsku jezgru. Ugledni ljudi iz javnog života često su posjećivali veća mjesta unutar države i Europe, pa su po povratku pričali kako se tamo gdje su boravili za rasvjetu petrolej uopće više ne koristi već neke sasvim druge tehnologije. Jedan od njih bio je i lokalni ugostitelj Einwalter, koji je, za razliku od obitelji Pavelića i Nikšića koji su rasvjetu riješili posredno putem svojih motornih postrojenja, ovo pitanje bio primoran riješiti sukladno svojoj djelatnosti tj. na način ugradnje tada popularnog acetilenskog uređaja.¹⁹ Spomenuti uređaji proizvodili su se u većim mjestima tadašnje države, Pragu, Beču ili Budimpešti, a u većim hrvatskim gradovima poput Zagreba ili Rijeke postojali su njihovi ovlašteni zastupnici i monter. Einwalter se odlučio za proizvod patentiran u češkoj firmi Josip Kolarsky, a još je značajno i to da je sve radove na instalacijama odradio domaći limar i vodovodni monter Nikola Marković²⁰. Vidjevši pogodnosti koje

19 Acetilen je plin koji nastaje reakcijom kalcijeva karbida i vode, a nusproizvod je stvaranje bijele svjetlosti velikog intenziteta. Kod spominjanja „acetilenskog uređaja“ radi se o složenijoj vrsti karbidne lampe koja se koristila u rudarstvu, a i danas se koristi u speleologiji.

20 (-). Objava. Hrvat, br. 19, 1. prosinac 1902., str. 6.

pruža Einwalterova rasvjeta, a istovremeno uzimajući u obzir nezadovoljavajuću osvjetljenost gospićkih ulica gradska uprava počinje razmišljati o širem i kvalitetnijem rješenju ovog problema. Uzme li se u obzir povijesno razdoblje ovih razmatranja, acetilen će se činiti zastarjelim, no više je razloga njegova odabira. Ljudi su u svakodnevnom životu već desetljećima naširoko prihvatili alate pokretane parnim strojevima ili posljednjih godina sve raširenijim dizelskim motorima, a električna energija ili kako su tada govorili Ličani *lètrika* bila je ipak nešto nedovoljno poznato. Važno je napomenuti nekoliko događaja vezanih uz primjenu i brzo širenje uporabe električne energije u svijetu potkraj 19. stoljeća, a koji imaju ogromno značenje za ulazak struje na „velika vrata“. Prema otkrićima Thomasa A. Edisona 1882. godine puštena je u rad prva javna elektrana istosmjerne struje za uži dio New Yorka, a nakon otkrića Nikole Tesle 1887. godine i primjene višefaznog električnog sustava, prijenos struje je bio omogućen na veće udaljenosti. Nekoliko godina kasnije, točnije 1894./5., na slapovima Niagare sagrađena je prva hidroelektrana izmjenične struje za tadašnje pojmove ogromne snage od 15.000 KS. Bila su to epohalna otkrića nakon kojih u svijetu tehnike i tehnološkog napretka više ništa nije bilo isto, a električna energija u primjeni se ubrzano počinje širiti u sve naprednije zemlje svijeta.

No, iako su brojni svjetski znanstvenici, među kojima je prednjačio naš Tesla, bili sigurni i govorili o struji kao o nečem izuzetno važnom što će u potpunosti promijeniti svijet, obični ljudi još uvijek nisu predviđali njenu široku primjenu. Ustvari, obični puk je čvrsto vjerovao da još dugo vremena ništa ne može potisnuti parne i dizelske strojeve, a što se tiče rasvjete postavljali su pitanje čemu eksperimentiranje s električnim centralama kad ih zadovoljavaju plinski uređaji odnosno plinska rasvjeta. Upitnost korištenja struje dodatno su pojačavale i tadašnje stalne rasprave što je bolje – istosmjerna ili izmjenična struja.²¹ (Markovčić et al. 1984) Gospićka uprava je shvaćala kako se pitanje javne rasvjete općenito može riješiti gradnjom ili električne centrale ili gradske plinare ili pomoću acetilenskih uređaja poput onoga kod Einwaltera. Promišljajući sve opcije, a uzimajući u obzir veličinu naselja odnosno broj potrošača, nepostojanje ikakve industrije, te nepovoljno stanje gradske blagajne uprava se odlučila za acetilensku rasvjetu. Na redovitoj općinskoj sjednici održanoj 17. rujna 1907. godine predstavljen je troškovnik radova koji je iznosio sveukupno 52.120 kruna, te je obrazloženo da bi u odnosu

21 Prva naša hidroelektrana izmjenične struje u rad je puštena 1895. godine. Nalazila se na slapovima Krke i zahvaljujući njoj Šibenik je bio prvi hrvatski grad koji je dobio izmjeničnu struju dok je naš najveći grad Zagreb, izmjeničnu struju dobio tek 1907.

na postojeću petrolejsku rasvjetu „...grad stajala manje oko 1000K. godišnje.“²² Usljed nedolaska dovoljnog broja zastupnika tj. dvotrećinske većine, do rasprave o troškovniku nije niti došlo, a zbog općinskih troškova oko sanacije netom izgorjele općinske zgrade, pitanje rasvjete će se odgoditi za pune tri godine. Krajem kolovoza 1910. godine u načelničku fotelju sjeda Fran Vukelić i ubrzo kreće s rješavanjem niza gorućih problema, u prvom redu komunalnih što se očituje u nasipavanju blatnjavih ulica, uređenju središnjeg trga, sadnji zelenila, a nazire se i uvođenje acetilenske rasvjete. No, kao i puno puta ranije, sve je ostalo samo na obećanjima pa lokalni tisak piše: „...ponadali smo se, kad dodje nova uprava, da će se i rasvjeta mjesta poboljšati, ali ona ostade ista. Upozorujemo g. načelnika na to...“.²³ Ovaj zapis lokalnih novina ne bi bio toliko zabrinjavajući jer je objavljen vrlo brzo nakon izbora novog načelnika, ali stalna politička previranja u nadolazećem razdoblju, pokazat će da se rasvjeta uistinu neće poboljšati još godinama. Tijekom 1911. godine bilo je prvih razmatranja i o električnoj rasvijeti. Najčešće u polutama petrolejskih lampi, a nerijetko i u potpunoj tami, Gospić je dočekao i početak i kraj Velikog rata strpljivo čekajući moderno svjetlo.

Nova država, nova nada

Prijeratne političko-financijske krize lokalne vlasti u Državi SHS (Šute 2013: 177) nastavile su se još izraženije i češće, a ponajviše su bile uzrokovane povišenjem nameta običnim građanima, prevelikim činovničkim aparatom i zapuštenim komunalnim uređenjem mjesta. Jedno od ključnih bilo je pitanje rasvjete pa se sredinom 1922. godine navodi „... koliko smo upućeni, ta javna rasvjeta stoji općinu oko 120.000 K godišnje. Izgleda u ostalom, da je ova javna rasvjeta samo na papiru. Sada su pomrčine, a te se lampe ili u opće ne pale ili se pale manjkavo. To pokazuje slabu upravu i gospodarstvo. Mi znademo, da je odgovarajući kvantum petroleuma kupljen...“.²⁴ Osim što je evidentno da Gospić i dalje živi u mraku odnosno da su problemi isti već punih trideset godina, ove rečenice potvrđuju da su u upotrebi još uvijek petrolejske lampe i da acetilen, osim u privatne kuće imućnijih građana i lokalna svratišta, nikad nije stigao u javnu rasvjetu. U to vrijeme se u Gospiću pojavljuje jedan novi oblik razonode – prikazivanje filmova, zbog kojih gradske vlasti odlučuju dotadašnju sokolsku dvoranu, osim za vježbanje, os-

22 (-). Sjednica opć. vijeća. Starčevićanac, br. 35, 19. rujan 1907., str. 3.

23 (-). Rasvjeta. Hrvat, br. 46, 26. studeni 1910., str. 2.

24 (-). Mjesna rasvjeta. Lički Hrvat, br. 31, 26. listopad 1922., str. 5.

posobiti i za kino projekcije dajući joj naziv „Jugoslavija kino“. Drago Štefanović na mjestu kinooperatera je za potrebe prikazivanja filmova u podrumskom prostoru formirao strojarnicu u kojoj je instalirao motor kojim se pokretao kinoprojektor, ali se osvijetlila i općinska zgrada.²⁵ O kakvom je točno motoru bila riječ ne može se sa sigurnošću potvrditi, ali sukladno oglasu u kojemu Štefančić kasnije prodaje neke svoje stvari, pretpostavljamo da se radilo o manjem benzinskom agregatu. Uz vođenje kina, Štefančić je u posjedu imao i prijevoznu motornu pilu za piljenje drva za ogrjev, pa sve to govori o jednom, za tadašnje gospićke prilike, vrlo naprednom i modernom poduzetniku. Osim ovih malih, doslovno rečeno svijetlih trenutaka, po pitanju rasvjete gradsku upravu su svi počeli i javno prozivati, a među njima i do tada vlastima sklono lokalno glasilo *Narodno jedinstvo* koje u broju od 7. prosinca 1922. sarkastično donosi „...osvjetljenje Gospića je vrlo skupo i pohvalno je od općine, što građanima pruža veliku pogodnost, kad za tamnih noći zapali ovo 9 svjetiljka u gradu. Još pohvalnije je od općine to, što ne pali svjetiljka kad je mjesečina, jer onda se i tako vidi.“ Neodrživo stanje je ubrzo kulminiralo, pa je tijekom 1923./4. godine rasvjeta bila glavna tema svakog općinskog zasjedanja. Naravno, osnovni problem je bio kako u proračun namaknuti ogromna financijska sredstva potrebna za modernizaciju rasvjete, pa su sukladno tome tražena sva moguća rješenja. Jedan od prijedloga bio je da troškove radova snose svi stanovnici upravne općine Gospić, ali je nakon niza razmatranja ipak odlučeno kako to ne bi bilo u redu jer će rasvjeta služiti samo Gospićanima. Osim prijeko potrebne rasvjete, Gospić je početkom 1924. godine mučio niz drugih komunalnih problema, među kojima su se posebno isticali zapuštenost i skučenost spremišta za vatrogasnu opremu tzv. gasilane, te krov pučke škole koji je bio u takvom stanju da je prijetila opasnost od urušavanja i zatvaranja škole. U pogledu spomenutih problema stanje je bilo toliko neodrživo da je prepoznato i kod državne vlade pa je općinskoj upravi Državna hipotekarna banka²⁶ odobrila veći kredit za sređivanje lošeg komunalnog stanja. Ovim je riješen najveći problem i moglo se početi detaljnije razmišljati o tome što je sve potrebno za gradnju centrale. U

25 „U ovako raskošno uređenoj dvorani sjajno je pristajala i raskošna rasvjeta. Pripravnost, kojom je g. Štefanović poduzeo električno osvjetljenje dvorane, nalaže nam, da mu to javno priznamo.“ (-). Građanska zabava na Katarinino. Lički Hrvat, br. 36, 30. studeni 1922., str. 4.

26 Nije poznato na koliko dugo razdoblje se općina zadužila, ali je u članku pod nazivom Sjednica. opć. vijeća u *Ličkoj slozi* br. 3. od 30. siječnja 1937. zabilježeno da općina „...za električnu centralu duguje još 252.000 dinara...“.

Sl. 4. Fotografija pročelja električne centrale autora Marka Čuljata objavljena u knjizi Lika iz bloka jednog novinara, 2017., str. 351.

tom razdoblju izrazito značajna javna osoba u gradu bio je Josip Kolaković²⁷ (Šute 2013: 183; Tomljenović 2004: 62-65), zastupnik HSS-a u gradskoj upravi, upravitelj Gospodarskog, te starješina Vatrogasnog društva. Kao tadašnji vatrogasni zapovjednik, posebno se zalagao za rekonstrukciju postojećeg vatrogasnog spremišta, koja će teći relativno sporo, ali će u sljedeće dvije godine poprimiti izgled kakav ima i danas. Kao prioritet, uskoro je izmijenjen krov na pučkoj školi, započeta je i nadogradnja vatrogasnog spremišta, a onda je naposljetku na red došla i centrala.

Napokon moderno svjetlo

U pripremnim radnjama razmatrani su svi tada znani načini proizvodnje električne energije tj. načini rada buduće centrale, a među njima i oni poput hidroelektrane na Novčici, no takvo rješenje je odmah odbačeno zbog njenog slabog

²⁷ Kolaković, Josip „Josan“ (Zavalje, 1884. – Gospić, 1945.), ekonomist, dugogodišnji zastupnik Croatia osiguranja, načelnik Gospića u razdoblju od 1925. do 1936. Najveće zasluge pripisuju mu se u komunalnom uređenju mjesta (elektrifikacija, uređenje parkova, obnova starih i sadnja novih drvodreda, uređenje ulica...). Posebno se isticao u kulturnom i društvenom životu kao predsjednik ili izvršni član mnogih društava (vatrogasno, sokolsko, planinarsko...). Nakon rata osuđen na smrt strijeljanjem, smaknut 17. lipnja 1945.

hidroenergetskog kapaciteta. Nakon svega jedino je preostala mogućnost gradnje termocentrale samo je još trebalo odabrati način pogona strojeva za pokretanje elektrogeneratora. Za tadašnje potrebe Gospića bila je dovoljna termocentrala malog kapaciteta kakve su koristile strojeve na benzin, dizel ili plin. Budući je Lika podneblje bogatih šuma i time lako dostupnog drveta, najlogičnije je bilo graditi termocentralu pokretanu strojevima na upojni plin.²⁸ Postrojenje za proizvodnju upojnog plina, uobičajeno se sastoji od dva glavna dijela, generatora plina i od uređaja za čišćenje plina (otprašivača i perača). Pod utjecajem visoke temperature, a bez prisutnosti zraka u generatoru dolazi do nepotpunog izgaranja ugljika, te se kod temperature od oko 1000 °C u proces uvodi zrak čime nastaje tzv. *luftgas*.²⁹ Uz kisik, u proces se dodatno uvodi i zagrijana vodena para koja u kombinaciji s *luftgasom* stvara plin. Ovako dobiveni plin treba očistiti što je bolje moguće od najmanjih čestica prašine i katrana, pa plin prolazi kroz ranije navedeni perač tzv. mokri čistilac i otprašivač odnosno suhi čistilac. U zadnjoj fazi, cijevi u kojima je plin prolaze kroz spremnik hladne vode, pa plin čist i ohlađen odlazi u smjeru strojeva. (Piškorić 1933: 265-272)

Uzimajući u obzir uvjete i kriterije koje je trebalo ispoštovati za takav pogon, nakon detaljnog razmatranja, za smještaj centrale odabrana je prostrana, pomoćna zgrada³⁰ odmah do zgrade sreskog poglavarstva. Prilikom odabira lokacije ključni su bili blizina centra, smanjenje buke pogona i blizina vodotoka. Naime, zbog troškova gradnje razvodne mreže za gradsku upravu je bilo vrlo važno da je centrala što bliže središtu mjesta kako bi se mreža u građevinskom smislu što jednostavnije, a u financijskom što povoljnije razgranala. Također, zgrada je u odnosu na prometnicu bila denivelirano smještena, te dodatno naslonjena na zgradu sreskog poglavarstva, čime je širenje zvuka iz postrojenja bilo svedeno na najmanju moguću mjeru. Treća važna stvar bila je blizina rječice Novčice (kako bi se do postrojenja što lakše dovela voda

28 Upojni plin se može dobiti iz raznih vrsta ugljena, drveta, biljnih ostataka, papira i dr., samo je važno da te stvari u sebi trenutno imaju ili su u prijašnjem obliku imale celulozu. Za proizvodnju plina u gospićkoj centrali organizirana je proizvodnja drvenog ugljena, te otkup od mještana gospićkog okružja posebno sela Bužima. Prema pričanju starijih svojedobno je u Bužimu bilo više od stotinu ugljenara, a proizvodnjom se neka domaćinstva bave i dandanas.

29 *Luftgas* je njem. naziv za plin dobiven na ovaj tzv. suhi način. Francuski stručnjaci su ga nazivali „gaz pauvre“.

30 Zgrada centrale je bila tlocrtnih dimenzija 19 × 10 m te je u prošlosti (dok je zgrada sreskog poglavarstava služila kao sudbena zgrada) imala ulogu tamnice tj. zatvora. Uz oštećenja zgrada je preživjela Domovinski rat, ali je u potpunosti uklonjena prilikom gradnje današnje zgrade Đačkog doma.

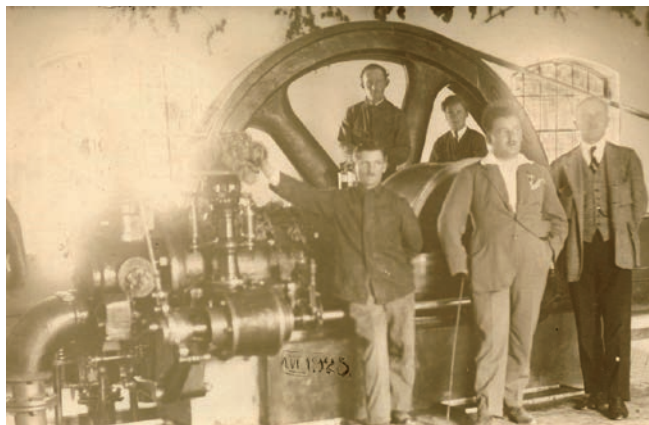
Sl. 5. Detalj razglednice
Gospića s tornjem
za smještaj crpki
u prvom planu

(Izvor: https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/postcards/croatia/istria-croazia-cartolina-da-gospic-formato-piccolo-non-viaggiata-589740079.html, pristupljeno dana 24. siječnja 2019.)

za rashlađivanje plina), te propisana udaljenost centrale od nje. Naime, sukladno važećim propisima postrojenje je moralo biti udaljeno najmanje 100 m od vodotoka u koji se ispušta vrela voda da bi se ista rashladila kako ne bi imala negativan utjecaj na biljni i životinjski fond rijeke. Osim glavne zgrade u koju se smjestila strojarница, za funkcioniranje centrale bilo je potrebno izgraditi još dva manja objekta. Jedan, kvadratnog tlocrta, dimenzija cca. 6×6 m podignut je tik uz glavnu zgradu, naslonjen na njen dvorišni zid, a u njemu je u tavanskom prostoru bio smješten spremnik za hladnu vodu dok je u prizemlju bio dio rasklopnog postrojenja.³¹ Drugi objekt, tzv. toranj izgrađen je stotinjak metara jugoistočno od centrale, uz samu lijevu obalu u funkciji zgrade za smještaj crpki kojima se usisavala voda iz Novčice i upumpavala u prije navedeni spremnik. Objekt je izveden od betona, kvadratnog tlocrta 2×2 m, pokriven limenim krovom s crpkama ugrađenim u gornjem dijelu objekta. Objekt je bio poprilično neobičnog oblika zbog svoje visine od cca. 5 m, a pošto je osnovna, betonska konstrukcija sačuvana sve do današnjih dana, nerijetko svojim izgledom još uvijek predstavlja zagonetku za većinu lokalnog stanovništva. Razlog ovakvom obliku leži u velikim oscilacijama rijeke Novčice, jer dok su crpke vukle vodu iz rijeke morale su biti što bliže njoj, a zbog izmjene vodostaja zahtijevale su smještaj „na povišenom“ kako bi cijelo vrijeme bile na suhom. Da crpke ne bi ostale

31 Ovaj objekt je sačuvan do danas i u njegovu potkrovlju se još uvijek nalazi spomenuti metalni spremnik izrađen od metalnih ploča međusobno spojenih metalnim zakovicama, zapremine cca. 25 m^3 . Modernizacijom elektroenergetske mreže prenamijenjen je u trafostanicu, a prema internoj evidenciji HEP-a nosi oznaku TRAF0 br. 1 što potvrđuje da se radi o najstarijem objektu u pogledu elektrifikacije Gospića. (Prema izvidu na terenu dana 22. veljače 2019., te iz razgovora vođenog s djelatnikom HEP-a Zvonimirom Rudelićem).

Sl. 6. Fotografija sa svečanog otvaranja termocentrale 1. lipnja 1925. – radno osoblje uz stroj na upojni plin za pokretanje elektrogeneratora (Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu)

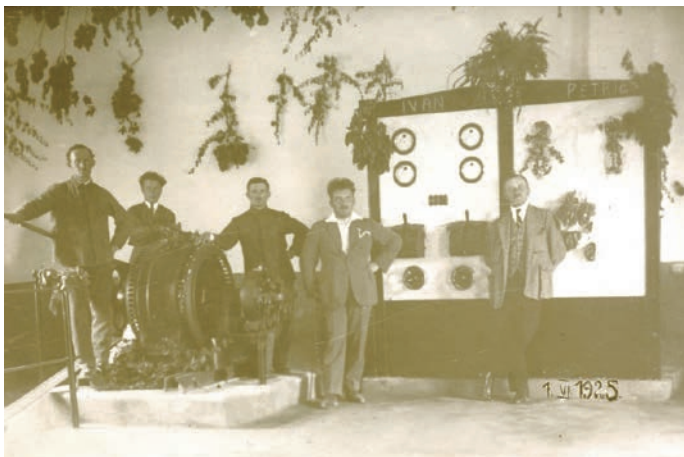
bez vode odnosno kako ne bi radile „na suho“ i izgorjele, usisna korpa crpke morala je uvijek biti potopljena odnosno ispod razine vode. Uzimajući u obzir nepredvidive izmjene vodostaja Novčice, uz toranj za pumpe izgrađen je dovoljno duboki šaht u kojem se voda dizala i spuštala sukladno nivou Novčice, pa je korpa uvijek bila potopljena, ali i zaštićena od eventualnog usisavanja mulja iz rijeke. Rekonstrukcijom postojeće glavne i gradnjom dviju pomoćnih zgrada moglo se neometano pristupiti instaliranju strojeva i uređaja centrale. Na području tadašnje države poslovalo je više poduzeća koja su se bavila opremanjem postrojenja mađarskim, austrijskim ili njemačkim strojevima, a gospička uprava je za radove odabrala tvrtku slovenskog inženjera Ivana Petriča. Navedeni inženjer je bio porijeklom iz Rožne Doline³² gdje je vodio tvrtku „Ivan Petrič Elektrotehnično podjetje“. Uz opremanje postrojenja električnih centrala, Petrič se u tridesetima bavio montažom dizala poznate švicarske tvrtke „Schindler“ čiji je bio i dugogodišnji zastupnik.³³

Zasad je nepoznato iz kojih je razloga za radove odabran Petrič, ali je za pretpostaviti kako se radilo o najpovoljnijoj ponudi. Sukladno tadašnjem načinu opremanja i poslovanja prema kojemu su se centrale nakon izgradnje davale u dugogodišnju koncesiju izvođaču radova, tako je i s Petričem dogovoreno da preuzme upravu nad gospičkom centralom. U strojarnicu je postavljen motor na upojni plin proizvođača *Schlick-Nicholson*³⁴ iz Budimpešte, snage 56KS koji

32 Nekad samostalno naselje, a danas dio grada Ljubljane.

33 Arhiv Republike Slovenije, fond/zbirka: SI AS 820 Petrič, rodbina, 1937. – 1945.

34 Tvrtka *Schlick-Nicholson* nastala je 1912. godine spajanjem tvrki *Ignaz Schlick Eisengießerei und Maschinenfabrik A.-G.* i *Nicholson & Co.*, a od 1927. godine uključena je u korporaciju *Ganz & Co. – Danubius. Magyar nagylexikon*, XVI. kötet 3. rész. Budapest, 1924. 640-641.

Sl. 7. Fotografija sa svečanog otvaranja termocentrale 1. lipnja 1925. – radno osoblje uz generator za proizvodnju električne energije s kontrolnom pločom u pozadini (Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu)

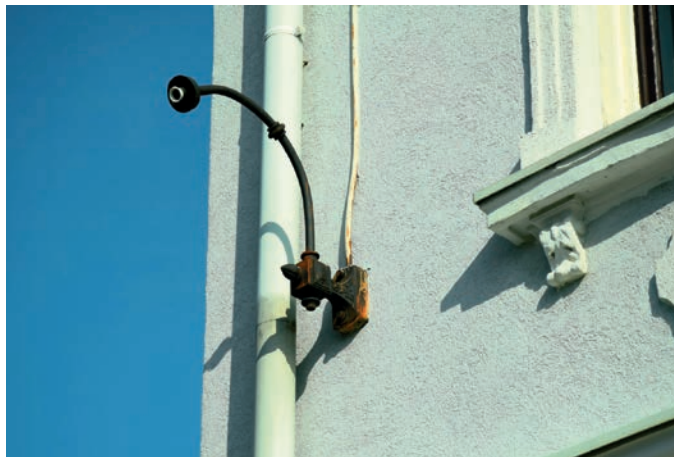
je pogonio elektrogenerator *Ganz* učinka 45kVA. Mjerni instrumenti vezani za praćenje i nadzor rada bili su prema tadašnjim propisima ugrađeni u zidnoj, mramornoj razvodnoj ploči. Pod imenom Općinska munjara Gospić, termocentrala je službeno otvorena i puštena u rad 1. lipnja 1925. godine. Zanimljivo je spomenuti i to da su dotad neimenovanu ulicu u kojoj se sada smjestila centrala, Gospićani odmah krstili imenom Centralaska i pod tim imenom je starijim Gospićanima poznata i u današnje vrijeme.³⁵ (Mataija 2014: 152) Kako navode tadašnje novine, za vrijeme radova na postrojenju istovremeno su izvođeni i radovi na razvlačenju mreže koja je prema planovima trebala biti duga oko deset kilometara. Mrežom se planiralo pokriti uže središte mjesta te ulice Kanišku do mosta na Bogdanici, Budačku do kraja, Bilajsku do kolodvora, Jasikovačku do pravoslavnog groblja, te Žabičku do kraja.³⁶ No, kasniji zapisi o izgrađenoj mreži govore o izvedena samo 3 km mreže, pa uzme li se u obzir da se na centralu odmah priključila bolnica³⁷, a duljina mreže od centrale do bolnice je iznosila 1,3 km (gotovo polovicu ukupne duljine), onda je jasno da je osim Kaniške, strujom bilo pokriveno samo usko središte mjesta. Duž ulica kroz središte naselja u kojima su zgrade bile gusto poredane, žice su bile postavljene uz pomoć zidnih no-

35 Novo ime Sedme brigade dobila je tek 1978. godine, a danas je to ulica Eugena Kumičića.

36 Treba napomenuti da je u to vrijeme Budačka ulica bila izgrađena otprilike do današnje upravne zgrade Grada Gospića gdje je bilo biljevište tj. rasadnik, a Žabička do „križa“.

37 „(...)1925. godine uvodi se u bolnicu električno osvetljenje, a sve dotle bila je bolnica rasvjetljena običnim petrolejskim lampama (...)“. Izvod iz Izvještaja tadašnjeg upravitelja bolnice dr. Petra Zeca objavljen u *Ličkom Godišnjaku za 1993. godinu*, Zagreb, str. 252-255.

*Sl. 8. Zidna lampa
na kući Mayerhoffer
na središnjem
gradskom trgu
(foto autor, 11.
veljače 2017.)*

sača tj. konzola, a u širokim ulicama poput Kaniške na drvenim impregniranim stupovima. Također, duž mreže bilo je planirano postavljanje većeg broja rasvjetnih tijela pa se tako navodi da će se upotrijebiti „...7 velikih kružnih svetiljaka i oko 250 velikih uličnih žarulja.“³⁸ Što su točno predstavljale navedene „velike kružne svjetiljke“ nije poznato, ali ove velike ulične žarulje bile su rasvjetna tijela odnosno lampe na metalnom, konzolnom nosaču. U središtu mjesta postavljane su na zidove zgrada³⁹, a na mjestima gdje su zgrade bile udaljenije od ceste, lampe su instalirane na stupove.

Vrlo brzo nakon puštanja centrale u rad počinju se javljati problemi na relaciji koncesionara Petriča, lokalne uprave i stanovništva. Loše dogovoreni poslovni odnosi izazivaju niz polemika i prigovora na Petričev posao, ali budući da zasad nije pronađena očuvana dokumentacija o planiranim i izvedenim radnjama, teško je procijeniti koja je strana bila u pravu. Naime, iz novinskih natpisa poznato je samo da je Petrič s općinskom upravom⁴⁰ sklopio ugovor o dugogodišnjoj koncesiji sa stavkom kako samo on može izvoditi priključenje privatnih kuća čime je uklonio bilo kakvu konkurenciju odnosno dobio potpuni monopol

38 *Narodno jedinstvo*, br. 40, 6. studeni 1924., str. 3-4.

39 U Gospiću su do danas, iako izvan funkcije, sačuvane dvije ovakve lampe, jedna na kući Javor na Čardaku, a druga na zgradi na središnjem trgu koja je nekad bila u vlasništvu obitelji Mayerhoffer, u kojoj je smješten komunalni odjel gradske uprave.

40 U vrijeme sklapanja ugovora o elektrifikaciji mjesta, općinsko zastupstvo je već duže vremena bilo raspušteno, pa je Općinu Gospić zastupao namjesnik tj. upravitelj Bogić. (-). Elektrifikacija Gospića. *Narodno jedinstvo*, br. 40, 6. studeni 1924., str. 3-4.

Sl. 9. Razglednica Gospića, putovala 1937. s dijelom Kaniške ulice i električnim, drvenim stupovima u prvom planu (razglednica u vlasništvu autora)

nad elektrifikacijom mjesta. Pričalo se kako je Petrič imao gubitak kod izvođenja glavnih radova na centrali, pa je manjak pokušao nadomjestiti kroz visoke cijene rada i materijala na privatnim priključcima. Vezano za to, građani su od općinskih vlasti tražili zaštitu, a zbog prije sklopljenog ugovora općina je bila u nepovoljnom položaju.⁴¹ Kako je i je li spor uopće izgladen ostaje nepoznato, ali za pretpostaviti je da je pronađen nekakav kompromis budući se, u poslovnom smislu, Petrič u Gospiću zadržao još punih dvanaest godina.⁴²

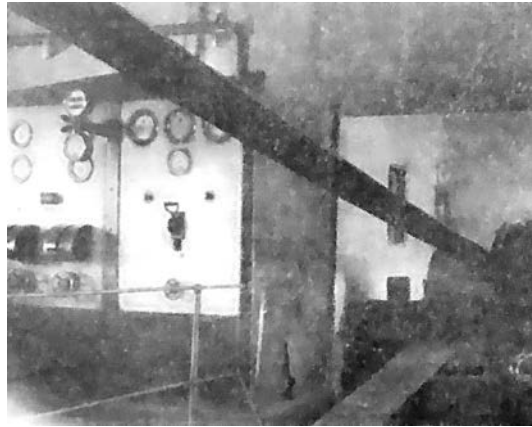
Iz sačuvanih fotografija strojarnice snimljenih na dan njena otvaranja, a na kojima su prikazani strojevi i „dupla“ kontrolna ploča, vidljivo je kako je cijela strojarnica bila koncipirana na način da može prihvatiti ugradnju još jednog motora. Zbog povećanih potreba to se i dogodilo 1929. godine, pa je općinska uprava kontaktirala mađarske proizvođače i uskoro je stigao i instaliran je još jedan motor.⁴³ Iako od istih dobavljača, ovaj put je zbog promjene vlasničkih struktura novi stroj došao

41 (-). Što je s našom električnom rasvjetom? Lički glas br. 7, 28. studeni 1925., str. 2.

42 „(...)Dana 1. VIII. preuzeo je pregled gospičke električne mreže novi elektroinstalater g. Princ. Tako je konačno to došlo u ruke jednog Hrvata, a ne Slovenca kao do sada, koji je stekao imetak u siromašnoj Lici.“ (-). Novi preglednik elektr. mreže. Lička sloga, br. 23, 22. kolovoz 1937., str. 3.

43 Isporučitelj opreme je kasnio s dobavom, pa je tadašnji načelnik Gospića, spomenuti Josip Kolaković uspio na račun toga uz opremu dobiti i vozilo – cisternu za potrebe vatrogasaca, ali i za polijevanje ulica. Gospičke ulice u to vrijeme su bile nepopločane, slabo posute šljunkom, a tijekom ljetnih vrućina zbog prašine gotovo neupotrebljive. Zbog toga su zahtijevale stalno održavanje, a posebno zalijevanje. Kamion je bio marke Saurer, B-type, model pokrenut u proizvodnji 1926. godine, tada etabliranog švicarskog proizvođača kamiona. Za ovaj model se govorilo da je po pitanju izdržljivosti i trajnosti, Saureru kao proizvođaču donio međunarodni ugled. U gospičkom slučaju se to i potvrdilo, budući je ovaj kamion bio u službi umalo punih četrdeset godina. „Ovaj stari vatrogasni automobil nedavno je obavio posljednju vožnju... do

s oznakom *Ganz – Danubius*. U tehničkom smislu odnosno pogonu također je bio na upojni plin, ali značajno jači tj. od 160KS, pokrećući generator *Siemens* učinka 120kW. Zahvaljujući radu ovih dvaju generatora Gospić je uz frekvenciju 50Hz dobivao trofaznu, izmjeničnu struju 400/231V. S obzirom na važeću klasifikaciju centrala koje su, ovisno o svrsi, mogle biti javne, mješovite, industrijske, privatne ili državne, gospićka centrala bila je javna što je značilo da se bavi „...proizvodnjom električne energije samo za prodaju, bez obzira čije je vlasništvo.“ (Reich 1933)

Sl. 10. Fotografija unutrašnjosti strojarnice nakon 1929. godine odnosno ugradnje drugog stroja na upojni plin (Izvor: *Elektrifikacija Like – Monografija, Gospić, 1962.*)

Iz podataka spomenute statistike, saznajemo da je u godini 1931. od ukupne potrošnje struje na rasvjetu odlazilo 116kW, na ostalo 9kW, te je cijena za rasvjetu iznosila 8 dinara, dok je javna rasvjeta bila besplatna. Ako se i ovi, tada aktualni podatci preračunaju u postotne odnose onda je vidljivo da navedenih 9kW potrošenih „na ostalo“, iznose samo nešto više od 7% ukupno potrošene električne energije što potvrđuje još uvijek veliku gospodarsku zaostalost Gospića za ostalim krajevima države.

Uz prije navedenog Petriča, malo je podataka o ostalim osobama angažiranim oko rada termocentrale, a na fotografijama sa svečanog otvaranja centrale nisu zabilježena njihova imena. Poput drugih centrala onoga vremena, što potvrđuju i uniforme osoba na navedenim fotografijama, centrala je imala voditelja i djelatnike. Ono malo što je usmenom predajom očuvano su imena dva dugogodišnja djelatnika centrale, Polde i Makso. Porijeklom su obojica bili Slovenci, pa je za pretpostaviti da ih je sa sobom doveo Petrič tijekom podizanja centrale, a kasnije su ostali raditi na proširenju nove i održavanju postojeće mreže. Nadimkom Polde zvao se Leopold Cilar (Dravlje kod Ljubljane, 1901. – Gospić, 1951.), elektromonter prve

---

sada prešao oko pola milijuna kilometara, a na njemu su se promijenile desetine vozača (...)
Posljednja vožnja. 1968. *Ličke novine*, god. XV, br. 2, str. 5.

Sl. 11. Fotografija „Pred posljednju vožnju“ objavljena u Ličkim novinama 1968. godine, god. XV., br. 2, str. 5.

klase koji je brinuo o radu elektrogeneratora i općenito o svim pitanjima u vezi struje i napajanja.⁴⁴

Drugi čovjek centrale bio je Maks Šubić, „strojovođa“ odnosno pomoćni radnik u centrali koji je radio poslove loženja, podmazivanja strojeva te noćne smjene.⁴⁵ I jedan i drugi bili su angažirani u javnom životu Gospića, Polde je

bio istaknuti član vatrogasnog društva, a poznato je da je Makso kao fotograf-amater tijekom 1930-ih godina surađivao s ličkom zadrugom u Zagrebu, izdavačima novina *Lička sloga* i godišnjaka *Lički kalendar*, okupljenih oko istaknutog kulturnog djelatnika Ivana Š. Brkića. Od većih radova, pouzdano se zna da je Cilar 1939. godine izvodio i sve monterske radove na postrojenju centrale koja je radila u sklopu novoizgrađenog mrijestilišta u Brušanima.

S godinama, osim za rasvjetu i upotrebu kućnih pomagala poput rešoa, štednjaka, kuhala, bojlera i dr., Gospićani su sve učestalije počeli koristiti i druge moderne uređaje onoga doba, a posebna novost u mjestu je bila kada je lokalni brijač i frizer Milan Ljuština nabavio popularni „...aparatus za trajnu električnu ondulaciju...“⁴⁶ Jedna od zanimljivosti koje je omogućavala struja je da je poput drugih većih gradova i gospićka uprava 1935. godine nabavila i montirala na zvonik katoličke crkve⁴⁷ (Marković 1983: 19-21) sirenu za eventualnu potrebu davanja uzbune u slučaju po-

44 Uz Poldino ime vezano je niz anegdota, a jedna od zanimljivijih je ona koja se dogodila prilikom priključenja struje u kuću jedne starije gospićke gospođe. Naime, nakon što joj je Polde rekao „...da će na njezin stari luster metnuti 60 svijeća“, ona mu je s nepovjerenjem uzvratila „Da ti je bog brat, tu ne mogu stati više od tri“. Članak Električka u Gospiću objavljen u *Ličkom kalendaru* 1934., str. 158.

45 „...sa crkvenog tornja začu se glas zvona. Odbija sedam...Već je poodavna Polde predao dužnost Maksu. Tišina pada na Gospić. Čuje se samo štekatanje strojeva u centrali...“ (-). Što se čuje izvan grada. *Lički glas*, br. 7, 25. travanj 1935., str. 3.

46 (-). Jedna brijačka novost u Gospiću. *Lički glas* br. 12, 30. svibanj 1935., str. 4.

47 „(...) nabavljen je kip Srca Isusova 1927. i iste godine uvedeno je električno svjetlo u crkvu i župni stan.“

žara ili drugih nepogoda.⁴⁸ O radu centrale tijekom ratnih godina ima vrlo malo saznanja, osim iz sjećanja starijih Gospićana koji su govorili da je centrala do 1943. donekle još i radila, a nakon toga da struje najčešće nije bilo. Navedenu godinu možemo smatrati relevantnim podatkom jer je opće stanje u mjestu bilo usko vezano za stanje

na bojišnici. Naime, uz stalnu blokadu mjesta od strane partizanskih snaga, kapitulacija Italije 8. rujna 1943. kao glavnog saveznika vlasti NDH u Gospiću pokazala se kao ključni događaj u prevlasti. (Kovačić 2013: 1) Odmah po završetku rata, nova vlast je uspostavila upravu nad svim važnijim objektima, radnjama i poduzećima poput bolnice, vatrogasnog doma, šumarije, a među njima i električnom centralom za koju se tada brinuo Upravni odjel Okružnog Narodnooslobodilačkog odbora.⁴⁹ Vrlo brzo, brigu o elektrifikaciji preuzelo je novoosnovano Električno poduzeće Gospić.⁵⁰ U cijelom području novostvorene države već u ljeto iste godine pristupilo se analizi stanja po pitanju elektrificiranosti, te je utvrđeno da je stupanj elektrificiranosti izrazito nizak. Za područje tadašnje Hrvatske zabilježeno je kako struju ima svega 13% naselja, a u sklopu njih pokrivenost kućanstava iznosila je samo 26%, pa je državnim uredbom hitno osnovano Električno poduzeće Hrvatske (ELPOH) koje je preuzelo u svoje vlasništvo sve „...električne centrale, objekte i koncesije kao i svu izgrađenu mrežu, a vlasništvo su države i bivših općina.“ Pregledom gospićke centrale utvrđena je instalirana snaga „...216 KS u pogonskim strojevima i generatorom 132 kW“. (Markovčić et al. 1984) Veliki problem u poratnim godinama bila je glad stanovništva, pa je sukladno tome trebalo osposobiti uništenu i unaprijediti sačuvanu prehrambenu industriju i objekte vezane uz nju. U tom pogledu na gospićkom području najznačajniji je bio kompleks silosa i paromlina na kraju Bilajske ulice, pa je upravo prvo veće poslijeratno proširenje mreže bilo 1946. godine u dužini

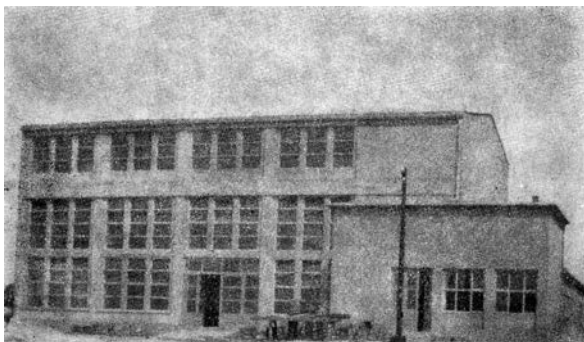

Sl. 12. Oglas objavljen u godišnjaku Lički kalendar 1937., str. 125.

48 „U noći, kad je bila proba sirene, izazvala je pravu stravu u Gospiću, jer mnogi za nju nisu znali, a nisu ju nikada ni čuli.“(-). Sitne vijesti. Lička sloga, br. 9, 31. svibanj 1935., str. 3.

49 *Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR-u 1941-1945*, Historijski arhiv u Karlovcu, 1989., str. 655.

50 Dana 17. ožujka 1956. ugašeno odnosno prerاسlo u novoosnovano poduzeće „Elektrolika“. *Elektrolika Gospić 1956.- 1981.* 1981, monografija, str. 3.

Sl. 13. Nova gospićka centrala 1954., Izvor: *Elektrifikacija Like – Monografija, Gospić, 1962., str. 13.*

od 2,5 km u smjeru navedenih objekata.⁵¹ Industrijski kompleks paromlina, podignut u razdoblju 1940./1. godine imao je od ranije svoje parno postrojenje, ali je zbog povećanih potreba odlučeno prebaciti njegov rad na električnu energiju. No, iz razloga dotrajalosti i slabog kapaciteta strojeva postojeće centrale, do toga nije došlo još nekoliko godina. Početkom pedesetih godina 20. stoljeća u Lici je stanje bilo alarmantno jer je bilo elektrificirano samo 7,3% naselja i 11,1% domaćinstava. (Kesner 1956) Proširenjem mreže i uslijed pojave niza novih, velikih potrošača centrala je većinu radnog vremena bila preopterećena što je bilo logično jer su strojevi radili „...već punih 28 godina bez generalne reparature...“, a njihovo popravljavanje sveukupno bi „...koštalo 3.5000.000 din.“⁵² Vrlo detaljan i nepristran opis stanja centrale daje tadašnji mladi profesor gospićke gimnazije Julije Derossi, koji kaže da je „...bilo struje samo do 10.30 navečer, a došla bi ponovno oko 6 sati u jutro... Centrala bi se često kvarila...“ (Derossi 2007) Osim mehaničkih popravaka na strojevima, trebalo je zamijeniti i peć koja je na cjelodnevnoj bazi (24h) trošila oko 8 m³ drveta, a demontirano je i crpno postrojenje.⁵³ Svima je bilo jasno ukoliko bi se ovi problemi pokušali sanirati, da bi to stvorilo potpuni zastoj u opskrbi u trajanju od najmanje tri mjeseca, pa je samim time stanje bilo neodrživo. Uz sve, tih je godina struja u Gospiću bila u prosjeku više od dva puta skuplja nego recimo u Zagrebu. Ovome problemu pokušalo se doskočiti 1954. godine kada je na rubnom dijelu grada, u smjeru zaselka Lipe podignuta nova centrala s pogonom na dizel gorivo instalirane snage 2000 kVA.⁵⁴ Nova centrala započela je s probnim radom već krajem iste

51 *Elektrifikacija Like – monografija, 1962.* Narodni odbor kotara i „Elektrolika“ – Gospić. Gospić.

52 Ličke novine br. 20. 1954., str. 4.

53 „Radnici poduzeća „Monter“ iz Zagreb uklonili su iz tornja centrale pumpu, kojom je centrala crpla vodu za svoj pogon iz zemlje s nivoa vodostaja rijeke Novčice.“ R. Š. Električna centrala – velik problem Gospića. Ličke novine br. 19, 1954., str. 4.

54 Zgrada centrale je sačuvana u potpunosti, ali je prenamijenjena u transformatorsko postrojenje, a uokolo nje je kasnije izrasla uprava Elektrolike Gospić, danas na adresi Lipovska ulica 31.

godine, a stara je još kratko ostala u radu jer se pojavio novi problem s obzirom na to da postojeća dotrajala distribucijska mreža nije mogla izdržati jačinu nove struje, pa je bila nužna i njezina rekonstrukcija. Postepenom zamjenom vodiča, stara centrala je nakon trideset i dvije godine neprekidnog rada, 1957. godine, prestala s proizvodnjom struje, te je oprema rashodovana i demontirana. Ubrzo je zgrada stare centrale adaptirana te je u njoj krajem kolovoza 1958. godine proradila vuno-*vlačara*⁵⁵ pod upravljanjem Opće poljoprivredne zadruge.

Osim za potrebe Gospića, nova je centrala trebala služiti i za ogromni industrijski kompleks s popratnim stambenim naseljem koji se u to vrijeme podizao na području Ličkog Osika. U tu svrhu izgrađen je novi dalekovod od Gospića prema Ličkom Osiku, pet trafostanica i pumpe za potrebe osičkog vodovoda na utoku Novčice u Liku. Kao problem ostao je način rada nove centrale koji se kroz veliku potrošnju dizelskog goriva ogledao u skupoj proizvodnji struje. Važan detalj je da je država po pitanju elektrifikacije unazad nekoliko godina već uvelike provodila politiku centralizacije tj. formiranja široke visokonaponske mreže s kilometrima i kilometrima novih dalekovoda i nizom trafostanica odnosno prijenosnim sustavom energije. U sklopu tog megaprojekta, gradio se dalekovod od hidroelektrane na slapovima Une kod Bihaća do Ličkog Osika u dužini 64 km, pa je skorim pripajanjem ličke mreže u novi sustav stvoren siguran izvor napajanja za cijelo gospićko područje. Time je nakon samo tri godine rada, iz uporabe izbačena i nova termocentrala i bio je to početak moderne elektrifikacije Like, koja je nastavljena desetljećima, a traje i danas.

Zaključak

U razvijenim zemljama se krajem devetnaestoga stoljeća elektrifikacija pojavljuje u raznovrsnim granama industrije da bi ubrzo postala nezamjenjiva odnosno nešto što je do jučer bilo neshvatljivo i nerearno, preko noći postalo je obično i svakodnevno. Isto tako, elektrifikacija je iz tvornica uskoro prešla u domove i donijela mnoge ugodnosti, a na ulice blagodat koja se ogledala u noćnom osvjetljenju. Usljed opće nerazvijenosti naših krajeva, situacija u Gospiću bila je znatno drugačija. Društvene, ekonomske i političke prilike bile su takve da industrija uopće nije postojala, moć i novac bio je u uskom krugu trgovaca i sitnih obrtnika, a

55 Postrojenje za obradu ovčje vune u kojem se oprana vuna uz pomoć strojeva oslobađa nečistoća poput upletenih grančica, te se raščesljava tj. *vlača* čime postaje rastresita, prozračna i spremna za daljnju preradu odnosno predenje.

najveći dio stanovništva je živio u bijedi i oskudici svega. Stoga, obični Ličanin od elektrifikacije nije imao velika očekivanja jer je znao da kao što sada teško dolazi do novca za petrolej da ga sutra neće imati za plaćanje potrošene struje. No, mnogo intenzivnije nego o struji, u Gospiću se kroz nekoliko generacija promišljalo i sanjalo o nečemu što će biti prozor u svijet i spas za sve, a to je bila željeznica. U konačnici, posebnost priče o gospićkim tehnološkim dostignućima odnosno struji i željeznici je ta da su 1925. godine u razmaku od samo pedeset i pet dana završeni radovi na električnoj centrali i službeno je otvorena Lička pruga. Tih dana, ta dva događaja za Gospićane su napokon bili nagovještaj uzleta, dotad zaostalog gospodarskog i ekonomskog razvoja i drugu polovicu dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, Gospić je uistinu živio život manje „metropole“. Ipak, višedesetljetna depopulacija stanovništva izazvana silnim iseljavanjem, preseljenje regionalne uprave iz Gospića u Karlovac, politička i nacionalna previranja, nadolazeća svjetska ekonomska kriza i niz drugih okolnosti pokazat će da su sva tehnička dostignuća stigla relativno kasno.

Izvori

- Digitalni repozitorij Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, Fond: Fototeka i dijateka.
- Arhiv Republike Slovenije, fond/zbirka: SI AS 820 Petrič, rodbina, 1937-1945.
- *Hrvat: list za pouku, gospodarstvo i politiku (Gospić, 1895. – 1911.)*
- *Lička sloga: novine za gospodarstvo i prosvjetu (Zagreb, 1934. – 1941.)*
- *Ličke novine: organ socijalističkog saveza radnog naroda kotara Gospić, Otočac, Gračac, Titova Korenica i Donji Lapac (Gospić, 1953. – 1976.)*
- *Lički glas: neodvisni hrvatski list za politiku, prosvjetu i gospodarstvo (Gospić, 1925. – 1926.)*
- *Lički glas: nedeljni list za narodnu prosvjetu, privredu i politiku (Gospić, 1935.)*
- *Lički Hrvat: seljačko glasilo za politiku, prosvjetu i gospodarstvo (Gospić, 1922. – 1924.)*
- *Narodno jedinstvo: organ Demokratske stranke u Lici (Gospić, 1920. – 1925.)*
- *Starčevićanac: novine Starčevićeva kluba u Gospiću (Gospić, 1907. – 1908.)*

Mrežni izvori

- Za sliku br. 5 korišten mrežni izvor: https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/postcards/croatia/istria-croazia-cartolina-da-gospic-formato-piccolo-non-viaggiata-589740079.html, (pristupljeno 24. siječnja 2019.)

- https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_25_023/?pg=2397&layout=s (pristupljeno 8. veljače 2021.)
- Magyar nagylexikon, XVI. kötet 3. rész. Budapest, 1924. 640-641. http://mek.oszk.hu/06700/06758/pdf/revai16_3.pdf (pristupljeno 8. veljače 2021.)

Literatura

- BUNIJEVAC, HELENA. 2009. Željeznica kao preduvjet gospodarskog razvoja Like. // Identitet Like: korijeni i razvitak, knjiga I. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić. 547-562.
- ČULJAT, MARKO. 2017. *Lika iz bloka jednog novinara*. Gospić.
- DEROSI, JULIJE. 2007. *Čekulade nema: gospićka ljudikanja*, Gospić: Matica Hrvatska
- DOŠEN, ANTONIA; ŠULENTIĆ, VLADIMIR. 2015. Košna Voda – Gospić: 120 godina prvog javnog vodovoda grada Gospića. *Lička revija* god. 15, br. 14, Gospić.
- *Elektrifikacija Like – monografija*, 1962. Narodni odbor kotara i „Elektrolika“ – Gospić. Gospić.
- *Elektrolika Gospić 1956.- 1981.* 1981., monografija
- HOLJEVAC, ŽELJKO. 2013. Gospić kao središte ličko-krbavske županije. // Gospić: grad, ljudi, identitet / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić. 63-173.
- JAKELFALUSSY, JOSIP. 1892. *Adresovnik ugarskih obrtnikah i trgovacah*. Budimpešta.
- KESNER, VJEKOSLAV. 1956. Deset godina elektrifikacije. *Lički kalendar 1956*. Problemi – revija Like, Korduna i Banije, Zagreb
- *Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR-u 1941-1945*. 1989. Historijski arhiv u Karlovcu.
- KOVAČIĆ, DAVOR. 2013. Drugi svjetski rat na području Gospića. // Gospić: grad, ljudi, identitet / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 199-214.
- MARKOVČIĆ, BORIS [et. al.] 1984. *Razvoj elektrifikacije Hrvatske*, 1. dio, Zagreb.
- MARKOVIĆ, CVIJETA. 1983. Nikola Polić – župnik u Gospiću (1911-1940). *Ličke župe, lički katolički godišnjak*, Gospić, 19-21.
- MATAIJA, IVICA. 2014. Gospićka hodonimija. *Folia onomastica Croatica* No. 23, 2014.
- PIŠKORIĆ, OSKAR. 1933. Drvni ugalj, umjesto benzina, za pogon motornih vozila. *Šumarski list* br. 4, 265 -272.
- *Pozdrav iz Gospića*. 1997. Muzej Like Gospić. Gospić.
- REICH, FELIX, 1933. Statistika električnih centrala Kraljevine Jugoslavije, Zagreb. Savez električnih centrala Savske banovine.
- RUKAVINA, ANTE. 1987. Kamenčići sa staza (V). *Naše planine*, br. 9-10, Zagreb, 190-193.

- SAPUNAR, ANTE. 1979. Povijest plinske rasvjete i oživljavanje plinskih svjetiljki električnom energijom. Kulturna baština Vol. No. 9-10. Zagreb, 77-83.
- ŠUTE, IVICA. 2013. Gospić između dva svjetska rata. // Gospić: grad, ljudi, identitet / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 177.
- TOMLJENOVIĆ, ANA. 2004. Josip Kolaković – zaslužni gospićki gradonačelnik, Lička revija, Matica hrvatska, ogranak Gospić. 62-65.

* * *

A contribution to the history of public lightning and electrification of Gospić

Abstract

The paper presents the chronological development of public lighting and electrification of Gospić in the period from the middle of the second half of the 19th century until the decade after the end of the Second World War when the energy network of Gospić was fitted into the state distribution system. The beginnings of public lighting in Gospić with the technology of kerosene lamps was recorded in the last years of the Croatian Military Frontier, and it remained in such a form for half a century. The context of public lighting in the social life of Gospić was analysed, as well as the complex political situations due to which Gospić lagged behind in other areas, especially in terms of technology. Special attention is given to the period of the 1920s, when electricity finally came to Gospić, and with it modern light. In 1925, the Municipal Lightning Plant Gospić was put into operation, and the fact that the first reconstruction was carried out after only four years shows how much the population needed electricity. As such, the plant was in use until the mid-1950s when Gospić received a new diesel thermal power plant, which operated for a very short time due to expensive electricity production. With the founding of „Elektrolika Gospić“ in 1956, a unique company for the distribution of electricity in the Lika area, and the completion of a five-year project to build a series of transmission lines, Gospić finally in 1961 got a modern and secure source of electricity.

Key words: power plant, electrification, lamplighter, lighting, electricity

Antonia Došen
Muzej za umjetnost i obrt
HR – 10 000 Zagreb
antonia.dosen@muo.hr

Prethodno priopćenje
(primljeno 15. 12. 2020.)
UDK 725.94(497.526 Gospić)“19/20“

JAVNE SKULPTURE I SPOMENICI GOSPIĆA OD 1990. DO DANAS – INTERPRETACIJA I VALORIZACIJA

U nastojanju da se obuhvate i valoriziraju skulpture i spomenička plastika na javnim prostorima naselja Gospić ovaj rad vremenski obuhvaća razdoblje od 1990. godine do danas.¹ Kako grad Gospić u svojem sastavu ima 50 naselja, rad se bavi samo spomen-obilježjima i skulpturama naselja Gospić čija je najveća koncentracija, između ostalih, baš u najužem središtu grada – Trgu Alojzija Stepinca i parku Kolakovac. Unatoč tematski i tipološki različitim kiparskim radovima, njihovo umetanje u tkivo grada na svoj je način vezano za gospićki suvremeni život, njegovo društvo i politiku. Indikativan je utjecaj Domovinskog rata i drugih političkih, kao i društvenih okolnosti na podizanje, ali i uklanjanje skulptura i javnih spomenika na samom prijelazu iz 20. u 21. stoljeće. Kritički se promatra postavljanje recentnih umjetnički izvedenih spomen-obilježja u Gospiću, kao i analizira spomenički inventar iz spomenutog razdoblja. Nakon 2010. godine u gospićkom javnom prostoru javljaju se, uz mnogobrojna poprsja, i konceptualne skulpture, a rad se bavi i projektom povratka i postavljanja spomenika Nikoli Tesli kipara Frana Kršinića.

Ključne riječi: Gospić, javna skulptura, poprsja, spomenici, suvremeni kipari

Pri samom kraju 1980-ih dolazi do otvorenih verbalnih sukoba političkih vodstava jugoslavenskih zemalja u kojima sve više jača nacionalna svijest, što naposljetku dovodi do raspada Jugoslavije.² (Marijan 2013: 233-256) Sukob između

1 Rad je nastao kao rezultat gostujućeg predavanja autorice, održanog na Odjelu za nastavničke studije u Gospiću (Sveučilište u Zadru) 17. 1. 2019. godine, a tematski i kronološki je vezan uz rad *Javna skulptura i spomenici grada Gospića tijekom 19. i 20. stoljeća (1870. — 1989.)* objavljen u *Ličkoj reviji*, br. 13(2014), str. 44-65.

2 Godine 1990. osniva se ogranak Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Njemu u opoziciji je bio osnovan i ogranak Srpske demokratske stranke (SDS). Zbog sve izraženijeg nezadovoljstva

stanovništva srpske i hrvatske nacionalnosti rezultirat će, između ostalih, stradanjem i uklanjanjem dotadašnje spomeničke skulpturalne baštine koja je svojim postojanjem podsjećala na prošla, nepovoljna vremena. Krajnja posljedica Domovinskog rata bila je podizanje novih javnih spomenika koji su dali novu sliku grada Gospića i zadali smjer budućeg tematskog odabira pune plastike u javnom prostoru. Prva djelomična obnova grada započela je već tijekom 1994. godine kada se obnavljaju srušene i nastradale javne građevine. Nakon ovih prvih građevinskih zahvata, postavlja se urbanističko pitanje uređenja javnih površina i njihova oblikovanja u skladu s urbanim zahtjevima ličkog središta. U radu su se obuhvatile javne skulpture i spomenici na području urbanog naselja Gospić, ne uključujući šire područje grada koje sadrži pedeset naselja. Također se pozornost prvenstveno usmjerila na skulpture i spomen-ploče u javnom prostoru, neovisno je li javni prostor pripada Gradu Gospiću ili nekoj od gradskih odnosno državnih ustanova. Uključene su spomen-ploče koje su umjetnički oblikovane, s reljefom na njima, te nisu spominjane one postojeće koje samo sadrže natpis ili strojno oblikovanu gravuru.³

Javna skulptura – rasponi

Razmatrajući pojam suvremene skulpture ne možemo se ne osvrnuti na riječi istaknutog povjesničara umjetnosti, Zvonka Makovića, koji ju je u predgovoru kataloga izložbe *Postskulptura: Nova hrvatska skulptura* iz 2005. godine⁴ okarakterizirao kao umjetnost u kojoj se pojam volumena, tijela, taktilne materije krajnje relativizira. Skulptura suvremenog doba iznjedrila je kipare koje zanima fragilnost forme, koncept ili ponekad, efekt začudnosti. Riječ je o umjetnicima koji

---

Srba nakon pobjede HDZ-a referendumom u rujnu 1990. proglašava se srpska autonomija te Srpska autonomna oblast – (SAO) Krajina. Ovi i slični događaji dovest će do otvorenog sukoba između Srba i Hrvata na gospićkom području koji je kulminirao 30. kolovoza 1991. napadom na grad.

- 3 Među takve bi npr. pripadao i spomenik Udruge hrvatskih dragovoljaca Domovinskog rata (UHDDR) podignut za Milana Frkovića, Tomu Uzelca i Miroslava Vlanića na Alarovu brdu u Gospiću na kojemu su ovi branitelji poginuli početkom Domovinskog rata 1991. godine. Spomenik ima zaobljen ovalni oblik povrh kojega se uzdiže naslonjen križ. Riječ je o mehanički i strojno izvedenom klesarskom radu koji nije interpretiran unutar ovoga teksta. Zahvaljujem Vladimiru Šulentiću na podatcima o izgledu ovog kao i nekih drugih interpretiranih spomenika.
- 4 Katalog izložbe je izišao povodom izložbe u Hrvatskom društvu likovnih umjetnika (HDLU) održane 2005. godine, čiji je autor prof. dr. sc. Zvonko Maković.

se nastoje odmaknuti od skulpture „shvaćene na konvencionalan način, kao volumena u prostoru.“ (Maković 2005) Ovakvo progresivno poimanje skulpture, prvenstveno nakon 2000., u radovima kipara koji su se svojim umjetničkim djelima predstavili gospićkoj javnosti na javnim gradskim površinama, shvaćeno je u nešto blažem obliku, prilagodivši se uglavnom (osim Kolakovca!) zahtjevima naručitelja, ali i vlastitih preferencija prilikom oblikovanja. Koncept umjetničkog rada dokumentiran je kiparskim radovima čiji raspon seže od apstrakcije do čiste figuracije, od kamena do aluminija. Ono što je sigurno, dokinuo se dotadašnji koncept spomenika kao proizvoda homogenog društva istih vrijednosti te se utjecajem različitih ideologija, društvenih različitosti i ostaloga osjeća sve veća individualnost u umjetničkom izražavanju.

Iako je kipar Vladimir Gašparić Gapa⁵ zabilježen kao jedan od sudionika 16. ličkog likovnog annalea 1981. godine,⁶ njegovo djelo nazvano *Djevojka*⁷ (v. 150 cm), nastalo gotovo desetljeće kasnije, 1990. godine, nije bio rezultat njegova sudjelovanja na ovoj tradicionalnoj godišnjoj izložbi. Rad je dio ciklusa izvedenog u drvu nazvan *Narod*, a stvaran nakon umjetnikovog povratka iz Švedske 1989. – 1990. Riječ je o seriji radova koja je konceptualno predstavljala oko 50 parova (muškaraca i žena) vrlo slične forme. *Djevojka* je, iako dio te serije, bila jedina izvedena u mramoru i nije imala svoj par.⁸ Rad je za Likovnu zbirku Galerijskog odjela Muzeja Like Gospić otkupljen sredstvima tadašnjeg RSIZ-a u oblasti kulture, Zagreb.⁹ Negdje na izmaku spomeničke hiperprodukcije posvećene Drugom svjetskom ratu i pred sam početak Domovinskog rata Gašparić biva jedan od prvih suvremenih kipara koji će umjetnički zadirati u gospićki javni prostor. Vladimir Gašparić se svojim radovima više približio suvremenom dobu nego li se oslanjao na utjecaje prethodnog razdoblja, osamdesetih godina.

5 Vladimir Gašparić Gapa (r. 1951.), hrvatski kipar, diplomirao je na ALU u Zagrebu u klasi prof. V. Michielija. Nakon boravka u Švedskoj, devedesetih godina, gdje je radio s njemačkim i japanskim kiparima, poznat je po korištenju crnog švedskog granita. Stvara ponajviše u kamenu i drvu.

6 Tema tog annalea bila je *Suvremena hrvatska skulptura u drvu*. Izložba je održana u Muzeju Like u Gospiću.

7 Istoimeno djelo izvedeno je i u drvetu te izloženo u zagrebačkoj Galeriji „EE“ 2001. godine. ŠKUNCA, J. [JOSIP]. 2001. Izložba skulptura obitelji Gašparić. *Vjesnik*, 8. 3. 2001., 27.

8 Zahvaljujem umjetniku Vladimiru Gašpariću na podatcima o izradi skulpture *Djevojka*.

9 Na podatcima o skulpturi zahvaljujem ravnateljici Muzeja Like Gospić muzejskoj savjetnici dr. sc. Tatjani Kolak, kao i muzejskoj savjetnici prof. Vesni Bunčić.

Sl. 1. Vladimir Gašparić *Gapa*, *Djevojka*, 1990.
(Foto A. Došen)

Elementarnost je izraz kojim bi se moglo obuhvatiti njegovo stvaralaštvo krajem 1980-ih i početkom 1990-ih. Ne podilazeći dotadašnjim modernim utjecajima u kiparstvu hrabro se okreće novim materijalima poput granita koji, kako je sam istaknuo, „ne podnosi detalj i motiv“ (Prizmić 1998-1999: 15) te tu možemo naći izvorište oblikovanju rada *Djevojka* koji odražava redukciju forme, jednostavnost i mističnost. Djelo je (do nedavno) bilo postavljeno u dvorištu Muzeja Like u Gospiću, a zasigurno će, prema riječima ravnateljice Muzeja Like dr. sc. Tatjane Kolak,¹⁰ biti uklopljeno u novi lapidarij na otvorenom. *Djevojka* je izvedena u bijelom mramoru, te nam svojim britkim linijama omogućuje različita čitanja svoje forme, ovisno o poziciji s koje je gledana. Kanelire urezane na podnožju bijelog stupa upućuju na donji dio tijela žene, njene noge,¹¹ dok se konveksno središte skulpture može čitati kao očit ženski atribut – grudi. Motiv kanelira ponovljen je i na gornjem dijelu, ovaj put u tek nekoliko poteza, prenoseći natruhe fizionomije ljudskog lica čije je prepoznavanje uvjetovano, kao što je već rečeno, pozicijom promatrača. (Sl. 1.)

Postavljena u istom dvorištu – Muzeja Like u Gospiću, skulptura *Podmornica III*¹², Petra Dolića¹³, iako nastala 2003. kao rezultat 38. ličkog likovnog analea,

10 Razgovor s ravnateljicom Muzeja Like dr. sc. Tatjanom Kolak vođen 8. 1. 2021.

11 Motiv kanelira kao gradivnog svojstva na svojim skulpturama Gašparić koristi još od polovice 1980-ih. Vidi: ŠIMAT BANOV, IVE. 1987. *Vladimir Gašparić Gapa*. Zagreb.

12 Dolić je još 2000. godine izradio jednu *Podmornicu* od kamena vrlo slične teksture samo položenog formata koja je postavljena na Zagrebačkom velesajmu.

13 Petar Dolić (r. 1975.) gospički je akademski kipar, diplomirao kiparstvo na ALU u Zagrebu u klasi prof. Šime Vulasa. Jedan od najdarovitijih kipara mlađe generacije.

te je dio fundusa Muzeja, uvrštena je u ovaj pregled gospićke javne skulpture. S obzirom na pojavaost Dolićeva stvaralaštva u Gospiću kao i na njegovu važnost za lokalnu umjetničku scenu neizostavno je spomenuti postojanje ovog rada. Djelo je izvedeno u bijelom kamenu, a karakterizira ga kompaktna plastičnost čiju površinu kleše ne oduzimajući joj mnogo od mase kako bi naglasio snagu kamena. (Sl. 2.) *Podmornica* pripada njegovoj ranoj fazi stvaralaštva, tijekom koje se još poigrava s volumenima, te je izrađuje bez opterećenja naručitelja, potpuno vođen vlastitim idealima.¹⁴ U ovim dvama navedenim radovima vidljiva je individualnost i intuitivnost kiparskog duha kakva će se većinom prepoznati i u ostalim kiparskim ostvarenjima s početka 21. stoljeća u Gospiću.

Sl. 2. Petar Dolić, *Podmornica III.*, 2003. (Foto A. Došen)

Tematiziranje hrvatskog / ličkog identiteta i stradanja

Trebalo je proteći puno desetljeće od postavljanja Gašparičeve *Djevojke* prije nego se javni prostor Gospića obogatio još jednom skulpturom – jasno je i zašto, ratna događanja devedesetih priječila su bilo kakvo dublje urbanističko promišljanje te se u tom vakuumu brige i skrbi za život stanovnika izgubila potreba za uređenjem njihova okruženja. Logičan tematski izbor prve poslijeratne javne skulpture bio je *Spomenik braniteljima Gospića* autora Krune Bošnjaka¹⁵

¹⁴ Zahvaljujem umjetniku Petru Doliću na pruženim podacima o ovom kao i o ostalim njegovim radovima postavljenima u Gospiću.

¹⁵ Kruno Bošnjak (r. 1936.), završio je Akademiju likovnih umjetnosti u klasi profesora Frana Kršinića 1964. Pretežno sklon portretiranju, figuralnim kompozicijama sakralne tematike, kao

Sl. 3. Kruno Bošnjak, *Spomenik junacima Domovinskog rata*, 2000. (Foto A. Došen)

družujući se nizu slično oblikovanih spomen-obilježja koja „prisvajaju javni prostor ne ostvarujući nikakvu komunikaciju s okolinom.“ (Križić Roban 2010: 225) Unatoč svojim namjerama, rad kipara eksponiranog kao autor sklon tematiziranju Domovinskog rata i portretiranju bivšeg hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, iako vizualno nije mnogo doprinesao gospićkom povijesnom ambijentu, učinio ga je memorijalnim. (Sl. 3.) Svojim brončanim monumentalnim postamentom koji nosi snažnu pravokutnu plohu tijela spomenika dominira središtem Trga Alojzija Stepinca. Ovaj trg je najraniji urbanistički uređeni javni prostor u gradu na kojemu je još u drugoj polovici 19. stoljeća bila postavljena prva javna skulptura Gospića posvećena Gedeonu Zastavnikoviću. (Došen 2014: 46-47) Spomenik

(2000.). Podizanje spomenika inicirao je Gospićanin Miroslav Petry, tadašnji saborski zastupnik. Sredstva za podizanje spomenika osigurana su od tadašnjeg Ministarstva hrvatskih branitelja, kao i različitih braniteljskih udruga, dok je realizaciju organizirao Grad Gospić. Kruno Bošnjak odlučio je pokloniti spomenik Gospiću te je tada izjavio kako se planira jednak spomenik podići i u Vukovaru.¹⁶ I dok se gotovo istovremeno u Rijeci planira i realizira Most hrvatskih branitelja (2001.) koji jasno pokazuje kako javna plastika posvećena Domovinskom ratu može biti i utilitarno arhitektonska, Kruno Bošnjak, nažalost, nastoji „ne podleći trendu, modi i pravcima“¹⁷ te za Gospić izrađuje tektonični javni spomenik pri-

i spomeničkoj plastici. U Gospiću se nalazi još jedno njegovo djelo – sjedeći portret Nikole Tesle postavljen u prostoru zgrade Odjela za nastavničke studije Sveučilišta u Zadru.

16 O postavljanju jednakog spomenika u javnom prostoru Vukovara, kao i eventualno o njegovom postojanju unutar fundusa Gradskog muzeja Vukovar nema podataka. Zahvaljujem kolegi kustosu Zoranu Šimunoviću iz Gradskog muzeja Vukovar na informaciji o vukovarskoj javnoj skulpturi. Na informacijama o inicijativi vezanoj uz podizanje spomenika zahvaljujem Ernestu Petryju, sinu Miroslava Petryja.

17 BREŠAN, IGOR. 2011. Sjećanja kao dokumenti. *Slobodna Dalmacija*, 29. 11. 2011., 49.

je zapravo kompaktna ploča¹⁸ na kojoj je uleknućima i istacima dobivena forma latinskog križa, uklopljena u kvadratu hrvatske šahovnice, s naglašenom položenom gredom koja implicira srednjovjekovni motiv hrvatskog pletera. Tektoničnost ovog djela može se opravdati željom da se prikaže težina žrtve gospićkih branitelja. Za pretpostaviti je kako je vrlo slično oblikovan i Bošnjakov spomenik (stećak) na grobu hrvatskog političara i ministra obrane RH '90-ih Gojka Šuška podignut s istom namjerom – odavanje priznanja njegovom služenju domovini.

Jedna od prvih reakcija na uklanjanje predratnih spomenika bilo je uređenje današnjeg Trga Stjepana Radića na kojemu je nekada bila postavljena skulptura sjedećeg Nikole Tesle kipara Frana Kršinića o kojoj će kasnije biti riječi. Ne našavši mjesta za povratak ovog posljednjeg Kršinićeva rada podignutog na javnoj površini za njegova života, lokalna vlast 2005./2006. godine pokreće cjeloviti projekt obnove Trga na temelju kojega je, uz ostalo, bila predviđena i izgradnja fontane sa skulpturom *Vila Velebita*. Na temelju tog arhitektonskog projekta Grad je nakon provedenog pozivnog natječaja, od tri pristigla kiparska rješenja odabrao rad lokalnog kipara Ivica Mataije.¹⁹ (Sl. 4.) Postavljanje skulpture *Vila Velebita*²⁰ u početku je izazvalo različite prijepore na lokalnoj kulturnoj sceni, no

Sl. 4. Ivica Mataija, *Vila Velebita*, 2006. (Foto A. Došen)

18 Na bočnoj strani spomenika stoji natpis: „Braniteljima i civilnim / žrtvama Domovinskog rata / koji položili su živote / u obrani Gospića / u znak zahvalnosti i sjećanja / Grad Gospić“; kao i stihovi domoljubne kršćanske pjesme *Bože, čuvaj Hrvatsku* tekstopisca Drage Britvića: „Bože čuvaj Hrvatsku / moj dragi dom / ljude koji blaguju / pri oltaru tvom“.

19 Ivica Mataija (r. 1972.), samouki kipar, jedini od u tekstu navedenih umjetnika, koji živi i stvara u Gospiću.

20 „Vila Velebita simbol je nacionalnog identiteta Hrvata Ličana prihvaćen kao općehrvatski simbol svijesti o vlastitoj opstojnosti koji je često zbog povijesnih nesklonosti bivao potisnut, zabranjen i stigmatiziran. [...] Vila Velebita opjevana i oslikana živjela je zakopana u intimu nacionalnog ponosa, daleka i imaginarna stanovnica naših snova i srca, ranjenih i poniženih,

kontroverze oko spomeničke plastike nisu nikakva novost u suvremenom dobu, dapače vrlo je često odstupanje između očekivanja javnosti i osobne namjere autora javne skulpture. Ono što je važno je da se umjetnika ne ukalupljuje u javno mnijenje jer se time samo može potisnuti i ograničiti njegova sloboda umjetničkog izričaja. Primjedbe na autorsku poetiku umjetnik je obrazložio riječima: „I ništa na tom kipu nije slučajno, dakle nije slučajno što mu formalno nedostaje jedna ruka, nije slučajno što licu nedostaju fragmenti realističnog prikaza ženskog lica, nije slučajno što cijela skulptura nije do kraja figurativna, nije slučajno da je baš od srebrnog metala, nije slučajno što se kao balerina s Velebita spustila u fontanu koja oko nje tka halju koja se pretvara u simbol ličke kape. Nije slučajno što je provokativna jer da nije ne bi imala smisla i ostala bi nezamijećena...“.

S odmakom od petnaest godina danas se može reći kako je skulptura *Vila Velebita* saživljena s tkivom grada i čini prepoznatljiv prostorni simbol Gospića, a mlađem stanovništvu se upisuje u memoriju kao što su to nekad činili Kršinićev Tesla ili, još prije njega, Vodarica Marta koji su oboje zauzimali svoj prostor na istome trgu. Ono što ističe rad ovog angažiranog gospičkog umjetnika među ostalim suvremenim skulpturama u javnom prostoru, činjenica je kako se, za razliku od njegovih suvremenika, ali i prethodnika koji se ponajviše oslanjaju na europsku ali i svjetsku likovnu scenu u istraživanju novih materijala i izražajnih mogućnosti, on ponajprije oslanja i pronalazi inspiraciju u tradiciji i motivima bliskima ličkome kraju. Njegova *Vila Velebita* figurativan je prikaz balerine od snijega (kako je percipira i naziva lokalno stanovništvo) koja označava procijep, udolinu na Gospićanima omiljenom vrhu Visočici, u kojoj i ljeti ima snijega, a čiji oblik podsjeća na balerinu. Izvedena je vrlo kompaktno bez previše detalja s naglašenim zaokretom, serpentinom u postavu tijela – gotovo tordiranog stava. Naglašena neproporcionalnost ženske figure kao i njen dojam nedovršenosti namjeran je oblik autorovog tumačenja Vile „koja je oduvijek simbolizirala hrvatsku slobodu“, a čiji izgled simbolizira „ranjeno tijelo hrvatskog naroda“.²¹ Na suknjici koja dijeli kip na gornji figurativan i donji postamentni apstraktni dio, naglašen je motiv vitica koje upućuju na pleter s ličke kape, a koji je izravna poveznica s autohtonom kulturom Japoda na čijim temeljima se kasnije oblikovao i lički povijesni identitet.

---

ali živih i prkosnih.“ Izjava autora – *Artist statement*, Ivica Mataija, 2019. Zahvaljujem umjetniku Ivici Mataiji na pruženim podatcima o njegovoj skulpturi kao i o još nekim kiparskim radovima u javnom prostoru Gospića.

21 Izjava autora – *Artist statement*, Ivica Mataija, 2019.

Rad *Lički jezikoslovci* postavljen 2017. godine arhitektonsko-skulptorski je sklop nastao suradnjom autor-skog dvojca – arhitekta Ante Pađena i kipara Petra Dolića. (Sl. 5.) Spomenik je nastao privatnom inicijativom arhitekta Ante Pađena i tadašnjeg biskupa u miru Mile Bogovića, a uz pokroviteljstvo Udruge Ličana Vila Velebita iz Zagreba, Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje te mnogih donatora.²² Inicijator projekta arhitekt Ante Pađen²³ osmislio je cjelokupnu formu spomenika te zadao idejno rješenje reljefa s tri figure koji je na kraju realizirao već spomenuti vr-sni hrvatski kipar potekao iz gospićkog kraja, Petar Dolić. Rad pripada skupini spomenika koji tematiziraju lički iden-titet ponajprije iz razloga jer je posvećen

ličkim velikanima – Šimi i Anti Starčeviću, te Franu Kurelcu, koji su svojim djelovanjem ostavili traga u povijesti hrvatskog jezika odnosno političkom životu 19. stoljeća. Podignut na zelenom platou pokraj Pučkog otvorenog učilišta „Dr. Ante Starčević“ spomenik je sastavljen iz dva dijela. Na kvadratnom popločanom postamentu njegovu cjelinu čini jedna položena ploha – knjiga, povrh koje se dijagonalno uzdiže, gotovo jednakog formata, jedna uspravna ploha također oblika knjige. Zanimljiv je pristup u oblikovanju ploha spomenika čije su bočne strane u službi imitacije stranica i hrpta stvarnog izgleda knjige. Neobičan je ovo odabir motiva koji upućuju na nepostojanje konsenzusa uključenih aktera u tumačenju lika i djela ovih povijesnih ličnosti. Petar Dolić nije imao puno slobode u svojem umjetničkom

Sl. 5. Ante Pađen i Petar Dolić, *Lički jezikoslovci*, 2017. (Foto A. Došen)

22 Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje je u vrijeme podizanja spomenika održao i nekoliko tribina u Zagrebu na temu hrvatskih jezikoslovaca, te izdao knjigu *Lički jezikoslovni trolist*. Prema podacima u medijima za podizanje spomenika zaslužni su i Ličko-senjska županija, Grad Zagreb, Grad Gospić, PBZ te privatni donatori. (-), *Lički jezikoslovni trolist*. 2017. *Vila Velebita: časopis za Liku i Velebitsko primorje*, 25(117), 10-11.

23 Ante Pađen (r. 1943.), arhitekt ličkog podrijetla koji je do 2003. godine vodio projektni ured Biro Art Projektiranje u Zagrebu.

izrazu, zadani format se morao poštovati te je reljefni prikaz triju figura upisan na „naslovnici“ uzdignute plohe koja je poslužila kao postolje. Sve tri figure povezane su u jednu cjelinu hrvatskom zastavom koja se iz ruku Ante Starčevića spušta u donji desni ugao ističući njihovu nacionalnost i ublažavajući jaku dominaciju vertikalne kompozicije. Ispod reljefa nalaze se imena trojice zaslužnih Ličana s podacima o rođenju i smrti. Na suprotnoj strani, može se reći poleđini knjige, upisan je natpis s podužom posvetom²⁴ te, dosta neobično za ovakvu vrst spomeničkog uratka, zahvalnica s popisom sponzora i autora. Ovo je razotkrilo razloge praktičnog oblikovanja ovog spomenika i isticanja ravnih ploha, kako bi bili upisani brojni podatci. Ovakvim pristupom neprijeporno je spomenik dobio edukativni karakter što je jedinstven slučaj u povijesti gospičke javne skulpture. Zbog oduzete parkovne površine čiji je veliki dio zauzelo popločenje i predimenzioniran postament ovaj spomenik nije dobro ukomponiran u najuže središte grada. Nekad vrlo funkcionalan maleni park ovim spomenikom postao je samo staza, a ne i mjesto zadržavanja koje se očekivalo nakon postavljanja ove skulpture. Za nadati se je kako će ovaj javni prostor zaživjeti s vremenom među Gospićanima, makar zbog navike boravka na toj lokaciji.

Park skulptura – Kolakovac

Park Kolakovac nalazi se u središtu Gospića te se dijagonalno pruža sa sjeverne strane današnjeg Trga Alojzija Stepinca. Omeđen je uličnim pravicima te građevinama, od kojih je današnja zgrada županije, nekadašnja zgrada općih pučkih škola, zajedno s njime činila školski kompleks u kojemu je Kolakovac u to doba poslužio kao školski vrt. Vremenom se njegova funkcija mijenjala no uvijek je bio mjesto odmora Gospićana i uređena gradska zelena površina. Zahvaljujući ini-

24 LIČKI JEZIKOSLOVCI / TROLIST HRVATSKE JEZIKOSLOVNE KULTURE I BAŠTINE / ŠIME STARČEVIĆ / 'BOJ SE BOGA, ČINI PRAVO I NIKOG SE NE PLAŠI' / SVEĆENIK BITAN ZA HRVATSKU POVIJEST KAO GRAMATIČAR NAPISAO JE 1812. G. PRVU / GRAMATIKU HRVATSKOG JEZIKA NA HRVATSKOM ŠTOKAVSKOM NARIJEČJU. POLIGLOTA / ON JE STRIC ANTI STARČEVIĆU / ANTE STARČEVIĆ / 'TKO NIJE SVOJ TAJ JE SVAČIJI' / DR. FILOZOFIJE, KNJIŽEVNIK, ZNANSTVENIK, POLITIČAR, BORAV ZA HRVATSKU NEOVISNOST I / HRVATSKI JEZIK. POLIGLOTA. REKAO JE '...NAROD HERVATSKI IMA STARIJE SPOMENIKE U / SVOME JEZIKU NEGO LI IJEDAN SLAVJANSKI BRAT.' ZAGREB 1852. GODINE. / FRAN KURELAC / '...PO JEZIKU NARODI GOSPODUJU A KAD IM GA ODUZMU / SLUGUJU...' / FILOLOG, KNJIŽEVNIK, ZNANSTVENIK, PRVI ČLAN (JAZU) SADA HRVATSKE AKADEMIJE / ZNANOSTI I UMJETNOSTI I GLAVNA OSOBA HRVATSKOG NARODNOG PREPORODA U / HRVATSKOM PRIMORJU. POLIGLOTA.

cijativi kipara Ivica Mataije, kao produkt likovne kolonije pokrenute 2008. godine pod pokroviteljstvom Grada Gospića, nastala je ideja o parku skulptura koji je svoj dom našao upravo u Kolakovcu. Ponuđena sloboda umjetničkog djelovanja različitim kiparima nesumnjivo je podigla vrijednost urbanog prostora grada spašavajući ga od prosječnosti i političke funkcije javne spomeničke plastike u Gospiću nakon Domovinskog rata. Ovime je Gospić svrstan među druga manja gradska središta u kojima se isto promišlja o vizualnom dojmu i estetizaciji okoline što dugoročno pridonosi i kvaliteti življenja lokalnog stanovništva. Godine 2008. postavljene su četiri skulpture te im je naknadno, dvije godine kasnije, pridružena i bista pape Ivana Pavla II.

Petar Dolić jedan je od najprepoznatljivijih hrvatskih kipara današnjice o kojemu se višestruko pisalo kao o „najdarovitijem kiparu mlađe generacije“.²⁵ Njegova umjetnička produkcija obuhvatila je različite materijale u kojima se kipar izvrsno snašao, podjednako se posvetivši drvu, metalu, kamenu i staklu. Možda je najbolji opis njegova stvaralaštva dala Branka Arh napisavši kako Dolića „ne zanima [ga] detaljiziranje, već ideja. Zna gledati i vidjeti.“²⁶ Pogled na park Kolakovac, ako mu se prilazi s južne strane, otvara njegova skulptura od bijelog kamena nazvana *List na vjetru*. Skulptura izvedena od jednog kamenog bloka postavljena je na plitki postament na travnatoj površini. Oblikovana je od jedinstvenog pravokutnog volumena, zatvorene forme koja se ne širi u okolinu. Volumen je duboko penetriran u gornjem dijelu čime je omogućena interakcija skulpture i promatrača koji ima mogućnost sagledavanja okolnog prostora kroz ovalni prerez. Ovakav način oblikovanja vidljiv je i na njegovoj ranije spomenutoj skulpturi *Podmornica III*. iz 2003., te u radu *Tri sunca* postavljenom 2008. u Postirama na Braču. Petru Doliću je bitan materijal pa ga ostavlja u gotovo sirovom obliku, ne želeći ga prikriti. Iz toga proizlazi jednostavna, može se reći reducirana, i ujednačena obrada površine. (Sl. 6.)

Kamenu se priklonio i Petar Hranuelli²⁷ čija *Venera* u parku Kolakovac neminovno potiče reminiscencije na *Willendorfsku Veneru* (nastalu oko 25 000 g. pr. Kr.) koja je utjecala na mnogobrojne umjetnike do današnjeg vremena. Odabirom

25 ALBANEŽE, NIKOLA. 2014. *Razlozi za plovidbu = Reasons for Sailing*. Skradin: Muzej grada Skradina, [18].

26 *Boja crta oblik*, (predgovor Branka Arh), katalog izložbe, Crikvenica, Gradska galerija Crikvenica, 2013., 13.

27 Petar Hranuelli (r. 1975.), brački je kipar. Korištenjem ličkog kamena nastavlja tradiciju prvog ličkog klesara i kipara Stjepana Vukelića.

Sl. 6. Petar Dolić, *List na vjetru*, 2008. (Foto A. Došen)

Sl. 7. Petar Hranuelli, *Venera*, 2008. (Foto A. Došen)

već isprobane formule u oblikovanju Hranuelli predstavlja rad koji se neinvazivno nameće kao središnja skulptura u Kolakovcu. Arhetip ženskog tijela prikazan je s uobičajenim naglaskom na dijelove tijela koji su u izravnoj vezi s reprodukcijom i dojenjem. Kamena figura apstraktne modelacije u stavu je čučnja s predimenzioniranim atributima. Bujnost žene u potpunosti oduzima potrebu za dovršavanjem njene figuracije te joj tako umjetnik izostavlja glavu i ruke, što još više upućuje na sačuvane primjerke shematiziranih prapovijesnih ženskih kipića. Zabrinjava jedino tehnički aspekt postavljenog spomenika kojem je s vremenom ogoljen temelj – betonska podloga vidljiva ispod već okrhnutog postamenta, što dovodi u pitanje statiku i buduće održavanje spomenika. (Sl. 7.)

Puls moga grada, naziv je skulpture od metala kipara Domagoja Kačana²⁸ vrlo neobične forme koja u sebi sadržava umjetničko shvaćanje „da intervencijom umjetnikova duha [sve] može disati kao skulptura.“²⁹ Ovaj konceptualni rad gotovo dvodimenzionalne pojave vizualizira impulse u svojoj ritmičkoj stilizaciji željeza koje se kao iskrzano uzdiže u visinu. Željezo je materijal vrlo srodan umjetničkom izričaju autora, te je izabran iz razloga jer se može lako oblikovati u

28 Domagoj Kačan (r. 1975.), akademski kipar, diplomirao je u klasi prof. Damira Mataušića Malu plastiku i medaljerstvo. Radi kao restaurator u Etnografskom muzeju u Zagrebu.

29 QUIEN, ENES. 2004. Izložba – „Umjetnik u umjetnosti kao riba u vodi“. Zagreb: Galerija Stančić. Osobni dosje umjetnika Domagoja Kačana, ARLIKUM

željenu formu. Prema izjavi umjetnika,³⁰ cilj je bio napraviti skulpturu koja će biti povezana s ratnim stradanjem Gospića tako što će se spajanjem željeznih šipki dobiti ritam koji podsjeća na snimku srca (EKG-a) što je izravna poveznica na, u jednom trenutku, gotovo zaustavljeni puls grada. Mjesta zavara dijelova materijala mijenjaju površinu plohe i daju značaj konstruktivnoj strani ove strukture, te postaju dio umjetničkog rada. (Sl. 8.) Ovakvom idejom pogodilo je umjetnik u suštinu života grada i njegovog stanovništva koji se unatoč obnovi i dalje oporavljaju od ratnih stradanja. Velika je šteta što nepostojanjem nekog vidljivog pojašnjenja, legende postavljene uz sam rad, prosječan neupućen prolaznik ne može niti pretpostaviti njegovu simboliku i značenje, dapače, šiljati metalni završeci koji prodiru u prostor i patina koja se stvorila pod utjecajem atmosferilija mogu odbiti promatrača od suživljavanja s djelom.

Sl. 8. Domagoj Kačan, *Puls moga grada*, 2008. (Foto A. Došen)

Svojom prostornom intervencijom postavljenom na zgradi Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo koja čini granicu parka Kolakovac prema Budačkoj ulici, kipar Matej Pašalić³¹ zaokružio je ovu kiparsku koloniju. Rad je nazvao *Oblaci koji plode*³² tematizirajući kišni oblak na horizontu koji je umjetnika, prema njegovim vlastitim riječima, podsjećao na kantu iz koje curi voda. S obzirom na to da nije imao zadanu temu zbog slobode pristupa želio je raditi „nešto slobodno stojeće“ unutar parka. Nakon nekoliko različitih varijanti mogućeg rješenja njegove zamisli o kiparskoj intervenciji na zelenoj površini Pašalić se odlučio za mobilnu instalaciju čiji cilj je bila mogućnost premještanja i na druga mjesta unutar urbane strukture grada. Rad izveden u tvrdo lotanom mesinganom limu postavljen je na fasadu spomenute javne zgrade te učvršćen mesinganim žicama. Do sada mu nije mijenjana lokacija iako je to bio dio umjetnikove zamisli, vjerojatno zbog neshvaćanja javnosti o važnosti interakcije umjetničkog djela s okolinom.

30 *Artist statement* – izjava umjetnika Domagoja Kačana Zahvaljujem umjetniku na pruženim podatcima.

31 Matej Pašalić, (r. 1978.), akademski kipar, diplomirao je kiparstvo na ALU u Zagrebu – usmjerenje Male plastike i medaljerstva u klasi prof. Damira Mataušića.

32 Kao apsolvant kiparstva na ALU u Zagrebu Pašalić je izveo sličan rad pod nazivom *Falusoidni oblaci koji plode* u visini od 30 cm. Zahvaljujem umjetniku na pruženim podatcima.

Sl. 9. Matej Pašalić, Oblaci koji plode, 2008. (Foto M. Pašalić)

Sl. 10. Pozicija instalacije M. Pašalića na zgradi HZJZ (Foto M. Pašalić)

Mijenjanjem pozicije ovoga rada, makar svakih nekoliko godina, ovisno o naklonosti nadležnih službi, dao bi ovaj rad akcent i skrenuo pozornost na neke druge, mahom povijesne građevine od vitalne važnosti za Gospić, a kojima je okružen park Kolakovac. (Sl. 9. i Sl. 10.)

Poprsja i reljef

Iako nije najranije izvedena, bista pape Ivana Pavla II. (2010.) kipara Petra Dolića lokacijski pripada korpusu skulptura u parku Kolakovac.³³ Izrađena je i postavljena povodom 10. obljetnice osnutka Gospićko-senjske biskupije. Svojom pozicijom unutar parka nezaobilazna je točka prilikom ulaska u park od strane današnjeg biskupskog ordinarijata. S obzirom na ideju nastanka parka skulptura unutar Kolakovca, skulptura neopterećenih ideološkim, političkim ili vjerskim okolnostima, bista pape Ivana Pavla II. bi puno bolje funkcionirala unutar vrlo lijepo uređenog dvorišta samog ordinarijata gdje bi joj se mogle u budućnosti pridružiti i neke druge spomeničke plastike gospićkog svećenstva. Veoma realističnog izgleda poprsje pape čini njegova reverenda s istaknutim kopčanjem po sredini odijela. Glava pape je pognuta upućujući na njegov pontifikat, među katoličkim vjernicima obilježen i upamćen kao miroljubiv i ponizan. (Sl. 11.) Na vrlo sličan način Dolić pristupa oblikovanju još jedne biste, one prvog hrvatskog predsjednika – dr. Franje Tuđmana, ostavljajući pozadinu neobrađenom. Kako je kipar radio prema narudžbi gradskih vlasti čiji ukus je trebalo zadovoljiti, velika mu je želja bila da se poprsje dobro osvijetli odnosno da se pozicionira licem prema jugu radi što kvalitetnijeg osvijetljenja. Mnogobrojni su pokušaji portretiranja predsjednika Tuđmana završili lošim kritikama u javnosti, no Dolić je vrlo hrabro pristupio zadatku svodeći ga na jednostavne linije i izbjegavajući suvišno detaljiziranje muškog lika u javnosti prepoznatljivog po svojim širokim naočalima, karakterističnom istaknutom nosnom grebenu i iskrivljenoj liniji usana. Ova tri elementa čine facijalnu ekspresiju potpunom. (Sl. 12.) Poprsje je postavljeno na Trgu Alojzija Stepinca, odmah do parka Kolakovac.

Trg Alojzija Stepinca obligatno sadrži i bistu blaženog kardinala Alojzija Stepinca koju je izradio kipar Anto Jurkić³⁴ 2000. godine. Nakon što je kardinal Stepinac 1998. proglašen blaženim počeli su mu se podizati spomenici diljem Hrvatske od kojih je najzamješteniji bio onaj Tomislava Ostoje (ispred IV. gimnazije u Utrinama u Zagrebu, 1998.) i Kuzme Kovačića (u parku skulptura Vojnog ordinarijata u RH, 2003.). Gospićka bista blaženog kardinala tipske je produkcije jer se jednako oblikovana nalazi i u crkvi sv. Barbare (Vrapčanska 165, Zagreb) i u

33 Bista nije dio kiparske kolonije čije skulpture ukrašavaju park Kolakovac. Podignuo ju je Grad Gospić kao zahvalu Papi čijom je odlukom Gospić postao središte nove biskupije.

34 Anto Jurkić (r. 1965.), akademski kipar završio ALU u Zagrebu u klasi prof. kipara Stipe Sikirice. Poznat po izradi nekoliko spomenika prvog hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana.

Sl. 11. Petar Dolić, Papa Ivan Pavao II., 2010. (Foto A. Došen)

Sl. 12. Petar Dolić, Dr. Franjo Tuđman, 2011. (Foto A. Došen)

Odranskoj (Odra, Zagreb),³⁵ a njene inačice s mitrom na glavi kardinala izvedene su za samostan sv. Pavla Pustinjaka na otočiću Školjiću (nazvana „Molitva za hrvatski narod“), na trgu ispred Župne crkve sv. Jakoba u Prelogu i za Osijek. Bista Stepinca je vrlo zatvorene forme – iz njegova svećeničkog ruha (koje je nedovoljno obrađeno da bi bilo nazvano kardinalskom reverendom) izranjaju sklopljene ruke u pozivu na molitvu. Ovaj motiv ruku izravna je poveznica s poznatom izrekom kardinala Stepinca: „Kad vam otmu sve ostat će vam dvije ruke; sklopite ih na molitvu pa ćete onda biti najjači!“ Iz gotovo piramidalne kompozicije gornjeg dijela torza uzdiže se pognuta glava, kao i kod Dolićeve biste pape Ivana Pavla II., upućujući na njegovu poniznost i skrušenost. (Sl. 13.) Dosad navedena plastika koja se nalazi na prostoru Trga Alojzija Stepinca je sasvim dovoljna i ne treba joj pridruživati više kiparskih ostvarenja jer bi moglo doći do zasićenosti prostora i kakofonije koja ne bi išla u prilog odmjereno oblikovanom javnom ambijentu.

35 Na službenoj mrežnoj stranici „Jurkić Umjetnine“ (<https://www.autoyas.com/HR/Zagreb/1871520703074583/Jurki%C4%87-Umjetnine>) mogu se u ponudi pronaći i umanjene verzije ove biste, a navodi se kako su jednake, samo u velikom formatu, postavljene na različitim lokacijama u Hrvatskoj kao i u inozemstvu (svetište Lourdes u Francuskoj).

Sl. 13. Blaženi kardinal Alojzije Stepinac, Anto Jurkić, 2000. (Foto A. Došen)

► Sl. 14. Petar Dolić, Dr. Jure Turić, 2010. (Foto A. Došen)

Ispred Osnovne škole „Dr. Jure Turića“ nalazi se i poprsje hrvatskog književnika i pedagoga dr. Jure Turića (1861. – 1944.), također rad akademskog kipara Petra Dolića iz 2010. godine. Brončano poprsje na bijelom kamenom postamentu zauzelo je mjesto nekadašnjih poprsja narodnih heroja (Kate Pejnović i Nade Dimić) čija je imena škola nekad nosila, a koja su uklonjena tijekom Domovinskog rata.³⁶ Kiparski *métier* Dolića jednak je kao i kod njegovih već spomenutih poprsja – pažnja se pridaje oblikovanju glave, ekspresiji lica, dok je sve ostalo tu samo radi kompozicijske nužnosti. Bista je izvedena samo do visine vrata, te je realistično modelirana što se prepoznaje u detaljima poput obrade brade ili bora na čelu. (Sl. 14.)

Jedini reljef nastao u razdoblju nakon 1990. godine nalazi se na pročelju zgrade Odjela za nastavničke studije u Gospiću, a dio je spomen-ploče posvećene ličkom izumitelju Nikoli Tesli. Kako sam natpis³⁷ na komemorativnoj spomen-ploči

36 Bista Kate Pejnović rad je kipara Vanje Radauša i postavljena je 1972. godine ispred tada novootvorene škole. Sudbina joj je ostala nepoznata do danas nakon što je uklonjena u ratnim devedesetima. Detaljniji podatci o bisti Nade Dimić i njenom autoru nisu pronađeni, a također je uništena u Domovinskom ratu. Više u: DOŠEN, ANTONIA. 2014. Javna skulptura i spomenici grada Gospića tijekom 19. i 20. stoljeća (1870. — 1989.). *Lička revija*, 13, 44-65.

37 Natpis na spomen-ploči: NIKOLA TESLA / 1856 – 1943 / ZNANSTVENIK / POHAĐAO JE U OVOJ ZGRADI / NIŽU GIMNAZIJU OD / 1866 – 1870

Sl. 15. Velibor Mačukatin, Spomen-ploča Nikoli Tesli, 2003. (Foto M. Kuliš Aralica)

svjedoči, Tesla je u toj zgradi, nekadašnjoj Nižoj gimnaziji, pohađao školu u drugoj polovici 19. stoljeća. Reljef je izradio kipar Velibor Mačukatin³⁸ hvaljen zbog svoje svestranosti i talenta zahvaljujući kojima je jednako uspješno radio malu plastiku kao i vrsne portrete i reljefe. Ovo mu nije bilo prvo portretiranje Tesle jer je prethodno izveo još njegovu punu plastiku i bistu.³⁹ U trenutku postavljanja spomen-ploče autor je bio u poodmakloj dobi, te je uz njegovo odobrenje napravljen odljev već postojećeg istovjetnog reljefa postavljenog na zgradi Gradske skupštine u Ćirilometodskoj ulici br. 5 na Gornjem gradu u Zagrebu.⁴⁰ Odljev za Gospić napravljen je 2003. godine, povodom 60. godišnjice smrti Tesle. Izumitelj je prikazan iz profila s podignutom rukom kojom pridržava bradu. (Sl. 15.) Mačukatin je u više navrata portretirao Teslu, kao slobodnostojeće skulpture i dvije biste. Jedna od bista mu je također s prikazom Tesle u zamišljenoj pozi kako pridržava bradu rukom. Ovo je jedna od najprepoznatljivijih poza Tesle preuzeta s rijetke javnosti dostupne, ali višekratno objavljivane fotografije izumitelja s kraja 19. stoljeća.

38 Velibor Mačukatin (1919. – 2010.), akademski kipar i medaljer stasao u klasi prof. kipara Antuna Augustinčića. Glavninu njegova opusa čine realistički izvedeni portreti, kompozicije i aktovi, kao i stilizirani aktovi manjih formata.

39 Skulptura stojećeg Tesle izvedena 1954. postavljena je četiri godine kasnije, 1960., u Božidarevićevoj 13 (RIZ-automacija d.d.) u Zagrebu. Bista izvedena također 1954. postavljena je u Krapinskoj 45 (Ericsson Nikola Tesla d.d.). *Spomenici i fontane u gradu Zagrebu: vodič*. 2007. Zagreb: HAZU-Gliptoteka – Grad Zagreb, 31, 101.

40 Spomen-pločom s reljefom u Zagrebu komemoriran je Teslin prijedlog Gradskej općini izrečen 24. 5. 1892. godine u toj zgradi da se u Zagrebu izgradi centrala izmjenične struje.

Stara / nova akvizicija Grada Gospića

Povodom 125. godišnjice rođenja Nikole Tesle, 1981. godine, na tadašnji glavni trg u Gospiću (danas Trg Stjepana Radića) postavljen je brončani kip ovog ličkog izumitelja koji je još 1956. godine izradio kipar Frano Kršinić.⁴¹ Postavljanje skulpture označilo je i dovršetak radova te otvorenje tada novouređenog trga koji je nosio Teslino ime. Spomenik je bio izrađen od bronce, a svojim postamentom se izdizao na pravokutnom trgu okružen najstarijom gradskom jezgrom.⁴² Tesla je bio prikazan u sjedećem stavu na stiliziranoj klupi, pogledom zadubljen u „knjigu“⁴³ koju drži u krilu. Obučen u vrlo jednostavno odijelo, svedeno na elementarne linije kragne i rubova tkanine. Čitav spomenik s postamentom imao je preko tri metra visine. Ovaj „stari“ spomenik Nikoli Tesli bio je omiljeno mjesto okupljanja djece koja su se generacijama fotografirala u „njegovu naručju“ odnosno sjedeći na „knjizi“ u Teslinom krilu.

U jeku Domovinskog rata spomenik je u potpunosti oštećen⁴⁴ zbog čega je o njemu višekratno pisano u dnevnom tisku kao o nepoželjnoj skulpturi u lokalnoj zajednici. S obzirom na to da je čak 90 posto spomenika u potpunosti bilo uništeno i nije ga se moglo restaurirati, jedino što je preostalo bilo je napraviti novi odljev spomenika. Kako bi otisak bio što sličniji uništenomu spomeniku uzeo se negativ spomenutog beogradskog kipa. Novi odljev dovršen je u Ljevaonici umjetnina Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu 2006. godine. Ta godina proglašena je godinom ovog izumitelja povodom koje je u Smiljanu kraj Gospića otvoren njegov Memorijalni centar čemu su, logično i prema pisanju nekih medija, trebali uslijediti povratak i postavljanje novoodlivene Kršinićeve skulpture. Ovaj plan se prolongirao sve do prošle godine, kada je započeta rekonstrukcija prostora ispred gospićkog KIC-a na kojemu bi, prema navodu pročelnice Gradskog upravnog odjela za

41 Kada se navršila stotina godina od rođenja velikog znanstvenika (1856. – 1956.) Savezno izvršno vijeće mu je povjerilo izradu *Spomenika Nikoli Tesli* predviđenog za Studentski trg u Beogradu. Spomenik je postavljen tek 1963. i to ispred Elektrotehničkog fakulteta u Beogradu, a njegov brončani odljev napravljen je desetak godina kasnije i postavljen je na slapovima Niagare.

42 U arhitektonskom konceptu transformiranja nekada Sajmišnog trga osmišljena je nasuprot Kršinićeve skulpture i fontana s tri terasasta bazena koja je simbolizirala jedan od Teslinih izuma. Fontanu su oblikovali akademski kipari Jure Žaja i Petar Barišić.

43 Tesla u rukama drži rastvoren list, svitak, zbog izostanka hrpta razvidno je kako nije riječ o knjizi, no to je ostao uvriježen naziv za predmet koji drži.

44 Vidi i: DOŠEN, ANTONIA. 2012.-2015. Spomenici s rokom trajanja – tri spomenika u gradu Gospiću devastirana devedesetih godina. *Analiza Galerije Antuna Augustinčića*, god. 22-25, br. 32-33/34-35, 371-384.

Sl. 16. Nikola Tesla u Ljevaonici umjetnina ALU u Zagrebu, F. Kršinić (2006.), (Foto A. Došen)

samoupravu i upravu Grada Gospića Ivane Kaleb Asić,⁴⁵ u ovoj, 2021. godini, trebao biti postavljen novi odljev spomenika Nikoli Tesli. (Sl. 16.)

Arhitektonsko-parkovnim projektom arhitekta Timoteja Kritovca ispred sadašnje zgrade Kulturno-informativnog centra (KIC) u Budačkoj ulici u Gospiću stvorit će se dugo željeni prostor za postavljanje spomenika Tesli. Pomno se razmatrala lokacija na kojoj bi se trebao iznova postaviti spomenik. S obzirom na vrijeme koje je prošlo od njegova odljevanja pojavile su se i različite zamisli predstavnika nadležnih vlasti o njegovu pozicioniranju. Dvojilo se o povratku spomenika na glavni gospićki trg gdje je nekad stajao ili na jednu od triju lokacija – križanju Kaniške ulice i Ulice kralja Petra Krešimira, parku

uz Pučko učilište ili ispred zgrade KIC-a. Sve ove lokacije su se dovodile u pitanje u javnosti, no treba imati na umu kako Kršinićev Tesla nije Kožarićevo *Prizemljeno sunce* koje je u Zagrebu izmješteno s lokacije na koju je prvotno postavljeno prema izričitoj želji autora.⁴⁶ Tesla je „stigao“ u Gospić 1981. bez Kršinića, njegovu poziciju su određivale lokalne vlasti i uklopile su ga u tadašnje novo uređenje cjelokupnog trga. Danas je glavni trg Stjepana Radića u Gospiću iznova uređen, te bi Tesla na njemu bio osamljen bez poveznice s postojećim ambijentom.

Projekt postavljanja Teslinog spomenika ispred KIC-a je sveobuhvatan, uključuje nove pješačke površine i staze, nove hortikulturno uređene zelene površine, te novu parkovnu opremu. U zgradi KIC-a ispred koje se postavlja spomenik nalazi se niz institucija i djelatnosti te se ovim projektom ukida postojeći kolni ulaz

45 Razgovor s pročelnicom Gradskog upravnog odjela za samoupravu i upravu Grada Gospića Ivanom Kaleb Asić vođen 11. 1. 2021. Zahvaljujem pročelnici na pruženim informacijama.

46 *Prizemljeno sunce* autora Ivana Kožarića je bilo prvotno postavljeno 1971. na pješačkom otoku na križanju Trga Republike Hrvatske i Frankopanske ulice, nakon čega je uklonjeno, a zatim 1994. smješteno u Bogovićeve ulicu.

Sl. 17. Projekt uređenja prostora ispred KIC-a, Budačka ulica 12, Gospić

s ulice čime će se dati veći naglasak parkovnom uređenju, a time i odgovarajući prostor za spomenik. Kako je nekada, prije Domovinskog rata, na Trgu Stjepana Radića (tada Trgu Nikole Tesle) skulptura stajala na visokom postamentu tako je i ovim projektom planirano njeno postavljanje na visoki granitom opločani armiranobetonski postament u obliku krnje piramide dodatno podignut zatravljenim nasipom. Izvorni spomenik odnosno njegov prvi gospički odljev iz 1981. godine korespondirao je na nekadašnjem trgu s fontanom načinjenom od tri terasasta bazena. Arhitekt Kritovac je također zamislio spomenik što više povezati s okolnim prostorom i asociirati promatrača na Teslin rad kao i njegov karakter te je

Sl. 18. Pozicija novopostavljenog kipa Nikole Tesle u Budačkoj ulici (Foto V. Šulentić)

oblikovao pješačku površinu od kamene sipine kao referencu na „Teslino crtanje dijagrama okretnog magnetnog polja u jednom parku u Budimpešti 1882. godine“.⁴⁷ Koliko će ideja postavljanja spomenika na travnatu površinu i njegovo odvajanje od platoa kružnog oblika ispred njega ići u korist očuvanosti skulpture u budućnosti tek će se vidjeti. (Sl. 17.) Nasljednici kipara Kršinića naglasili su kako je potrebno da kip bude dostupan promatraču sa svih strana, da ga se može obići i percipirati dodirom te uspostaviti interaktivan odnos penjanjem u njegovo krilo. Kršinićevi kipovi u pravilu su detaljno oblikovani sa svih strana.⁴⁸ Hoće li se pozicija ispred KIC-a pokazati dobrim rješenjem također će vrijeme pokazati. Idejno skulptura nema poveznice s parkom skulptura Kolakovac, no prostorno se nalazi u njenoj neposrednoj blizini i izravnu vizualnu komunikaciju s Kolakovcem joj jedino priječi novogradnja Doma za umirovljene svećenike Gospičko-senjske biskupije zbog koje će pogled na Teslu biti zaklonjen i nepristupačan s jednog dijela Budačke ulice.

Dimenzijama usporediv sa spomenikom *Dvije žene* Vanje Radauša podignutim u parku ispred gospičke osnovne škole Teslin spomenik je jednako zaklonjen od pogleda visokim stablima. Radauševo djelo je opstalo tijekom Domovinskog rata i njegovih poslijeratnih „uređenja“ zahvaljujući svojoj poziciji, utopljeno u krajolik poput kameleona. Možda će se umetanjem Teslina spomenika među različite nasade i stabla (ne)uspješno zakloniti spomenik čime će ga se u budućnosti sačuvati od devastacije. Ovim postavljanjem spomenika Nikole Tesle dokinut će se dva desetljeća dugo polemiziranje u različitim medijima o prednostima i nedostacima izumiteljeva lika pretočenog u broncu i (ne)potrebi njegova povratka u javni prostor Gospića.

Zaključak

Od simboličkog shvaćanja lika žene, čiste figuracije do apstraktnog poimanja svijeta oko sebe i poigravanja materijalima, sve to karakterizira javnu skulpturu i spomenike u Gospiću. S obzirom na gotovo pa nepostojanje kritičkog stava struke

47 Timotej Kritovac, Rekonstrukcija prostora ispred Kulturno informativnog centra Gospić, arhitektonski projekt, mapa 1, Orebić, 2020., str. 27.

48 Prema riječima unuka Frana Kršinića, gospodina Mara Grbića, „percepcija kipa nije samo vizualna, nego i događajna, kada se kip prisvaja u uspomenskoj fotografiji. Dobar postav na Niagari potvrđuje važnost pravilnog izlaganja. Tako je i u Beogradu kip na niskom postamentu.“ Naglašava i kako je visina postamenta moguće prevelika zbog pogrešne imitacije izgleda postamenta na Niagari, a izbor svijetlog kamena za postament će najvjerojatnije u budućnosti dovesti do slijevanja taloga s bronce i ostavljanja tragova. Zahvaljujem gospodinu Maru Grbiću na razgovoru i podatcima o spomeniku Tesli.

prema suvremenoj javnoj plastici u Gospiću bilo je potrebno, unatoč osjetljivosti teme nekih od njih, istu valorizirati i interpretirati u kontekstu identiteta grada. Osim isticanja likovne vrijednosti pojedinog spomenika i skulpture, nastojale su se razjasniti i okolnosti njihova podizanja te njihova recepcija u javnosti. Nakon Domovinskog rata bilo je teško vizualizirati budućnost urbanog prostora pogotovo iz razloga jer je jedini cilj obnove bio usmjeren na stradale građevine i infrastrukturu. *Spomenikom poginulim braniteljima Gospića*, kipara Krune Bošnjaka, otvorena su vrata postavljanju druge javne plastike kojima se znatno utjecalo na vizualni dojam ratom uništenog naselja. Realizacijom zamisli o Kolakovcu kao parku skulptura Gospić je dobio stalni javni postav skulptura koji se ne bi trebao smatrati finaliziranim već se s vremenom taj javni ambijent treba nastaviti obogaćivati. Ovom dojmu urbanistički organiziranog grada svakako bi trebala pridonijeti i novopostavljena skulptura Nikole Tesle kipara Frana Kršinića koja je, pozicijom uz jednu od glavnih prometnica kojima se ulazi u grad, Budačku ulicu, prvi susret prolaznika i turista s Gospićem. Prvotno nastao s ciljem da portretira svjetski poznatog znanstvenika ovaj spomenik je posljednjih godina bio primoran na obračun s javnom savješću. Njegovim se postavljanjem i nemjerljivim turističkim kapacitetom koji može proizići iz danas jednog od najkontroverznijih hrvatskih javnih spomenika očekuje pozitivna revitalizacija lika Nikole Tesle unutar lokalne zajednice. U Gospiću bi se u budućnosti trebalo inzistirati na postavljanju skulptura usmjerenih prema obogaćivanju i stvaranju inspirativnog krajolika, poput parka Kolakovac pri čemu svakako treba uvažavati mišljenje relevantnih stručnjaka. Unatoč svemu, danas je Gospić grad koji se u svojem središtu može pohvaliti parkom skulptura, te uređenim zelenim površinama kojima akcent daju umjetnička djela. Njihovo postojanje je, bez obzira na sve, doprinijelo kvaliteti nekih javnih prostora.

Popis suvremenih gospićkih javnih skulptura, spomenika, poprsja i reljefa

Kraj 20. stoljeća

1. *Djevojka*, Vladimir Gašparić – Gapa (1990.)
2. *Spomenik poginulim braniteljima Gospića*, Kruno Bošnjak (2000.)
3. Bista Alojzija Stepinca, Anto Jurkić (2000.)

21. stoljeće

1. Spomen-ploča Nikoli Tesli s reljefom, Velibor Mačukatin (2003.)
2. *Podmornica III*, Petar Dolić (2003.)
3. *Vila Velebita*, Ivica Mataija (2006.)
4. *Venera*, Petar Hranuelli (2008.)
5. *Oblaci koji plode*, Matej Pašalić (2008.)
6. *Puls moga grada*, Domagoj Kačan (2008.)
7. *List na vjetru*, Petar Dolić (2008.)
8. Bista dr. Jure Turića, Petar Dolić (2010.)
9. Bista pape Ivana Pavla II., Petar Dolić (2010.)
10. Bista dr. Franje Tuđmana, Petar Dolić (2011.)
11. *Lički jezikoslovci*, Petar Dolić (2017.)
12. Spomenik Nikoli Tesli, Frano Kršinić (2006.)

Korišteni izvori

- ARLIKUM – Arhiv likovnih umjetnosti HAZU, Zagreb, Osobni dosjei umjetnika Vladimira Gašparića, Domagoja Kačana
- *Artist statement* – Ivica Mataija
- Timotej Kritovac, Rekonstrukcija prostora ispred Kulturno informativnog centra Gospić, arhitektonski projekt, mapa 1, Orebić, 2020.

Literatura

- ALBANEŽE, NIKOLA. 2014. *Razlozi za plovidbu = Reasons for Sailing*. Skradin: Muzej grada Skradina
- ARH, BRANKA. 2013. *Boja crta oblik*. Crikvenica: Gradska galerija Crikvenica
- BREŠAN, IGOR. 2011. Sjećanja kao dokumenti. *Slobodna Dalmacija*, 29. 11. 2011., 49.
- DOŠEN, ANTONIA. 2012.-2015. Spomenici s rokom trajanja – tri spomenika u gradu Gospiću devastirana devedesetih godina. *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, god. 22-25, 32-33/34-35, 371-384.
- DOŠEN, ANTONIA. 2014. Javna skulptura i spomenici grada Gospića tijekom 19. i 20. stoljeća (1870. – 1989.). *Lička revija*, 13, 44-65.
- KRIŽIĆ ROBAN, SANDRA. 2010. Vrijeme spomenika: skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34, 225-240.
- MAKOVIĆ, ZVONKO. 2015. Postskulptura: nova hrvatska skulptura 2005. // *Postskulptura: nova hrvatska skulptura 2005.* / Zagreb: Dom HDLU.

- MARIJAN, DAVOR. 2013. Gospić u Domovinskom ratu. // *Gospić: grad, ljudi, identitet*. / Željko Holjevac (ur.). Zagreb-Gospić, 233-256.
- PRIZMIĆ, JASMINKA. 1998. – 1999. *Vladimir Gašparić Gapa*. Zagreb – Varaždin: MGC „Klovićevi dvori“- Gradski muzej Varaždin.
- QUIEN, ENES. 2004. Izložba – „Umjetnik u umjetnosti kao riba u vodi“. Zagreb: Galerija Stančić.
- ŠIMAT BANOV, IVE. 1987. *Vladimir Gašparić Gapa*. Zagreb.
- ŠKUNCA, J. [JOSIP]. 2001. Izložba skulptura obitelji Gašparić. *Vjesnik*, 8. 3. 2001., 27.
- *Spomenici i fontane u gradu Zagrebu: vodič*. 2007. Zagreb: HAZU-Gliptoteka – Grad Zagreb
- (-), Lički jezikoslovni trolist. 2017. *Vila Velebita: časopis za Liku i Velebitsko primorje*, 25(117), 10-11.

Mrežni izvori

- „Jurkić Umjetnine“. <https://www.autoyas.com/HR/Zagreb/1871520703074583/Jurki%C4%87-Umjetnine>. Pristup 16. 2. 2021.

* * *

Public Sculpture and Monuments of Gospić from 1990 until Today

Abstract

In an effort to include and valorize sculptures and monuments in the public spaces of Gospić, this paper covers the period from 1990 to the present.⁴⁹ As the city of Gospić consists of 50 settlements, the paper deals only with memorials and sculptures at Gospić, with their greatest concentration, among others, in the very center of the town – Alojzije Stepinac Square and Kolakovac Park. Despite thematically and typologically different sculptural works, their placement into the urban tissue is in a specific way related to the contemporary life of Gospić, as well as its society and politics. The influence of the Homeland War and other political, as well as social circumstances on the construction and removal of sculptures and public monuments at the very transition from the 20th to the 21st century is quite indicative. The work also critically observes the installation of recent artistically executed memorials in

---

49 The work is a result of the author's guest lecture, held at the Department of Teacher Studies in Gospić (University of Zadar) on January 17th, 2019, and is thematically and chronologically related to the author's work *Public Sculpture and Monuments of Gospić during the 19th and 20th century (1870 – 1989)* published in *Lička Revija*, no. 13 (2014), p. 44-65.

Gospić and analyses the monument inventory from previous years. It also deals with conceptual sculptures which appeared in the public space of Gospić along with numerous busts after 2010, and finally, with the project of returning and re-erecting of the monument to Nikola Tesla by sculptor Fran Kršinić.

Key words: contemporary sculptors, busts, Gospić, monuments, public sculpture

Marija Fajdić
Lara Prpić
Državni arhiv u Gospiću
HR – 53 000 Gospić
marija.brkljacic@gmail.com
lara.dp3@gmail.com

Stručni članak
(primljeno 28. 11. 2020.)
UDK 930.25(497.526)(084.121)
930.25(497.526)(089.7)

U ogledalu se gledaš, na slici se vidiš.

Lička narodna

FOTOGRAFIJA U FONDOVIMA I ZBIRKAMA DRŽAVNOG ARHIVA U GOSPIĆU

U radu se donose pregled, temeljna obilježja i klasifikacija fotografija koje se čuvaju u zbirkama i fondovima Državnog arhiva u Gospiću kao posebne vrste gradiva koja je iznimno vrijedno vrelo za proučavanje povijesti Like. U tom smislu donosi se i osvrt na razglednice s ličkim motivima na primjeru Zbirke razglednica. Posebna pozornost posvećena je procesima prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade, čuvanja i zaštite te načina korištenja fotografija. Uzevši u obzir obilježja suvremenoga doba i za njega karakterističnih medija, obrađen je pojam digitalne fotografije, njezine zastupljenosti u korpusu fotografija Državnog arhiva u Gospiću te arhivističkih postupaka vezanih za njezinu obradu, čuvanje i korištenje.

Ključne riječi: fotografija, razglednica, Državni arhiv u Gospiću, zbirka, fond

Uvod

Državni arhiv u Gospiću područni je arhiv u pravnom obliku javne ustanove kojoj su glavni zadaci prikupljanje, vrednovanje, čuvanje, zaštita, obrada te osiguravanje dostupnosti i korištenja arhivskog i dokumentarnog gradiva.¹ Gradivo može biti i slikovno u obliku fotografija, razglednica te slika nastalih različitim grafičkim i

---

1 Dokumentarno gradivo su sve informacije zapisane na bilo kojem mediju, koje su nastale, za-primljene ili prikupljene u obavljanju djelatnosti pravnih i fizičkih osoba te mogu pružiti uvid u aktivnosti i činjenice povezane s njihovom djelatnošću. Arhivsko gradivo je odabrano dokumentarno gradivo koje ima trajnu vrijednost za kulturu, povijest, znanost ili druge djelatnosti,

manualnim tehnikama. Fotografija je trajna slika u obliku svjetlosnog zapisa realnog svijeta. „Nastaje kao rezultat fotografskog postupka koji se zasniva na izradi trajnih slika izlaganjem fotosenzibilnih tvari djelovanju svjetlosnog ili kojeg drugog zračenja.“ (Mušnjak 1988: 327). Prema tehnologiji kojom nastaju razlikujemo analogne i digitalne fotografije.² Digitalne fotografije karakterizira nematerijalni oblik. „One su digitalni podatci koji reprezentiraju sliku dobivenu uz pomoć fotografske kamere.“ (Gržina 2019: 97). Dok se „u digitalnoj fotografiji rabi senzor koji kroz objektiv prima svjetlost reflektiranu od objekta“ (Gržina 2019: 91), u analognoj fotografiji slika se dobiva eksponiranjem filma gdje u kemijskoj reakciji sa svjetlom nastaje zapis koji se naknadno uz uporabu raznih kemikalija razvija.³ Za izradu fotografija u materijalnom obliku od samog početka upotrebljavali su se papir i karton, staklo, metal i drugi materijali.⁴ Danas je fotografija sastavni dio svakodnevnog života i u vremenu globalizacije bez nje je stvarnost nezamisliva. Fotografija u Državnom arhivu u Gospiću nema mnogo u odnosu na količinu ostalog arhivskog gradiva. Glavni razlog tome je kasni osnutak arhivske ustanove u Lici 1999. godine kao i necjelovita sačuvanost arhivskog gradiva s njegovog područja koje je posljedica ratnih okolnosti i zbivanja. Javno arhivsko gradivo preuzeto u Arhiv većinom je u konvencionalnom pisanom obliku i nastalo je radom iz primarne djelatnosti ustanova ili poduzeća. Fotografije su najčešće radili djelatnici kako bi ovjekovječili trenutke svoga radnog odnosa za osobne potrebe ili uspomene, eventualno i tek ponegdje u cilju prezentiranja svojega rada ili obilježavanja značajnih godišnjica i događaja. Fotografije zato zahtijevaju iznimnu pažnju, a i napore u nastojanjima da ih se što više prikupi kako bi se obogatili tragovi ličke i podvelebitske zavičajne povijesti. Cilj nam je ukazati na važnost fotografije u zavičajnoj povijesti, ali i

---

ili za zaštitu i ostvarivanje prava i interesa osoba i zajednica, zbog čega se trajno čuva. (Zakon o arhivskom gradivu i arhivima NN, 61/2018., 98/2019.)

- 2 Od prve fotografije do danas, u cilju usavršavanja istih, izmijenile su se različite tehnike njihovog stvaranja i izrade. Tako imamo heliografije, heliogravure, dagerotipije, ferotipije, kalotipije, želatinske suhe emulzije, stereotipije, stereografije, ambrotipije, tintipije, cijanotipije, platino tipije, crno-bijele fotografije, kolor fotografije, digitalne fotografije itd. Prva fotografija je heliografija nastala u Francuskoj 1826. godine zahvaljujući Nicéphore Niepceu i njegovoj želji da pomoću sunčeve svjetlosti ovjekovječi određeni trenutak stvarnosti. Dagerotipije su nazvane po Daguerreu koji je uveo prvi potpuno uspješni praktični fotografski postupak 1839. godine. (RITZENTHALER et al. 2004)
- 3 Izvor: <https://WWW.tportal.hr/članak/analogni-fotografija-20100516> (26. 2. 2021.)
- 4 „...iz kemijske ere (analogne fotografije), u današnje vrijeme tvorno egzistiraju na različitim podlogama poput metala, papira, tkanine, stakla ili plastike...“ (GRŽINA 2019: 12)

u arhivistici kao dokumentu koji daje informaciju i autentično svjedoči o nekom vremenu, događaju ili osobama iz bliže ili dalje prošlosti.⁵

Vrste i oblici fotografija - analogna i digitalna fotografija, razglednice

Fotografije se u Državnom arhivu u Gospiću nalaze u raznim arhivskim fondovima i zbirkama, u analognom i digitalnom obliku te u obliku razglednice kao specifične arhivalije.

Analogna fotografija

Unutar arhivskih fondova Državnog arhiva u Gospiću ponegdje se fotografije mogu pronaći u analognom obliku kao dio radnog procesa tj. sastavni dio nekog predmeta ili dosjea odnosno nižih arhivskih jedinica. Primjer su fotografije Mlina na Krbavici vezane za predmete eksproprijacije nekretnina 1980-ih godina radi izgradnje vodovoda Krbavica-Udbina u fondu HR-DAGS-31. SO T. Korenica gdje fotografije imaju vrijednost i izvan okvira predmetnih dosjea.

Državni arhiv u Gospiću je oblikovao posebnu Zbirku fotografija signature HR-DAGS-116. koja je otvorena i stalno se nadopunjava novim akvizicijama. U njoj se nalaze fotografije koje sadrže različite informacije. Najprije su je sačinjavale uglavnom razglednice koje su izdvojene 2007. u zasebnu zbirku, a ista se popunila izdvajanjem fotografija iz transformirane Zbirke Muzeja Like Gospić s ukupno 146 crno-bijelih fotografija i 6 duplikata tematike Narodnooslobodilačke borbe tijekom Drugog svjetskog rata iz razdoblja 1942. – 1945.[1962.]. Osim osoba, pripadnika partizanskih postrojbi, ova podserija Zbirke sadržava i fotografije objekata, sela i razrušenih kuća na ličkom području te panorame mjesta. Neke fotografije prikazuju i aktivnosti ljudi poput igranja šaha, vršenja i sakupljanja žita, kuhanja ručka pod vedrim nebom, djecu itd. Osim ove podserije u Zbirci se nalazi još nekoliko manjih cjelina analognih fotografija koje su prikupljane pojedinačnim darovanjima i otkupima. Podserija Nikola Tesla sadržava fotoalbum s ukupno 19 crno-bijelih fotografija iz života Nikole Tesle koje osim fotografija njega prikazuju i njegova dostignuća i mjesta u kojima je boravio ili živio (rodna kuća i crkva u kojoj je kršten). Podserija studijskih portreta sadržava portrete vojnika, portrete

5 U ovom radu nećemo se baviti fotografskim tehnikama jer to zahtjeva opsežan pristup i znanje fotografske struke za koje se i u arhivističkoj struci posebno educira u vidu specijalnosti za to područje arhivistike.

Sl. 1. HR-DAGS-31. (veza kut. 249.) Mlin na Krbavici

žena, portrete djece, vanjske i unutarnje skupne portrete, skupne portrete škola i udruga. Studijske portrete izrađivali su poznati gospički, otoččki i zagrebački fotografski atelijeri: Atelijer M. Weinberg u Gospiću, Franjo Šnidaršić iz Otočca, M. Milan Prodanović, Viktor Verson iz Gospića, Artistički zavod Mosinger iz Zagreba, Kr. bavarski dvorski fotograf S. Weinrich iz Zagreba i dr. Studijske fotografije nastale su uglavnom krajem 19. odnosno početkom 20. stoljeća. Jedna od najstarijih fotografija u Arhivu je fotografija vatrogasnog časnika Blaževića koji je službovao u Perušiću i u Gospiću. Fotografija nije datirana i nastala je profesionalno u nenaznačenom fotografskom atelijeru. Pretpostavljamo da je nastala u razdoblju između 1880. – 1890. godine. Lijepljena je na višeslojni karton papir dimenzija 22,4 × 17,6 cm i znatno je oštećena zbog starosti. Za nju je potrebno provesti postupak restauracije i konzervacije.

Posebnu cjelinu sačinjava 6 crno-bijelih fotografija (povećanih kopija) i 2 multiplikata iz 1937. godine s tematikom Španjolskog građanskog rata o formiranju bataljona „Đuro Đaković“ i pogibiji Blagoja Parovića komesara XIII. internacionalne brigade. Nekoliko ovih fotografija objavljeno je u zborniku *Naši Španci*. U podseriji Domovinski rat nalaze se negativni iz kojih je Arhiv izradio 93 pozitivne fotografije u boji. Ostale fotografije u Zbirci odnose se na pojedinačne događaje, ljude i mjesta.

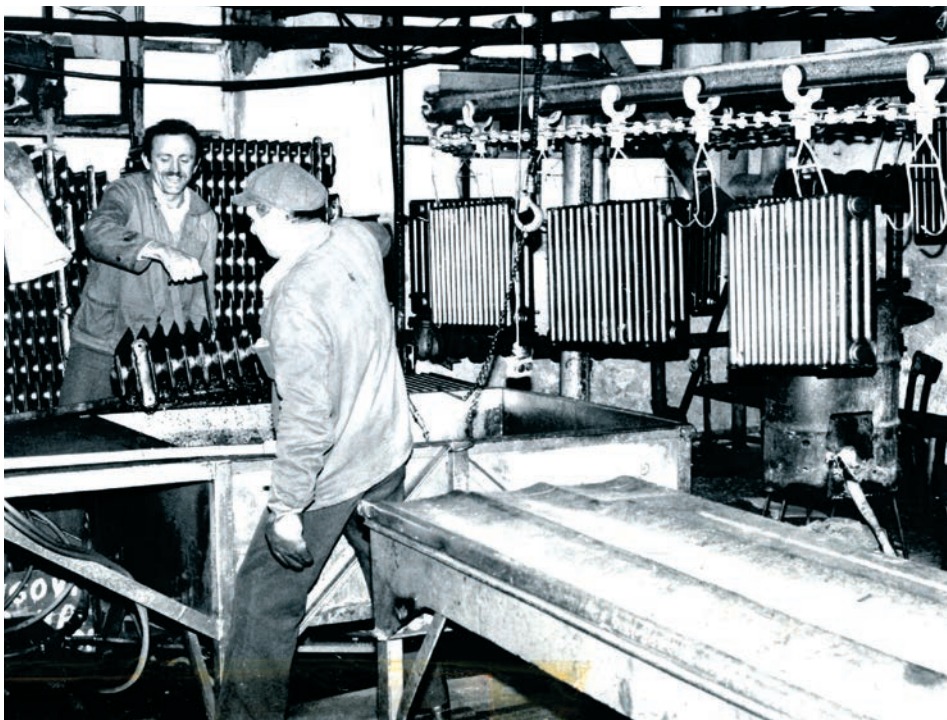
Osim u Zbirci fotografija, fotografije pronalazimo i u HR-DAGS-206. Zbirci arhivalija u kojoj su fotografije javnih spomenika nalijepljene na identifikacijske kartone spomenika Narodnooslobodilačke borbe te bliže ili dalje prošlosti. Među njima ima fotografija sakralnih objekata, starih gradova (Bužim i dr.), putokaza (miljokaza), vreća (Brušane) i sl. Nažalost veliki broj te spomeničke baštine nije sačuvan te su navedene arhivalije i fotografije iznimno vrijedan doprinos arhivistici, zavičajnoj i crkvenoj povijesti, povijesti umjetnosti i srodnim disciplinama.

Fotografije se mogu pronaći i u osobnim te obiteljskim fondovima: HR-DAGS-235. Ante Vukić, HR-DAGS-244. Mandica [Manja] Kovačević, HR-DAGS-250. Alojzije [Alojz] Kukec, HR-DAGS-262. Obitelj Kosović. U ovim fondovima one svjedoče o životu i radu pojedinaca, vremenu u kojem su doprinosili i živjeli te o njihovoj obitelji i široj zajednici, društveno-političkim zbivanjima koja su obilježila njihove živote. Tako fotografije u nekim fondovima nose ratne i društveno-političke konotacije i događaje, neke prikazuju aktivnosti običnog pučanstva i izgled mjesta. Detalji na fotografijama ukazuju često na kulturnu baštinu koja je u nestajanju ili više nije sačuvana npr. izgled stare ličke kuće, stil odijevanja u određenom vremenu, nekadašnje lokacije i izgled trgovačko-ugostiteljskih radnji, objekte devastirane ratnim razaranjima i sl.

U arhivskim fondovima iz područja odgoja i obrazovanja HR-DAGS-58. Osnovna škola dr. Jure Turića Gospić (odn. HR-DAGS-300. Osnovna škola „Kata Pejnović“ [II. Osnovna škola Gospić/ Osnovna škola „Vlado Knežević“]), HR-DAGS-126. Osnovna škola Karlobag, HR-DAGS-127. Osnovna škola dr. Ante Starčevića Pazarište-Klanac, HR-DAGS-198. Osnovna škola Anž Frankopan Kosinj, HR-DAGS-233. Pedagoška akademija Gospić možemo pronaći fotografije u spomenicama/ljetopisima i fotoalbumima škola. One vjerno svjedoče o izgledu škola, prikazuju učenike, studente, učitelje i profesore u različitim prigodama i aktivnostima te odgojno-obrazovnom radu. Nerijetke su fotografije s priredbi,

Sl. 2. HR-DAGS-116. Zbirka fotografija – Fotografija vatrogasnog časnika g. Blaževića

Sl. 3. HR-DAGS-112.4.3.30. Metalna industrija „Marko Orešković“ d.d. Lički Osik; Fotografije, Radnici OOUR Tvornice grijaćih tijela, Linija čeličnih radiatora, 12. 04. 1984., 13×18 cm

sletova, natjecanja, izleta, raznih svečanosti. Informiraju o društveno-političkim prilikama i obilježjima vremena u kojem su nastale npr. obilježavanje praznika, primanja u pionirske i omladinske organizacije i sl. Na matičnim arcima učenika srednjih škola fondova HR-DAGS-148. Centar odgoja i usmjerenog obrazovanja Nikola Tesla Gospić, HR-DAGS-248. Centar usmjerenog obrazovanja Otočac, HR-DAGS-272. Centar usmjerenog obrazovanja „Rade Končar“ Titova Korenica nalaze se portretne fotografije učenika, a isto tako sporadično se fotografije mogu naći i u fondovima uprave na pojedinim osobnicima ili dosjeima zaposlenika.

U fondu gospodarstva HR-DAGS-112. Metalna industrija „Marko Orešković“ d.d. Lički Osik nalaze se 54 fotografije u 5 podserija: 10. proizvodno natjecanje metalaca Sisak-Karlovac-Gospić iz 1987. godine, fotografije posjetitelja tvornice i obilaska tvornice, fotografije radnika tvornice, fotografije uređivanja kruga tvornice i fotografije objekata na Ličkom Osiku. Primjer je fotografija radnika u proizvodnom procesu čeličnih radiatora MOL-a koji su bili prepoznatljivi po svojoj kvaliteti daleko izvan granica bivše Jugoslavije.

Zahvaljujući darovatelju, nekadašnjem glavnom uredniku *Vile Velebita* prof. dr.sc. Anti Beženu, Državni arhiv u Gospiću odnedavno je obogatio svoj fundus s još jednom zbirkom fotografija. U HR-DAGS-303. Zbirci fotografija lista *Vila Velebita* zastupljeno je oko 1050 fotografija različite tematike i vrsta informacija iz razdoblja 1992. – 2000. Najviše je fotografija koje su se objavljivale uz članke lista, ali i ostale fotografije npr. s Osnivačke skupštine *Vile Velebita*.

Digitalna fotografija

Današnje tehnologije omogućuju da se arhivsko i dokumentarno gradivo sukladno zakonskim propisima može radi zaštite, dostupnosti i u druge svrhe pretvoriti u digitalni oblik. Državni arhiv u Gospiću osim što čuva fotografije u analognom obliku, kontinuirano radi na prikupljanju i pretvorbi fotografija u digitalni oblik. Jedan od takvih projekata je i sudjelovanje u kreiranju ICARUS digitalne platforme Topoteka Lika koja je nastala u okviru co:op projekta odnosno programa Kreativna Europa kao alat za stvaranje mrežnih arhiva lokalne povijesti i drugih tema. „Koncept platforme Topoteka temelji se na suradnji baštinskih ustanova sa zajednicom te na uključivanju što više građana u čuvanje i promicanje svoje povijesti i tradicije, a svrha je takve interakcije senzibilizirati javnost za zaštitu arhivskog gradiva, javno otvoriti privatne zbirke te praktično povezati baštinske i obrazovne ustanove.“ (LEMIC 2019.). Topoteka omogućuje jednostavnu digitalizaciju i objavljivanje raznovrsnih povijesnih i arhivskih izvora poput dokumenata, fotografija i audiovizualnih elemenata. Od nje imaju korist cjelokupna javnost, regionalne zajednice, ljubitelji povijesti, sve baštinske ustanove. „Topoteku Lika Državni arhiv u Gospiću pokrenuo je s ambicijom da ona postane susretno očišćenje i promoviranja ličke povijesti i tradicije, mjesto dijeljenja i korištenja arhivskog gradiva“ (<https://lika.topoteka.net/>). U središtu tih želja je oživljavanje prošlosti Like i Podvelebitskog primorja, oživljavanje starih fotografija, razglednica, audiovizualnih izvora, dokumenata i drugog pisanog gradiva. Prednost joj je što je sačuvana prošlost dostupna svugdje i svima. Zahvaljujući današnjoj tehnologiji i tehnološkim mogućnostima svi građani mogu uroniti u svijet prošlosti i arhivskih izvora iz svojih domova i drugih mjesta. Ujedno su žitelji regije i ostali građani RH pozvani da sudjeluju u izgradnji tog svijeta prošlosti te da budu sukreatori digitalnog regionalnog arhiva. Do sada se pokazala solidna suradnja između Državnog arhiva u Gospiću i žitelja regije te je na njoj sveukupno objavljeno 120 fotografija i razglednica i 10-ak dokumenata.

U HR-DAGS-167. Zbirci dopunskih preslika arhivskog gradiva mogu se naći fotografije koje se fizički nalaze na drugim mjestima ili su u posjedu drugih ustanova i privatnih osoba, a Arhiv ih za svoje potrebe skenira i čuva u digitalnom obliku.

Fotografija kao razglednica

Razglednica je bliski srodnik fotografije, počesto i sama fotografija ili skup istih. Međutim razlikujemo je od fotografije ponajprije u principu njene namjene i svrhe. Ona je prvenstveno dopisno sredstvo kojim se fotografija širi i prezentira svoj sadržaj.⁶ Tiska se u velikom broju komada u odnosu na klasično definirane fotografije. Svaka je fotografija mjesta mogla postati razglednica naročito u začecima tiskanja razglednica na osnovi predložaka fotografija, ali i kasnije kada je svaki fotografski studio ili atelijer tiskao na pozadini fotografije crtovlje za adresiranje i prostor za pisanje poruke. Tako su i privatne fotografije ponegdje korištene kao dopisnice ili razglednice. Taj je trend bio naročito izražen u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća. Ali nije svaka razglednica nastala na temelju fotografije. Ona počesto sadrži različite ilustracije i slike. Može biti izrađena ručno crtežom, slikom, kolažom, mozaikom, kamenotiskom ili litografskom tehnikom, pirografskom tehnikom te različitim tiskarskim i grafičkim tehnikama. Među starim razglednicama česte su litografije nastale na osnovi predložaka fotografija. Međutim, samo prave fotografske razglednice nastale svjetlosnim otiskom iz negativa možemo smatrati isključivom fotografijom. Razglednice su u literaturi različito prezentirane. Evo nekoliko primjera: „Razglednica je primijenjena fotografija kojoj je primarna namjena dopisivanje (Vukonić 1973: 85). Pojavila se gotovo odmah poslije prve dopisnice. Prve su razglednice zapravo bile crteži rađeni prema fotografijama, naknadno obojeni i tiskani“ (Grahovac-Pražić; Vrcić-Mataija 2007: 517-518). „Razglednica je srodnik fotografije, ali i srodnik plakata, dijapozitiva i filma. Nije podvrsta fotografije. Razglednica se često razlikuje od fotografije i kada je nositelj fotografske slike. Razglednica je kao nositelj fotografije pomogla fotografiji da se proširi svijetom u sve društvene slojeve. Razglednica se od fotografije razlikuje i time što je kao predmet definira njena strogo propisana veličina (obično 140 × 90 mm)⁷, što nije obveza fotografije. Razglednice doista često reproduciraju fotografije ili im je fotografija predložak. Samo između slike na pravoj fotografskoj razglednici (RPPC) i fotografije nema nikakve razlike jer su obje stvorene svjetlosnim otiskom iz negativa. Prava fotorazglednica zapravo je jedina vrsta fotografije na-

6 „Razglednica prema bibliotekarskim, arhivskim i muzejskim određenjima spada u neknjižnu grafičku građu. Grafička građa je dvodimenzionalna slika, nadređeni skupni pojam u čije zasebne i odjeljene podvrste ravnopravno spadaju razglednice, fotografije, plakati, filmovi, dijapozitivi i stereografi.“ (LEKO 2015: 64)

7 Leko navodi navedenu propisanu veličinu, dok u praksi njihove veličine zapravo variraju i odstupaju od navedenih standardnih dimenzija.

mijenjena poštanskom prometu. Jedino je ona i razglednica i fotografija. Razglednica se bitno razlikuje od fotografije“ (Leko 2015: 64-65). Primjer u Arhivu je stara fotorazglednica (dopisna karta) iz Prvog svjetskog rata slana 25. 8. 1915. s područja Otočca koja prikazuje vojnike ispred civilnog objekta štale i sjenare. Detalji na fotografiji-dopisnici ukazuju na izgled vojnih odora te oblik gradnje autohtone ličke kuće i pomoćnih objekata čiji su se krovovi u to vrijeme prekrivali šimlom.

Razglednice su do nedavno najčešće bile sastavni dio zbirke fotografija u većini ustanova koje čuvaju fotografije i razglednice poput državnih arhiva, muzeja i knjižnica. Tako su jedno vrijeme i u Državnom arhivu u Gospiću bile u sastavu Zbirke fotografija. Nakon provedenog postupka obrade i sređivanja zbirke izdvojene su i formirane kao zasebna cjelina i zbirka te zato nisu prikazane u Pregledu arhivskih fondova i zbirki RH izdanom 2006. godine.

Sl. 4. HR-DAGS-185/16-249.
Otočac – I. svjetski rat, 1915.

Prikupljanje i vrednovanje fotografija

Državni arhiv u Gospiću osim preuzimanja javnog arhivskog gradiva po službenoj dužnosti nastalog ili prikupljenog djelatnošću tijela javne vlasti po bilo kojoj osnovi, prikuplja i privatno arhivsko gradivo nastalo djelovanjem privatnih pravnih ili fizičkih osoba putem darovanja, otkupa, depozita ili pohrane. Fotografije se u Državni arhiv u Gospiću najčešće preuzimaju putem primopredajnih zapisnika, darovnih ili pak kupoprodajnih ugovora. Vlasnici privatnog arhivskog gradiva najčešće daruju svoje arhivsko gradivo Arhivu pri čemu je dio uobičajene procedure sklapanje darovnog ugovora. Vlasnici koji žele prodati svoje arhivsko gradivo zakonski su dužni

ponuditi ga najprije nadležnom državnom arhivu na otkup.⁸ U postupku vrednovanja⁹ radi otkupa fotografije prolaze kontrolu, pregled i procjenu Povjerenstva za otkup arhivskog gradiva Državnog arhiva u Gospiću. Nakon procjene i mišljenja Povjerenstva za otkup, Državni arhiv u Gospiću s vlasnikom gradiva sklapa Ugovor o kupoprodaji arhivskog gradiva kojim gradivo pravno prelazi u vlasništvo Arhiva.¹⁰ Glavni čimbenici vrednovanja fotografija kod bilo kakvog oblika preuzimanja u Arhiv jesu njihova dokazna, obavijesna i istraživačka vrijednost, starost, oblik, količina, autorsko pravo, njihov odnos naspram drugog arhivskog gradiva i unutarnja vrijednost (Ritzenthaler et al. 2004). Fotografije koje imaju dokaznu vrijednost pružaju informacije o strukturi, ustroju, razvoju i ulozi raznih tijela, te ulozi osoba i događaja na život zajednice. Informacija koju sadrže može biti korisna u istraživanju raznovrsnih tema iz različitih znanstvenih područja. Informacija na fotografiji može biti jedinstvena i po tom što se ne može pronaći niti u jednom drugom izvoru te istraživač može pomoću nje potvrditi zaključke do kojih je došao tijekom svojeg istraživanja. Fotografija mora biti vjerodostojna i autentična što znači da se ne smije posumnjati u bilo kakvo manipuliranje, krivotvorenje odnosno namještanje događaja ili informacije koju pruža. Pri određivanju vrijednosti fotografija utvrđuju se njena starost i oblik. Fotografije iz 19. stoljeća i s početka 20. stoljeća su iznimno vrijedne po samoj činjenici da su sačuvane do danas. Najčešće su to unikatne i rijetke fotografije koje je teško pronaći. Zato je i količina čest čimbenik koji se uzima u obzir prilikom prikupljanja fotografija u Arhiv. Status autorskog prava je bitan zbog utjecaja na korištenje gradiva koje može biti ograničeno dok izravno najčešće „nema utjecaja za vrednovanje kod čistog istraživanja“ (Ritzenthaler et al. 2004: 65). Ovo je važno naglasiti jer korisnici često misle da mogu dobiti kopije ili preslike svega što se nalazi u Arhivu. Unutarnja vrijednost odnosi se na izvornost oblika fotografije i na stanje njene očuvanosti koje je posljedica mikroklimatskih i drugih uvjeta u kojima je fotografija čuvana do ulaska u arhiv. Odnos fotografije i drugog arhivskog gradiva je važan kriterij prikupljanja fotografija jer sadržaj koji prikazuju

8 Vlasnici privatnog arhivskog gradiva koji žele prodati svoje arhivsko gradivo dužni su ga najprije ponuditi nadležnom državnom arhivu na čijem području imaju svoje sjedište odnosno prebivalište. (Čl. 27. Zakona o arhivskom gradivu i arhivima NN, 61/2018., 98/2019.)

9 Vrednovanje je postupak kojim se utvrđuju rokovi čuvanja dokumentarnog gradiva te odabire koje dokumentarno gradivo ima svojstvo arhivskog gradiva. (Zakon o arhivskom gradivu i arhivima NN, 61/2018., 98/2019.)

10 Npr. za otkup fotografije vatrogasnog časnika gosp. Blaževića (i ostalog arhivskog gradiva) sklopljen je Ugovor o kupoprodaji arhivskog gradiva Kl. 332-02/14-01/01, Ur. br. 2125/13-14-03-03 od 14. 03. 2014.

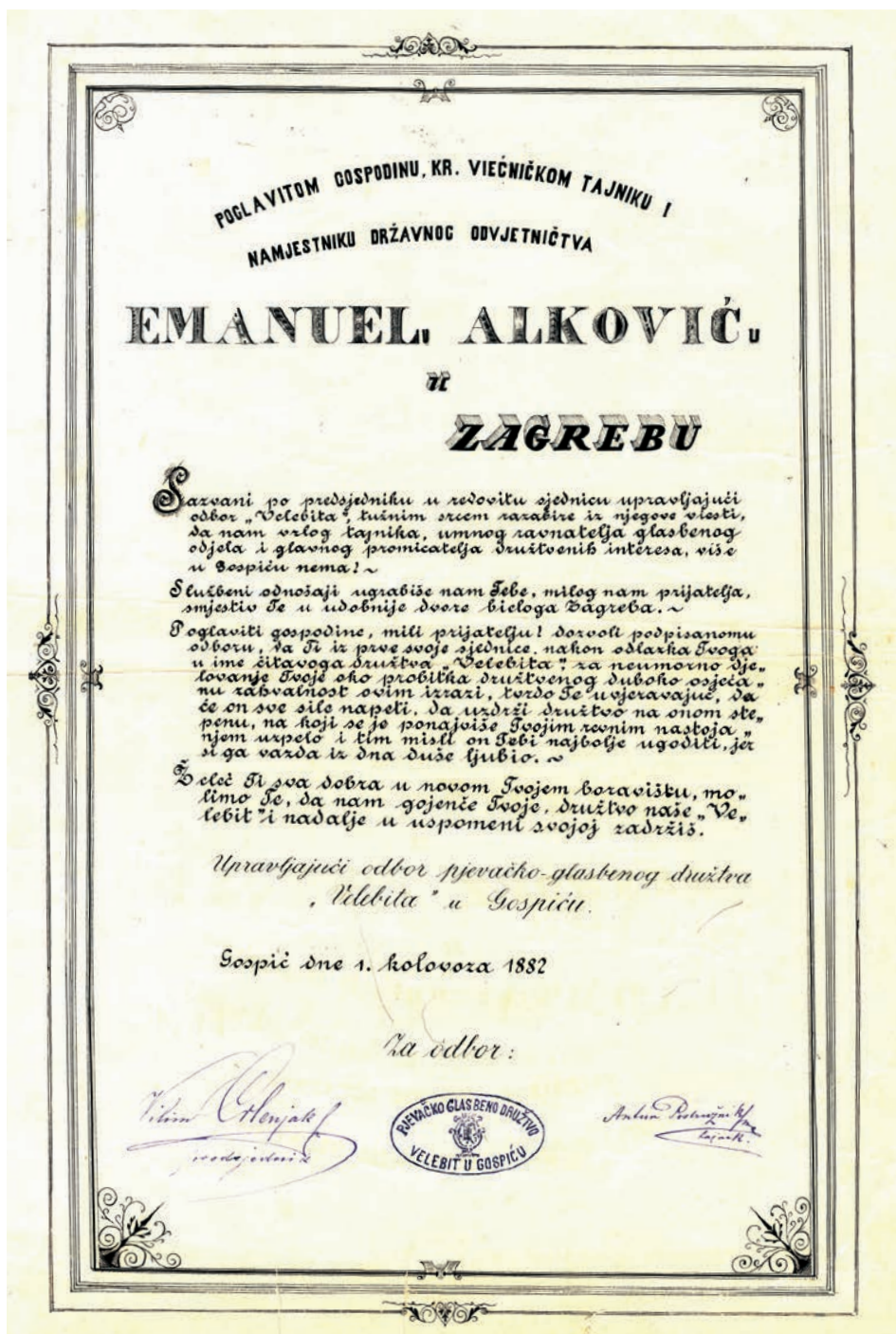

Sl. 5. HR-DAGS-116. Fotografija Pjevačko društvo Velebit

može vizualizirati konvencionalne zapise rukopisnog ili tiskanog gradiva. Primjer su fotografija i arhivalija Pjevačkog društva Velebit u HR-DAGS-206. Zbirci arhivalija u kojoj imamo rukopisnu zahvalnicu Društva upućenu poglavitom gospodinu Emanuelu Alkoviću u Zagrebu iz 1882. godine te fotografiju članova Društva.

Sređivanje i obrada fotografija i razglednica

Fotografsko gradivo za sada je tek djelomično obrađeno u Državnom arhivu u Gospiću. Kod obrade fotografija primjenjuju se temeljna načela sređivanja kao i kod ostalog arhivskog gradiva. To su načelo provenijencije, načelo prvobitnog reda i načelo pertinencije. Gdje god je moguće poštuje se načelo provenijencije što znači da se fotografsko gradivo stvaratelja nalazi u cjelini fonda ostalog gradiva stvaratelja. Načelo provenijencije omogućuje pristup gradivu kroz poznavanje aktivnosti

Sl. 6. HR-DAGS-206. Zahvalnica Pjevačkog društva Velebít

osobe ili organizacije koja je stvorila fond, dok načelo prvobitnog reda nalaže da se gradivo čuva onako kako je izvorno uređeno. (Baričević 2000) Prilikom sređivanja zbirke koristimo princip pertinencije, arhivistički pristup slobodne provenijencije odnosno tematski način sređivanja bez obzira na porijeklo. Primjer je HR-DAGS-116. Zbirka fotografija u koju arhivske jedinice ulaze pojedinačno od različitih stvaratelja, vlasnika ili posjednika odvojeno od cjeline u kojoj su nastale, različitog su porijekla te prezentiraju različit informativni sadržaj. „Arhivistički pristup sređivanju gradiva uključuje obradu na razini skupine, dok se pojedinačna obrada fotografija primjenjuje iznimno i u posebnim slučajevima iako optimalna praksa ide u prilog individualnom pristupu“ (Baričević 2000: 62). Tako je dio fotografija u Državnom arhivu u Gospiću obrađen skupno npr. u fondu HR-DAGS-250. Alojzije [Alojz] Kukec, a dio pojedinačno npr. u fondu HR-DAGS-112. Metalna industrija „Marko Orešković“ d.d. Lički Osik. Pristup određuje količina fotografija i ostalog gradiva u fondu ili zbirci koja se sređuje. Primjer pojedinačne obrade je HR-DAGS-185. Zbirka razglednica. Ona trenutno ima obrađenih i popisanih 329 razglednica i šezdesetak prinova koje su u tijeku obrade. Zbirka je otvorena cjelina koja se redovito nadopunjuje. Za sada je podijeljena na 46 serija prema sadržajnim karakteristikama slikovnog prikaza. Serije su razvrstane po geografskim obilježjima regije, mjesta, planina i rijeka, po infrastrukturnim objektima npr. Lička željeznica, te izdvojene serije razglednica s prikazom osoba, spomenica, narodnih nošnji te heraldičkih razglednica. Najviše serija ima po geografskim obilježjima mjesta i gradova. Kao specifična vrsta arhivskog gradiva razglednice se obrađuju komad po komad, odnosno svaka se najniža arhivska jedinica – komad, opisuje i obrađuje posebno što rezultira izradom analitičkog inventara. Rad na Zbirci započet je 2007. godine izdvajanjem razglednica iz Zbirke fotografija (HR-DAGS-116.). Tada su razvrstane po nadnevku ulaska u arhiv odnosno broju akvizicije, a unutar akvizicija po sadržajnim karakteristikama. Prve serije su razvrstane po geografskim obilježjima abecedno. Npr. Brinje (signatura serije HR-DAGS-185/1.), Donji Lapac (HR-DAGS-185/4.), Gospić (HR-DAGS-185/5.), Velebit (HR-DAGS-185/32.) itd... Kronološki red nije uspostavljen jer se Zbirka stalno nadopunjuje, a prinove kod obrade dobivaju signaturu po slijedećem tekućem broju unutar određene serije. Nakon nizanja serija po geografskim obilježjima, slijede serije po ostalim sadržajima npr. Osobe (sign. serije HR-DAGS -185/41.), Narodne nošnje (HR-DAGS-185/38.) itd. Unutar ovih serija jedinice su redane logičnim redom, a kasnije prema ulasku prinova u arhiv. Inventariziranje i opis arhivskih jedinica – komada (pojedinačnih razglednica) najprije je upisano u posebnu knjigu inventara za

razglednice i njeno abecedno kazalo. Na taj način je svaka razglednica u obradi dobila tekući inventarni broj i omogućilo se nesmetano dopunjavanje ulaskom novih akvizicija. Kasnije je izrađen analitički inventar u računalnom obliku u Microsoft Excel programu koji se još nadopunjava. Potrebno je napomenuti da se dimenzije razglednica u Zbirci razlikuju po veličini u rasponu od nekoliko milimetara i centimetara. Za opis su korišteni sljedeći elementi:

- inventarni broj razglednice (tekući broj u obradi, ili sljedeći tekući broj nakon ulaska u Arhiv),
- naziv (kratak i sadržajan, naziv mjesta ili drugog sadržaja te kraći opis razglednice),
- vrijeme nastanka ili tiskanja; napomena: ukoliko taj podatak ne postoji približno se određuje prema poštanskoj markici ili poštanskom žigu uz naznaku $\approx$ ili „oko“, a kod nesigurne procjene stavlja se ?, kad je približno datiranje nemoguće bilježi se oznaka s.d. (*sine dato*) ili b.g. (bez godine),
- opis sadržaja (ukoliko naziv nije jedinstven i dovoljan) i karakteristike (npr. c/b fotografija na kartonu ili u boji, portret u boji i sl.),
- autor fotografije na razglednici i/ili nakladnik, izdavač, tisak,
- dimenzije ($\text{š} \times \text{v}$),
- broj akvizicije i datum ulaska u Arhiv,
- napomena (u koju se mogu upisivati ostale značajne informacije po procjeni arhivskog djelatnika),
- signatura razglednice.

Najstarija razglednica u Zbirci jest crno/bijela dopisnica (*levelež-lap.*) tiskana i doradena prema predlošku fotografije Gospića s prikazom pogleda na rijeku Novčicu i grad (pored današnjeg „Novog mosta“). Litografija se nalazi u lijevom uglu razglednice/dopisnice i zauzima više od trećine površine prednje strane.

Zbirka razglednica je iznimno vrijedan dokumentarni izvor informacija o promjenama koje su se događale na infrastrukturi gradova i mjesta te navikama ljudi što pokazuje primjer sljedeće fotografije Gospića odnosno fotorazglednice iz 1956. na kojoj uočavamo ondašnje okupljanje ljudi ispred trgovina i slastičarne te velike promjene u izgledu mjesta, pročelja zgrada i mjesta postavljanja spomenika u odnosu na danas. Današnja zgrada pored rimokatoličke crkve odnosno današnje katedrale izgubila je potpuno elemente historicizma s kraja 19. stoljeća kada je građena, a na istoj fotografiji vidi se i nedostatak spomenika Vodarice Marte koja se u tom razdoblju nalazila najvjerojatnije na današnjem glavnom gradskom trgu. Iz navedenog primjera vidi se kako svrsishodna obnova i prenamjena obje-

Sl. 7. HR-DAGS-185/5-50. Gospić, Pozdrav iz Gospića; 1899.; dopisnica – levelezo – lap; dopisnica s c/b litografijom koja prikazuje Gospić – pogled s Novčice; tekst poruke napisan pored fotografije; Naklada Lavoslava Vukelića sinovi, Gospić; tisak Antuna Scholza u Zagrebu; 14 × 8,6 cm; akv. br. 116/2002.

kata u socijalizmu nije cijenila kulturnu baštinu historicizma za što je sačuvano mnogo primjera.

Zaštita i čuvanje fotografija

„Zaštita gradiva obuhvaća osiguranje primjerenih uvjeta za dugoročno čuvanje gradiva, praćenje njegova stanja i djelovanja na moguće izvore oštećivanja ili gubitka, planiranje i jačanje spremnosti za provođenje redovitih i posebnih mjera zaštite te postupke kojima se otklanjaju ili umanjuju posljedice oštećenja ili propadanja odnosno produljuje očekivani životni vijek gradiva (konzerviranje i restauriranje, izrada preslika)“ (Ivanović 2010: 134). Sukladno citiranom Državni arhiv u Gospiću poduzima preventivne mjere zaštite kojima nastoji zaštititi fotografije kao i ostalo arhivsko gradivo od svih rizika i negativnih utjecaja te daljnjih oštećenja. Fotografija je izrazito osjetljiv medij kao materijalni predmet. Stoga je kod rukovanja s istima potrebna izrazita pažnja i potrebno je izbjegavati sve moguće kemijske, biološke ili fizikalne čimbenike koji bi je mogli oštetiti. „Za razliku od konvencionalnog gradiva kod fotografskoga je teško razlučiti kad prestaje

Sl. 8. HR-DAGS-185/5-34. Gospić, Centar Gospića; razglednica na kojoj je c/b fotografija centra grada; Foto: Buconić, Gospić; 13,9 × 8,9 cm; akv. br. 116/2002.

sređivanje i počinje zaštita. Samo tehničko sređivanje fonda ili zbirke ujedno je i rad na zaštiti.“ (Kovačec 2005: 79) Polazeći od smjernica koje su dali razni stručnjaci koji su se bavili područjem fotografija u arhivistici poput Baričević, Dabac, Gržina, Kovačec i Mušnjak, Državni arhiv u Gospiću nastoji izdvojiti fotografije iz konvencionalnog gradiva arhivskih fondova i zbirki i fizički ih smjestiti u isti spremišni prostor koji daje najbliže mogućnosti optimalnim uvjetima čuvanja. Negativi se drže odvojeno od fototeke ostalog fotografskog gradiva. Idealnu temperaturu i vlažnost zraka za čuvanje fotografija je jako teško u praksi postići. One za razliku od konvencionalnog gradiva na papiru zahtijevaju za čuvanje znatno niže vrijednosti relativne temperature i vlage, osjetljive su na svjetlo i izvore zagađivača zraka.¹¹ Pri rukovanju s fotografijama koriste se pamučne rukavice. Fotografije se ulažu i pohranjuju u posebne polietilenske, polieterske melinex

11 Crno-bijele fotografije na papiru čuvaju se na temperaturi od oko 17°C i 35% vlage dok je npr. za fotografije u boji optimalna temperatura od oko 13°C. Za negative i dijapozitive u boji optimalna je temperatura oko 3°C i 35% relativne vlage uz odstupanja od +/- 5%. Sva povećanja u boji i polaroidi se moraju držati odvojeno od crno-bijelih negativa, iako su im isti preporučeni uvjeti čuvanja od 13°C i 35% vlage. (KOVAČEC 2005)

uložnice ili polipropilenske vrećice, fotokutije ili posebne albume. Dio fotografija u Arhiv je preuzet u izrazito lošem ili oštećenom stanju te zahtjeva intervencije konzervatorske i restauratorske struke. (vidi sl. 2.) Primjerice fotografije poduzetka Marko Orešković Lički Osik (HR-DAGS-112.) i Španjolskog građanskog rata (HR-DAGS-116.) bile su zbog neadekvatnog smještaja ugrožene te ih je jedno vrijeme bilo nemoguće pregledavati.¹² Poduzimanjem mjera zaštite, pravilne konzervacije te osiguravanjem adekvatnih uvjeta čuvanja fotografije su se ispravile i vratile u izvorni oblik.

Korištenje fotografija

Kako fotografija govori više od tisuću riječi idealan je medij za promoviranje slika iz života i prošlosti. Osim gore navedene Topoteke Lika, u promoviranju fotografije kao važne arhivalije Državni arhiv u Gospiću kontinuirano priređuje izložbe samostalno ili u suradnji s drugim ustanovama. Jedna od takvih izložbi priređena je 2012. godine povodom obilježavanja Međunarodnog dana arhiva pod nazivom „Fotografija kao dokument vremena“ za koju nažalost nije izrađen katalog. Nakon toga priređivane su različite izložbe u kojima su korištene fotografije npr. „Lika u Velikom ratu“, „Domovinski rat iz albuma vlč. Alojzija Kukeca“, „100 godina obrazovanja učitelja u Gospiću“, „Blago iz školske škrinjice“, „Blago iz školske škrinjice – 250 godina obrazovanja učitelja“, „Gospićka arhitektura i makete“, „Arhivi i Otac Domovine“ te „Priča o našim precima – slike iz učeničkih i obiteljskih albuma“. Cilj svih izložbi u kojima su korištene fotografije jest oživljavanje uspomena, poticanje na očuvanje i proučavanje zavičajne baštine i kulturnih dobara. Osim izlaganja, fotografija se koristi i u edukaciji djece i mladeži. Tako u kontekstu arhivske pedagogije Državni arhiv u Gospiću redovito ugošćuje grupe učenika osnovnih i srednjih škola te studente. Osim obilaska i prezentiranja Arhiva kao ustanove, ovaj vid odgojno-obrazovnog rada zasniva se i na prezentaciji arhivskog gradiva i fotografije kao vizualnog izvora za praćenje nastave i nastavnih sadržaja. Fotografija u tom kontekstu pomaže kod vizualizacije te lakšeg razumijevanja i usvajanja nastavnih sadržaja iz povijesti. Nerijetko fotografiju koriste i istraživači iz različitih područja znanstvenih interesa, ali i prosječni građani koje zanima moda u određenim razdobljima, etnografske karakteristike narodnih nošnji za upriličenje autentičnih sličnosti prilikom izrade istih za

¹² Zbog niskih vrijednosti vlage došlo je do savijanja papira i pucanja želatinskog sloja.

potrebe kulturno-umjetničkih društava i sl. Građani su posebno zainteresirani za reprodukcije starih razglednica koje krase zidove obiteljskih domova i uslužnih ustanova u obliku slika.

Zaključak

Fotografije su iznimno vrijedno slikovno arhivsko gradivo u Državnom arhivu u Gospiću koji kao čuvar zavičajne povijesti ulaže iznimne napore za njihovo prikupljanje, sređivanje, obradu i davanje na korištenje. U radu su navedeni kriteriji za njihovo vrednovanje, način obrade i sređivanja, zaštite i čuvanja. Fotografiju i razglednicu koriste brojni istraživači bilo da je riječ o osobama znanstvenog interesa ili pak osobne prirode. Analizirajući ih u kontekstu arhivalija s dokumentarnom vrijednošću neizbježno je bilo dotaknuti se njihove umjetničke vrijednosti koja je opipljiva jedino vizualnim dojmom. Stoga je uz opisivanje fotografije nužna i objava jer njen informativni karakter „svako oko“ drugačije interpretira. U tom je smislu Državni arhiv u Gospiću pokrenuo Topoteku Lika kao projekt od velikog značaja za regionalnu povijest i interes zajednice. Polazeći od uvodne ličke narodne poslovice u kojoj je istaknuto kako se u ogledalu čovjek gleda, a na fotografiji se zapravo vidi, možemo zaključiti da je fotografija zaista dokument vremena koji daje pravi dojam trenutne stvarnosti koja jednim klikom kamere u trenu postaje prošlost.

Izvori

- HR-DAGS-31. Skupština općine Titova Korenica
- HR-DAGS-112. Metalna industrija „Marko Orešković“ d.d. Lički Osik
- HR-DAGS-116. Zbirka fotografija
- HR-DAGS-185. Zbirka razglednica
- HR-DAGS-206. Zbirka arhivalija
- HR-DAGS-250. Alojzije [Alojz] Kukec
- Opći inventar Državnog arhiva u Gospiću
- Knjiga akvizicija Državnog arhiva u Gospiću
- <https://lika.topoteka.net/> (3. 3. 2021.)

Literatura

- BARIČEVIĆ, ZVONIMIR. 2000. Fotografija u Hrvatskom državnom arhivu. *Informatica museologica*, (vol. 31) 3-4, 132-137.
- DABAC, PETAR. 2000. Osnovna pravila za arhiviranje i konzervaciju fotografija. *Informatica museologica*, (vol. 31) 3-4, 61-67.
- GRAHOVAC-PRAŽIĆ, VESNA; VRCIĆ-MATAIJA, SANJA. 2007. Stare gospičke razglednice. // Identitet Like: korijeni i razvitak. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb – Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 515- 535.
- GRŽINA, HRVOJE. 2019. *Fotografski izvornici. Teorije i (arhivska) praksa*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- IVANOVIĆ, JOZO. 2010. *Priručnik iz arhivistike I. dio*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- KOVAČEC, DEANA. 2005. Standardni postupci u obradi i zaštiti zbirki fotografija. *Arhivski vjesnik*, 48, 69-82.
- LEKO, KRUNOSLAV. 2015. *Umijeće sakupljanja razglednica*. Rijeka: Ex libris.
- LEMIĆ, VLATKA. 2019. Suradnička digitalna platforma Topoteka. *Muzeologija*, 56, Zagreb, 212-222.
- MUŠNJAK, TATJANA. 1988. Čuvanje, zaštita i mogućnosti restauriranja fotografija. *Vjesnik HARip*, 30, 327-344.
- PERAICA, ANA. 2018. *Fotografija kao dokaz – Primjena tehnološke definicije fotografije na raspravu u estetici i teoriji fotografije*. Zagreb: Multimedijalni institut. https://monoskop.org/images/1/11/Peraica_Ana_Fotografija_kao_dokaz_2018.pdf (25. 2. 2021.)
- RITZENTHALER MARY LYNN., MUNOFF GERALD J., LONG MARGERY S. 2004. Upravljanje zbirkama fotografija. / Baričević Zvonimir (ur.). Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- SCHATEK, ALEXANDER. 2020. Topoteka – dostupna svima. @rhivi, 7, Zagreb, 24-25.
- <https://www.glas-koncila.hr/virtualni-arhiv-topoteka-potice-na-stvaranje-povijesti-i-cuvanje-pamcenja-svaki-covjek-stvara-kulturnu-bastinu/> (3. 3. 2021.)
- <https://lika.topoteka.net/> (3. 3. 2021.)
- <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/analogna-fotografija-20100516> (26. 2. 2021.)
- Zakon o arhivskom gradivu i arhivima NN, 61/2018., 98/2019.

Photography in funds and collections of State Archive in Gospić

Abstract

This paper provides an overview, basic features and classification of photographs that are kept in the collections and funds of the State Archive in Gospić as a special type of material that presents an extremely valuable source for studying the history of Lika. In that sense a review of postcards with motives of Lika are given in the example of the Postcard collection. Special attention is dedicated to the processes of collection, archival organisation and processing, their storage and protection and the manner of use.

Taking into account the features of the modern age and its characteristic media, the phenomenon of digital photography is processed and the representation in the corpus of photographs in the State Archive in Gospić also archival procedures related to its processing, storage and use.

Key words: photography, postcars, State Archive in Gospić, collection, fund

Milan Šarić

Samostalna narodna knjižnica Gospić

HR – 53000 Gospić

saricm44@gmail.com

Stručni članak

(primljeno 19. 11. 2020.)

UDK 070:008(497.526)(091)“18/19“

NOVINE LIČANIN, HRVAT, SRBIN I STARČEVIĆANAC KAO IZVORI ZA POVIJEST LIKE 1886. – 1911.

U vremenu neposredno nakon ukidanja Vojne krajine 1881. godine i pripojenja ovoga teritorija Hrvatskoj pojavljuju se prve novine na teritoriju tadašnje Ličko-krbavske županije koja je ustrojena 1886. godine. Vrijeme nakon ukidanja Vojne krajine je vrijeme prilagodbe civilnom načinu života poslije vremena kada je ovaj teritorij predstavljao branu turskim prodorima u Hrvatsku.

U takvim okolnostima gospodarske prilike i društveni život bili su prilagođeni vojničkom načinu razmišljanja. Ukidanjem Vojne krajine 15. srpnja 1881. godine ona je pripojena Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji kao autonomnoj pokrajini koja je imala obilježja državnosti u sastavu Zemalja krune sv. Stjepana. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji kao dijelu Austro-Ugarske što je određeno Austro-ugarskom nagodbom od 1867. godine i pod vlašću Franje Josipa I. (1848. – 1916.) otvara se mogućnost za stvaranje županija na tom teritoriju, a samim time i Ličko – krbavske županije. Tema ovoga rada je prikaz stanja u Ličko-krbavskoj županiji i posebno u njenom središtu, Gospiću, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Prije svega gospodarskih prilika, ali i društvenog i kulturnog života, odnosno uvjeta u kojima se pojavljuju prve novine koje su i glavni izvor informacija za ovaj rad.

Ključne riječi: društveni život, novine, gospodarske prilike, Ličko-krbavska županija, Vojna krajina

Uvod

Ličko-krbavska županija bila je jedna od 8 županija u teritorijalnom ustroju Hrvatske i Slavonije. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Ličko-krbavska županija je imala površinu od 6 211, 16 km², a 1900. godine u njoj je živjelo 208 163 stanovnika. Županija se

sastojala od sedam upravnih kotara: Gospića, Gračaca, Korenice, Otočca, Perušića, Senja i Udbine, te grada Senja koji je bio u rangu kotara, a 1. listopada 1892. godine ustrojena su i dva nova upravna kotara u Ličko-krbavskoj županiji, a to su Brinje i Donji Lapac. (Holjevac 2009: 434) Prve novine *Ličanin* javljaju se u Lici 1886. godine kao list za poduku, prije svega seljaštva. Vrijeme pojavljivanja prvih novina je neposredno poslije ukidanja Vojne krajine 1881. godine i pripojenja toga teritorija Hrvatskoj. To je vrijeme prilagodbe civilnom načinu života jer je ovaj dio Hrvatske u vrijeme Vojne krajine predstavljao branu turskim provalama, a u takvim okolnostima gospodarske prilike i društveni život bili su prilagođeni vojničkom načinu razmišljanja i cjelokupnoj organizaciji života. Odatle i prve novine *Ličanin* na svojim stranicama pružaju najvažnije informacije o ratarstvu, stočarstvu i općenito radu na seoskim gospodarstvima.

Ovo je vrijeme kada se u Lici javlja i stranačko novinarstvo, tj. listovi koji proklamiraju određenu političku opciju, u ovome slučaju novine *Hrvat* kao glasilo Stranke prava koje su pokrenute 1894. godine, *Srbin* kao glasilo Srpske samostalne stranke, pokrenute 1898. godine i *Starčevićanac* kao glasilo Starčevićeva kluba u Gospiću pokrenute 1907. godine.

Stranka prava u Gospiću se u to vrijeme dijeli na matičnu Stranku prava i Čistu stranku prava koja je djelovala u početku pod vodstvom utemeljitelja Ante Starčevića do njegove smrti 1896. godine, a kasnije vodstvo preuzima Josip Frank. (Gabelica 2018: 305-344)

Razdoblje od pojave prvih novina *Ličanina* 1886. godine pa do početka Prvog svjetskog rata smatra se kronološki prvim razdobljem u kontekstu izlazenja novina u Lici tj. tada novine izlaze u državnoj tvorevini Austro – Ugarskoj. Novine koje izlaze u ovom razdoblju, izuzev *Ličanina*, su stranačka glasila i predstavljaju različite ideologije.

Dok su izlazile ove novine su bile relativno dobar pokazatelj prilika u Ličko-krbavskoj županiji. Pisane ponekad arhaičnim jezikom i s gramatički neizbrušenim rječnikom ipak su davale dovoljno informacija da bi se mogao dobiti uvid o stanju u Lici.

Cilj ovoga rada je prikazati stanje u Lici od vremena pojave prvih novina do početka Prvog svjetskog rata, a to stanje će prikazati na temelju novina, koje su u to vrijeme izlazile u Lici.

Prikaz Gospića i županije od pojave novina do početka Prvog svjetskog rata

Velik dio prostora u novinama ovoga razdoblja odnosi se na Gospić što je vidljivo već u prvom broju *Ličanina* (*Ličanin* 1886: 1) gdje se o njemu govori kao o središtu Ličko-krbavske županije mada on tada nema status grada nego „trgovišta“ (Holjevac 2013: 161-175)

Novine toga vremena imaju ujednačeno mišljenje kada se prikazuje slika Gospića. Po pisanju *Srbina* Gospić svakodnevno poprima obrise urbanog središta, a uz administrativnu upravu koja se u njemu nalazi, grad uz određene mjere i estetske zahvate mijenja svoj oblik.

Prema službenim podacima naselje (trgovište) Gospić početkom 20. stoljeća broji 2 995 stanovnika, a kotar Gospić 37 073 stanovnika i sjedište je velikog župana Ličko-krbavske županije, županijskog sudbenog stola, kotarske oblasti i kotarskog suda te općinskog poglavarstva (Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1913: 7-9), dakle u pravom smislu kotarsko središte.

Osim navedenih ustanova Gospić je i obrazovno središte i u njemu djeluju Velika kraljevska gimnazija, Viša djevojačka učiona koja je otvorena 1885. godine, četverorazredna dječjačka i trirazredna djevojačka opća pučka učiona, obrtna, drvorezbarska i košaraška učiona. (*Ličanin* 1886: 1) Ove obrtničke škole bile su dobro uređene i imale su dobru kvalitetu nastave, čemu u prilog govori dolazak u posjet i nadzor obrtničkih škola iz Zagreba kanonika Suhina koji je bio zadovoljan napretkom i pohvalno se izrazio o učiteljima.

Kao primjer brojnosti učenika navodi se Dječjačka učiona u Gospiću koju 1887. godine polazi 268 učenika. Posebno u obrazovnom smislu treba spomenuti Klasičnu gimnaziju ili Kraljevsku veliku gimnaziju čiji početak seže od 1. listopada 1860. godine kada je u Gospiću utemeljena mala realka. Zalaganjem glavara krajiške zemaljske uprave Franje baruna Filipovića gospićka četverorazredna realka je ukazom cara Franje Josipa I. prerasla u osmorazrednu klasičnu gimnaziju ili Veliku kraljevsku gimnaziju. (Holjevac 2013: 161-175)

Iako se poduzimaju aktivnosti na području školstva ipak je krajem 19. stoljeća analfabetizam u gospićkom kotaru prisutan u velikom broju. Ovaj problem imao je svoje implikacije na ostale sfere društva, prvenstveno na smanjenu mogućnost zapošljavanja pa se mnogi odlučuju na odlazak izvan granica gdje onda žive u nehumanim uvjetima i rade teške poslove, a razlog da se s tim ljudima manipulira leži u nepismenosti i nepoznavanju stranog jezika.

U vrijeme izlaska prvih novina u Gospiću se razvijaju i obrti, a posebno građevinska djelatnost pa nastaju neke od zgrada po kojima će vizura grada postati prepoznatljiva. Prema Naredbi o ustrojavanju ispitnog povjerenstva za obuku majstora graditelja u Gospiću je trebao postojati bar jedan zidar, klesar i tesar. (*Ličanin* 1887: 12) U nedostatku domaćih majstora poslove dobivaju stranci koji dolaze iz čitave Monarhije.

U gradu djeluju i neki obrti važni za funkcioniranje grada poput dviju tiskara (M. Župan i R. Desselbrunner), brijačnica i češljaonica (A. Trnačić i M. Ljuština), pivovara, tvornica peći i štednjaka i dr. Posebno je u ovo vrijeme primjetan rad kipara i kamenoresca Stjepana Vukelića koji je u gradu otvorio Prvu ličku klesaru za gradnju i umjetnost u kojoj je kasnije pravio nadgrobne spomenike na gospićkom groblju (*Hrvat* 1900: 17), a najznačajniji je njegov rad kip Isusa Krista u Kaniškoj ulici iz 1908. godine: „Stup je visok 5 met., a izradjen je većinom od samoga mramora. To remek – djelo bilo bi na ures svakoga velegrada. – Stup je već skoro gotov i biti će uspostavljen za koji dan.“ (*Hrvat* 1908: 37)

U svrhu napretka u Gospiću je osnovano Društvo za poljepšanje Gospića i okolice koje je steklo odobrenje Zemaljske vlade, a za predsjednika Društva postavljen je umirovljeni pukovnik Vrkljan. Ovo društvo 1879. godine broji 150 članova, a članarina je iznosila 10 odnosno 20 novčića, što je prihvatljivo za standard ondašnjeg gospićkog građanstva. Pod Vrkljanovim vodstvom počelo je uređenje šetališta na „Čardaku“¹, a zatim je uslijedilo uređenje park šume Jasikovac² u kojoj će biti napravljena kuća gdje će se građani moći okrijepiti nakon šetnje kao i kuglana, svjetiljke i stolovi za goste. (*Hrvat* 1897: 20) Pritom, Društvo poziva građane da se što više uključe u akcije jer se ispod kapelice sv. Ivana Nepomuka uređuju kupalište i prijelaz preko Novčice.

U tadašnjim općinskim središtima također je primjetan porast društvenog života u smislu kulturnih događanja i općenito briga o životnom standardu. U novinama, a posebno u *Hrvatu* pojavljuju se i apeli za promjenu postojećeg stanja i nekih životnih navika u Gospiću. Konjske zaprege koje prolaze kroz grad imaju na sebi „bronz“³ koje su glasne pa bude i uznemiruju građanstvo što već odavno ne postoji u naprednijim gradovima. Također treba povesti brigu o psima lutalicama za koje vlasnici ne plaćaju „psetarinu“. U smislu poboljšanja uvjeta života u

1 Čardak je jedan od parkova u Gospiću u neposrednoj blizini „Staroga mosta“ koji nosi identično ime.

2 Park šuma Jasikovac nalazi se na užem području Gospića na površini od 86 ha.

3 Bronza je zvono koje se stavlja konju oko vrata.

Gospiću mole se vlasnici kuća da pometu cestu ispred kuće i to do 6 sati ujutro. No, i ovdje se selektira stanovništvo po imovinskoj osnovi jer pred kućama uglednijih Gospićana gore svjetiljke, ulice polijevaju i čiste djelatnici koje plaća gradska uprava dok u drugim dijelovima grada to nije slučaj.

Na području Ličko-krbavske županije postojao je veliki problem s nestašicom vode, a na području Gospića postojali su zdenci kao jedini izvor pitke vode, sve do 1893. godine kada je izgrađen vodovod, a voditelj projekta inženjer Freudenthal je doveo vodu iz Brušana podno Velebita. Izgradnja vodovoda je bila veliko olakšanje za stanovnike Gospića jer su uklonjene jame za vodu pored kuća koje su služile za brzu reakciju u slučaju požara. (*Hrvat* 1898: 17) Time se preveniralo i u higijenskom pogledu jer je nečista voda u rupama bila izvor zaraze.

Kao znak urbanizacije i napretka u Gospiću je uspostavljena telefonska linija između zgrade kaznionice, zgrade suda i popravilišta 1889. godine, a do 1909. godine u Gospiću je uvedeno još 25 linija, a počinje se uvoditi i međugradska telefonska veza između Karlobaga i Gospića. Također, kako piše *Srbin* velik napredak je postignut u modernizaciji prometa jer se 1910. godine pojavljuju i automobili, u prvo vrijeme poštanski u kojima ima mjesta za 10ak putnika koji voze brzinom 25-30 km/h, a prevozili su poštu između Karlobaga i Plitvičkih jezera. Gospić je zbog vremenskih prilika zimi bio često prometno izoliran, ali za lijepog vremena automobilom se početkom stoljeća moglo stići od Gospića do Karlovca za 11 sati.

Kao dokaz postojanja sportskog, ali i građanskog duha je osnivanje sportskog društva Tenis kluba Gospić 21. srpnja 1900. godine koji je donio i svoja Pravila koja je odobrila 29. kolovoza 1900. godine Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove čime je postao prvi službeno priznati i utemeljeni klub u tadašnjoj Kraljevini. Teniski tereni su napravljeni u izletištu Jasikovac i parku Kolakovac u središtu grada.

Sport kao jedan od najvažnijih oblika društvenog angažiranja u Gospiću početkom 20. stoljeća odvija se kroz Sokolska društva koja su kao i ostale sfere života imale ideološki i nacionalni predznak. U ovom slučaju osnovani su Hrvatski sokol i Srpski sokol koji funkcioniraju na dobrovoljnoj osnovi tj. novac i sredstva za održavanje ovih društava se prikupljaju od članova i simpatizera. (*Holjevac* 2009: 456)

Kulturna događanja u kotarskim središtima, a ponajprije u Gospiću dosta su intenzivna krajem 19. stoljeća. U Gospiću se, kako navode novine, 1. veljače 1886. godine dogodilo nešto „nečuveno“ za kulturni život Like, a to je izvođenje prve operete. (*Ličanin* 1886: 4) Zanimljivo je za ovaj događaj da su u glavnim ulogama nastupili domaći umjetnici koji su bili dojmljivi u naslovnim ulogama. Naslov

operete je „Asmodo“ (vrag ljubavi), a uglazbio ju je gospički kapelnik Wilnsh dok su u glavnim ulogama nastupili D. Ratković kao Leandro i Lisac kao Asmodo, dok se u trećem činu pojavljuje Milica Matijević kao Serafina.

Što se tiče političke situacije Khuenova politika koristi trzavice i netrpeljivosti Hrvata i Srba i u duhu politike *divide et impera*, pobjeđuje na izborima.

Politika Khuena Hedervarya ima korist od ovih međunacionalnih netrpeljivosti, a to se pokazuje na djelu u Gospiću gdje mađaroni uz pomoć Srba redovito pobjeđuju na izborima zahvaljujući prije svega izbornom cenzusu. Naime, otkako je Khuen imenovan za bana 1. prosinca 1883. godine provedeno je u Gospiću pet izbora. (Horvat 1941) Novim izbornim zakonom iz 1888. godine kada je izborni cenzus povišen pravo glasa je dobilo samo 2% najbogatijeg stanovništva, a pravo glasa se određivalo imovinskim cenzusom, dok žene nisu imale pravo glasa.

Dobar dio onih koji su imali pravo glasa bili su činovnici u ustanovama Ugarske vlade što je Khuenu davalo prednost kod izbora jer je imao sigurno izborna tijelo.

Gospić je s obzirom na ustanove koje u njemu djeluju, politički život i važnost za život županije imao status središta što potvrđuju službeni podatci po kojima naselje (trgovište) Gospić početkom 20. stoljeća broji 2995 stanovnika, a kotar Gospić 37 073 stanovnika i sjedište je Velikog župana Ličko-krbavske županije, županijskog sudbenog stola, kotarske oblasti i kotarskog suda (Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1913: 7-9). Sve ovo govori da Gospić u to vrijeme dobiva konture županijskog središta koje će to biti krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Ličko-krbavska županija u vrijeme izlaska novina

U vrijeme izlaska ovih prvih tiskovina dobar dio stanovnika Ličko-krbavske županije živi na selu. Tako 1900. godine na selu živi 64,4% stanovnika. (Korečić 1979) Krajem 19. stoljeća, dakle razdoblja u kojem djeluju lička glasila koja su navedena, a prvenstveno *Ličanin* (počeo izlaziti 1886. godine), život u Lici obilježen je sitnim zemljišnim posjedima, neobrazovanošću stanovništva, prenapučenošću i životom u seoskim zadrugama koje su relikv iz krajiškog vremena u kojima je 1890. godine živio dobar dio stanovništva Ličko-krbavske županije.

U Ličko-krbavskoj županiji je izvan zadruga (Pejnović 1994: 163) živjelo 8,2% stanovnika, za razliku od Hrvatske i Slavonije gdje je 52,8% stanovnika živjelo izvan zadruga. Ovaj podatak pokazuje razliku u stupnju razvoja između Ličko-krbavske županije i ostatka zemlje. Primjer zanemarivanja ovoga kraja je i želje-

znička infrastruktura koja je bila dio ugarsko – hrvatskih zajedničkih poslova o kojima su odlučivali Ugarsko-hrvatski sabor i Ugarsko-hrvatska vlada, a u njima je vodeću ulogu imala ugarska strana. Jedan od razloga je svakako i favoriziranje riječke luke kao glavne izvozne ugarske luke, pa je pruga do nje dobivala primat prilikom gradnje prometne infrastrukture.

Također, malo se ulaže u agrar od kojega većina stanovnika živi, prije svega ne rade se melioracijski zahvati, a prinosi ovisе o vremenskim uvjetima i kakva je godina jer se ne provodi isušivanje močvarnih terena pa malo jače kiše stvaraju poplave i močvaru, ili pak suša sprži usjeve jer nema navodnjavanja. Nekakvi zahvati u ovom smislu poduzimaju se tek u gospićkom kotaru.

Središnja vlast pokazuje određeni interes za županiju, a pokazatelj je i to što su pojedini banovi posjećivali (Holjevac 2009: 427-467) Ličko-krbavsku županiju poput Khuena Hedervarya 1899. godine, Pavla Raucha 1908. godine i Ivana Skerlecza 1913. godine. Teškoj situaciji još je više pridonijela država koja je povećala porez nominalno za 100%, a u stvarnosti 500%. Kroz cijelo vrijeme postojanja Ličko-krbavske županije pored određene pomoći koju središnja vlast upućuje, ipak svojom poreznom politikom opterećuje stanovništvo o čemu govore Izvješća Upravnog Odbora Ličko-krbavske županije i podžupana, a pokazatelj opterećenja je općina poput Smiljana u gospićkom kotaru koja je davala i 527% više poreza (Izvještaj kraljevskog podžupana županije Ličko-krbavske o stanju uprave u županiji 1908.). Ovako enormne sume bile su velik teret na budžet ionako opterećenih općinskih blagajni.

Kako je navedeno veliki dio stanovništva funkcionira u zemljoradničkim zadrugama, koje osim *Ličanina* dosta spominje i list *Srbina* koji ih vidi kao integrirajući čimbenik među srpskim stanovništvom. U pisanju *Srbina* posebna se pažnja posvećuje zemljoradničkim zadrugama koje su temelj opstanka seljaštva. One nastaju iz kućnih zadruga gdje je sva imovina bila zajednička, a starješina je bio glavni i njegova se riječ slušala. U skladu s tim ostacima iz krajiških vremena zemljoradničke zadruge su zaživjele među Ličanima.

U Gospiću je 1891. godine osnovana Prva lička štedionica kojoj su vlasnici bili gospićki trgovac Lovre Pavelić i njegov sin Nikola koji ju je nastavio voditi nakon Lovrine smrti. Ivan Bušljeta, pravaški zastupnik u gospićkom općinskom vijeću 1900. godine osniva Hrvatsku dioničku štedionicu u Gospiću. Kao financijske ustanove štedionice će imati veliku ulogu u kreditiranju seljaka, ali i u političkom smislu jer se oko nje okupljaju pravaši. (*Senjski zbornik* 45: 305-344) U *Hrvatu* se navode srpske štedionice kao poluge srpstva koje kao financijske ustanove imaju

veliki utjecaj u sredinama u kojima se osnivaju (*Hrvat* 1902: 11) što je odgovaralo istini jer su one homogenizirale srpsko stanovništvo.

U okolici Gospića ima dosta močvarnih livada koje treba meliorirati i za navodnjavanje prirediti. Kraljevska zemaljska vlada je željela mišljenje stručnjaka o napretku stočarstva u županiji pa je poslala u ime zemaljske vlade dr. Ota Frangeša sveučilišnog profesora i upravitelja gospodarskog odsjeka. On je dao svoje mišljenje da je u županiji Ličko-krbavskoj stočarstvo najvažnija gospodarska grana. (Izveštaj kraljevskog podžupana županije Ličko-krbavske o stanju u županiji 1908: 147) No, on je smatrao da domaća vrsta goveda buša, nije dovoljna za napredak stočarstva već se treba uvoditi naprednija pasmina, pa je za mlijeko dobra oberintalska pasmina, no za meso su se pokazale kao najbolje pinsgorske krave koje se mogu križati s domaćim govedom. Ipak, u konačnici će se pokazati da će opstati samo lička buša kao krava koja opstaje u surovij ličkoj klimi što potvrđuje Frangešovo mišljenje. U ovčarstvu su dobre domaće pasmine kojima odgovaraju konfiguracija terena i vremenski uvjeti, ali se pravi pokus s karakul ovcama koje žive na 800 metara nadmorske visine što odgovara uvjetima koji vladaju u Ličko-krbavskoj županiji. Uz malo prilagodbe klimi i uvjetima ispaše stočarstvo bi moglo napredovati. No, nedostaje educiranosti seljaka.

Dosta se pažnje u Ličko-krbavskoj županiji posvećuje pčelarstvu jer se u nedostatku lijekova med nameće kao prirodni nadomjestak. Pčelarstvo je mukotrpan posao, ali dosta seljaka se odlučuje na držanje košnica. Osim ljekovitog učinka od meda se također pravi rakija medica, kao i vosak. No ovaj posao donosi dosta problema s transportom jer je potrebno prenositi pčele u područja gdje ima više „paše“, a i pčele su dosta osjetljive pa se pojavljuju bolesti koje napadaju pčele od kojih je najopasnija trulež u košnici.

Lovstvo je dosta popularno, najčešće kao izvor prehrane za stanovništvo, ali i zbog prorjeđivanja životinjskog fonda, u slučajevima bolesti poput bjesnoće. Često su divlje životinje pravile štete na gospodarstvima, pogotovo u stočnom fondu pa su poduzimane hajke na npr. vukove, čime su se odstranjivale krvoločne jedinke. Tako je npr. 1894. godine ubijeno 6059 komada korisne divljači i 3309 komada grabežljivih zvijeri za koje je isplaćena nagrada od preko 1000 forinti. (Izveštaj kraljevskog podžupana županije Ličko-krbavske o stanju uprave u županiji 1895.)

Po kakvoći zemljišta prednjači otočki kotar koji je smješten u plodnoj Gackoj dolini gdje uz zemlju crnicu prevladavaju smeđa tla, a na vapnencu i dolomitu se susreću flišni oblici. Djelomično ima i močvarnih područja kao dijelova sa zemljom crvenicom. Ovakvo tlo omogućava sadnju šljive modrice kojoj odgovara vlažno tlo

i sunčan položaj zaklonjen od vjetra. Problem su poplave i smrznuto tlo uz mrazeve koji sprečavaju bolji urod jer se javljaju sve do polovice svibnja⁴ pogotovo u dolinama rijeka. (*Ličanin* 1896: 2) Kukuruz, grah, krumpir su osjetljive biljke na koje utječu vremenske (ne)prilike u vremenu sadnje i dozrijevanja. U otočaćkom⁵ kotaru koji se nalazi u Gackoj dolini u jesen i prevladavaju kišna razdoblja uz dugotrajne i obilne kiše, a ljeti su velike vrućine uz rijetke oborine (*Ličanin* 1896: 2) lički seljak se je kroz vrijeme prilagođavao klimatskim uvjetima koji vladaju u Lici baveći se uzgojem otpornijih kultura poput krumpira ili u voćarstvu šljive.

Proizvodilo se i vino iako Lika nije vinorodni kraj, a treba naglasiti vinograde u Kosinju kao specifičnost pošto je Lika gorsko područje s klimom koja nije pogodna za razvoj vinograda. U Kosinju postoje i danas dvije živuće sorte: bijela Pršljivka⁶ i crna Vingor (Mance, Mirošević, Šestan, 2019: 250). Razvija se i pivarstvo pa pored pivovare u Otočcu koja je već postojala i u gospićkom prigradskom naselju Kaniži je otvorena pivovara vlasnika N. Ristovića iz koje se pivo razvozi po cijeloj županiji, a u samom prostoru pivnice priređuju se i zabave. Inače, čitavo razdoblje od kada se pojavljuju prve vinarije i pivovare pojačana je potrošnja alkohola pa se tako pojavljuju i interesantni podatci o količini ispijenih alkoholnih pića, vina, rakije i piva u 1904. godini, a posebno je prikazano koliko se popije u kotaru Gospić. (*Srbin* 1905: 11) Ta je količina prilično velika s obzirom na broj stanovnika. S obzirom na to da alkohol više piju siromašniji slojevi stanovništva ovi brojevi govore o socijalnom stanju u gospićkom kotaru.

Zemaljska vlada slabo vodi brigu o kakvoći vode i načinu kako da zaštiti izvore (vrela) što je vidljivo iz dopisa općine Lovinac gdje ima dosta vrela koja su zatrpana, a mještani su ih voljni urediti i čekaju samo općinsku uredbu o uređenju. Dakle, mjesno stanovništvo je nositelj inicijativa za uređenje dotičnih vrela. Osnivaju se i Kotarska kulturna vijeća koja donose neke zaključke za poboljšanje stanja, a to je da se poradi oko melioracije livada s obzirom na znatnu nestašicu krme, da se gospodarskim podružnicama ishodi subvencija od strane općina, da se napravi jarak na livadi za sprovođenje vode. Kulturna vijeća imaju ingerencije i da ispitaju loše navike koje se javljaju među narodom, jer se dosta štete radi preoravanjem i sužavanjem poljskih puteva, a krade se voće i ne čuva se stajski gnoj

4 16. i 17. svibnja je pao snijeg koji je počinio štetu.

5 Područje kotara Otočac obuhvaća 6 općina koje su u Gackoj dolini osim sela Ramljani i Kuterevo koji se nalaze u brdovitom području.

6 DNK analiza Pršljivke je pokazala da ima jedinstven genetski profil, odnosno da se može govoriti o autohtonij sorti.

koji je potreban za oplemenjivanje zemlje, posebno oranica. Zbog toga je edukacija bila vrlo važna kako bi seoska gospodarstva postala samoodrživa u smislu čuvanja sjemena krumpira, žita i kukuruza ali i stajskog gnoja, koji se do tada koristio u malim količinama za obradu polja.

Od važnijih obrta u županiji koji su počeli svoj rad je već spomenuta nova pivovara u Otočcu. Osim pivovare u 1894. godini su prijavljena 64 obrta, a 17 ih je objavljeno i to: u kotaru Brinje prijavljeno je 11 obrta, a otkazana su 2; u kotaru Gospić prijavljeno je 8, a otkazana su 3; u kotaru Korenica prijavljeno je 6 obrta, a objavljen je 1; u kotaru Donji Lapac prijavljeno je 6 obrta; u kotaru Gračac prijavljeno je 10 obrta, a objavljeno je 7 obrta; u kotaru Perušić prijavljeno je 7 obrta i u kotaru Senj prijavljena su 3, a otkazan je 1 obrt. Mali broj otvorenih obrta u kotarevima i osjetan broj otkazanih je pokazatelj sporijeg razvoja cijele županije, a i raznovrsnost zanatske djelatnosti je slaba. (Izveštaj Kraljevskog podžupana županije Ličko-krbavske o stanju uprave u županiji 1894: 48)

Jedan dio obrta otpada na ugostiteljske objekte koji piće moraju nabavljati izvan županije. U županiji je malo voća, a proizvodi se i malo alkoholnog pića od toga voća, koje je slabe kvalitete, a vino se dovozi iz Dalmacije pa se često vrši nadzor nad kvalitetom, pogotovo dalmatinskog vina. Vinogradi se uzgajaju, osim u primorskom dijelu županije, u kosinjskoj općini, a Kraljevska županijska oblast želi u Ličkom Petrovom Selu izgraditi loznjak gdje bi se uzgajala vinova loza. Razlog slabe kvalitete i manjka voća u županiji je nemar i neznanje kod naroda jer se voćke slabo obrađuju i obrezuju. No, nekih pomaka ima u brinjskom, lapačkom i otočkom kotaru.

Poseban je problem i izgradnja vodovoda u kraškim krajevima koji je aktualan i prilikom prolaska željeznice. Seljaci su prelazili desetke kilometara za par litara vode, dok je stoka pila vodu iz prljavih lokvi. Takav primjer nestašice je u kotaru Donji Lapac, o čemu govori očevidac: „Trebalo je ovog ljeta otići u Liku, naročito kotar donjolapački, pa da se čovjek uvjeri što znači sušo – nestašica vode.“ (Bićanić 1996) „Pored toga što su uništeni usjevi i pašnjaci, još je i stoka upropašćena od žeđi. Oko jedne česme – vodovoda, koji daje oko 300 litara vode na sat, mogli ste da posmatrate jednoličnu grupu starih baba, djevojaka, žena, djece, staraca, odraslih ljudi i mladića sa kantama u rukama, gdje strpljivo čekaju na red. Ta šarena grupa ipak je jednolična, jer su to uvijek isti koji se tu neprekidno izmjenjuju. Od starih i mladih, muških i ženskih, čujete samo jedno te isto: Vode, vode...„. Zbog toga je trebalo graditi vodovod koji je bio potreba ne samo za ljude već i za stoku. (Bićanić 1996)

Što se tiče građevinskih radova uglavnom se rade i obnavljaju školske zgrade i to dogradnja školske zgrade u selu Trnovcu kod Gospića u vrijednosti od 3680 forinti, uređenje školske zgrade u Cesarici kod Karlobaga, popravak škole u Vrhovinama te popravak djevojačke škole u Perušiću. Usprkos popravcima školski kapaciteti u županiji nisu dostatni jer ima dosta dijelova županije u kojima nema školske zgrade za što postoji potreba. (Izvještaj Kraljevskog podžupana županije Ličko-krbavske o stanju uprave u županiji 1904.)

Najveći problem se javlja u cestogradnji zbog velikog područja na kojemu se prostire županija ali i konfiguracije terena. Razvoj školstva u Lici također je uvjetovan izgradnjom cesta, lokalnih puteva, mostova i dr. kako bi se škola mogla organizirati i u najzabitijim dijelovima županije. Od općinskih cesta dovršavaju se ceste u kotaru lapačkom, i to dovršenje ceste u Martin Brodu, u kotaru perušićkom kod Gornjeg Kosinja, zatim u brinjskom kotaru od Križpolja do Lipca, i od Brinja do Letinca. (Izvještaj Kraljevskog podžupana županije Ličko – krbavske o stanju uprave u županiji 1904.)

Sve općinske ceste održavaju se iz općinskog proračuna, ali s besplatnom dobavom šljunka i besplatnim težacima. Često su pijesak i kaldrmu postavljali sami seljaci koji za to nisu bili plaćeni. Za cestogradnju je 1903. godine izdvojeno iz Krajiške investicijske zaklade 78 800, dok je za vodovod iz autonomnog budžeta izdvojeno 47 700 kruna. Za potrebe ličke željeznice 1912./13. godine su podignuti mostovi preko rijeke Mrežnice (s 40 m otvora), na pruzi Ogulin – Plaški, zatim dva mosta preko Like kod Gospića s otvorima od 30 i 45 metara, most preko Ričice pred Gračacem s otvorom od 40 m, te Glamočnice kod Metka s otvorom od 15 m. Vrlo je važna izgradnja tunela koji spaja željezničke postaje Vrhovine i Sinac u dužini od 2 270 m. (Horvat 1941) Svi infrastrukturni zahvati poduzimaju se kako bi Lika izašla iz izolacije kako prometne tako i gospodarske jer će ovim zahvatima biti skraćen put robi i putnicima.

Uz sve infrastrukturne projekte uglavnom na području cestogradnje, vodoopskrbe i željezničkog prometa napredak se odvija sporo pa o cestovnom prometu u Gospiću Gospićanka Marija Vica Balen piše: „Najbliža mu je željeznička ‘stacija’ (Balen 2009) bila ona u Ogulinu, udaljena nekih sto dvadeset i pet kilometara, do koje je običnom konjskom zapregom trebalo puna dva, pa i tri dana vožnje. Tek potkraj prošlog stoljeća uvedena je između Ogulina i Gospića poštanska kočija, ‘deležanca’ (kako su je nazivali Ličani), koja je taj put prevaljivala u jednom danu. Praćena bodrim brencanjem praporaca, odlazila je svake večeri iz Gospića, a druga

stizala u nj kasno u noć. Tako nas je ta naša, lička, diližansa svakodnevno povezivala s ‘dalekim svijetom’“.

Nevolja je bila samo u tome što je kočija bila skupa i mogla povesti tri, u krajnjoj nuždi i četiri, putnika. Time je riješila problem prevoženja samo najbogatije gospode, dok je lički puk i dalje putovao u Ogulin seljačkim kolima ili pješice. Postojala je ljetna koja je bila otvorena i koja je prevozila 3 do 4 putnika, i zimska koja je bila zatvorena i koja je prevozila do 2 osobe. Svaki je putnik mogao ponijeti do 10 kg prtljage. Postaje kroz koje je prolazila diližansa bile su različito vrednovane u cijeni s obzirom na konfiguraciju terena, a bile su Gospić, Osik, Perušić, Lešće, Otočac, Brlog, Žuta Lokva, Brinje, Jezerane, Josipdol i na kraju Ogulin. Cijena vožnje je bila 70 novčića po svakoj postaji, a malo skuplja je bila dionica Jezerane – Josipdol zbog prijelaza preko Kapele, tako da je cijena cijele dionice od Gospića do Ogulina koštala 7 forinti. Diližansa je kretala iz Gospića u 18h, a u Ogulin je dolazila sutra u podne. Vukla su je 4 konja koja su se mijenjala na svakoj postaji. Sve ovo je zahtijevalo dosta napora i organiziranosti da bi se stiglo na vrijeme na odredište.

Većina glavnih cesta je rađena s kamenom podlogom i posute su šljunkom, a sporedni putevi su uglavnom bili zemljani. Uređenje cesta se podmiruje iz zemaljskih sredstava, a općine sudjeluju u razgrtanju šljunka, odnosno općinski radnici koji su slabije plaćeni, ali pomaže također i lokalno stanovništvo, pa je prijedlog da se novac koji je trebalo dati za šljunak daje radnicima, a materijal se dobije besplatno. (Izveštaj kraljevskog podžupana županije Ličko-krbavske o stanju uprave u županiji za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1894: 119)

Važnije općinske ceste u kotarevima Gospić, Perušić, Gračac, Korenica i Otočac su u boljem stanju, dok su u slabijem stanju ceste u kotarevima Udbina, Lapac i Senj. Na račun autonomnog zemaljskog proračuna utrošeno je 1894. godine ukupno 37 921 forinti za redovno održavanje zemaljskih cesta, za nabavu kamena tučenca, za popravke na cestama, za pripomoć općinama pri održavanju općinskih cesta. Također su na račun krajiške investicijske zaklade potrošene 12 742 forinte.

Ličko-krbavska županija se osim ovog kontinentalnog dijela proteže i na podvelebitski dio jadranske obale gdje se nalaze dvije luke, Senj i Karlobag koje su cestovno povezane s Likom.

U dopisu iz Baga (Karlobaga) vidljiv je problem uništavanja ribljeg fonda dinamitom. Naime, mnogi primorci koji su se bavili ribarstvom odlaze za poslom raditi na građevinu gdje kao zidari jeftino nabavljaju dinamit kojim love ribu posebno u vrijeme kada se mrijeti i dolazi blizu obale. Ovo je analogan slučaj sa sje-

čom šume u kontinentalnim krajevima gdje se čini šteta uglavnom zbog manjka sredstava za kvalitetniji život. (*Ličanin* 1897: 11)

Postoje namjere da se uvedu stalni ribočuvari sa stalnom plaćom i s ovim prijedlogom bi se išlo prema Kraljevskoj pomorskoj oblasti u Rijeci. Pošto se većina ovako uhvaćene ribe proda na tržnici u Gospiću treba tražiti certifikat od Kraljevskog lučkog ureda u Karlobagu uz koji bi se ova riba legalno mogla prodati. (*Hrvat* 1902: 12)

Karlobag (Bag) je tranzitno mjesto u koje je dolazila talijanska roba, no izgubila je bitku s bosanskom koja nije prolazila kroz Bag. I od tri kupališta koja su izgrađena u Bagu nema koristi jer gosti prolaze kroz njega na putu za Novi Vinodolski koji je već bio etablirano kupalište na crikveničkoj rivijeri.

Kao primjer poboljšanja života u županiji telefonska centrala u Senju osnovana je početkom 20. stoljeća što je bila olakšavajuća okolnost jer se do tada na godinu poslalo oko 2 milijuna pisama i 80 tisuća brzojava. (Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1913: 614 – 645) Centrala je olakšavala razmjenu informacija putem telefonskih poziva, no to je ipak bilo simbolično pošto je bilo malo telefona u upotrebi.

Loši putevi i težak transport stvaraju probleme prilikom dovoza robe iz Primorja u Liku. Pošto je u Gospiću dosta zaprežnih kola s konjima, a i petkom je sajam na kojemu je puno stoke otvoreno je napojište u Smiljanskoj ulici kako bi stoka imala čistu vodu za piće. Dolaze i pritužbe od trgovaca koji se žale na kirijaše koji im prevoze robu i imaju puno razbijenih boca žestokog pića zbog teškog puta, a to je izgovor da ukradu robu pa je poslije preprodaju na cesti iz Baga prema Gospiću. Dakle, robu naplate dvaput. Osim toga kirijaši na putu od Baga do Gospića dio vina uzmu sebi, a umjesto njega uliju vodu. Sve ovo je bio dio živopisne svakodnevnice koja se u intervalima odvijala od petka do petka tj. do sljedećeg sajma.

Slaba kvaliteta života u županiji posebno je vidljiva u općinskim središtima gdje je zbog teških životnih uvjeta prosjačenje postalo navika no pojavljuju se i oni koji nisu tako siromašni da bi trebali prositi. Zbog toga i apel u novinama da se prosjaci sklone s ceste. Iz pisanja tadašnjih novina može se vidjeti tadašnji način života i standard u županiji. Činjenica je da Lika po ukidanju Vojne krajine prelazi isključivo na zemljoradničko-stočarski način života koliko joj to konfiguracija terena i vremenski uvjeti dozvoljavaju.

Što se tiče javne sigurnosti ona je na zadovoljavajućem nivou što ne znači da nema većih odstupanja. U župama bivše Vojne krajine gdje je katoličko i pravoslavno stanovništvo živjelo jedno uz drugo javlja se problem oko uvođenja staroslavenske

liturgije na glagoljici. Već 6. lipnja 1894. godine senjsko-modruški biskup Juraj Posilović je poslao katoličkim svećenicima naputak da oprezno postupaju pri uvođenju staroslavenske liturgije bojeći se reakcije katoličkog puka kada čuje „jezik koji se čuje u crkvi grkoistočnoj“. Najžešća je reakcija bila u Širokoj Kuli gdje je narod oduzeo kapelanu glagoljski misal da ga vrati Vikarijatu u Senju. U Perušiću je također na blagdan Svetog Roka narod napao svećenika koji se spasio bijegom. Problema je bilo i u Krivom Putu pa je Kraljevska kotarska oblast u Senju zatražila pomoć jedne satnije vojske koja bi stanje sredila. Bilo je problema u Bilaju, Krasnu, Lipicama, Kompolju i Ramljanima gdje narod nije htio pohađati misu zbog uvođenja glagoljice. U Klancu se morala ustrojiti privremena oružnička postaja dok se narod nije primirio. Ovakvoj situaciji pridonijeli su i pojedini svećenici koji nisu vjerovali u glagoljicu i staroslavenski obred pa su otvoreno govorili protiv „vlaškog jezika i pisma“, što je unosilo pomutnju među narod koji i zbog neobrazovanosti teško prihvaća promjene, a pogotovo ako je riječ o crkvenoj liturgiji jer je crkva imala veliki utjecaj u narodu. (Bogović 2010: 293-299)

Bilo je problema i u Otočcu i u Gospiću oko vješanja srpske crkvene zastave prigodom obilježavanja vjerskih blagdana na pravoslavnim crkvama, jer je srpska zastava predstavljana kao crkvena. Veliki župan Bude Budisavljević je u dopisu od 12. lipnja 1893. godine tražio od bana Khuena Héderváryja da se uredi pitanje isticanja srpske zastave za cijelu zemlju. Ban je bio upoznat i prije s prosvjedima kod isticanja srpske zastave, ali nije bio voljan izdati jednu općenitu naredbu. Kao što je prethodno spomenuto bilo je u Ličko-krbavskoj županiji ovakvih primjera poput onoga u Otočcu 17. kolovoza 1894. godine kada je na crkvenome tornju grčko-istočne crkve bila izvješena zastava Kraljevine Srbije. Na to je reagirao općinski načelnik Otočca Martin Hećimović tražeći od kotarskog predstojnika da se zastava odstrani. Na ovu zamolbu predstojnik se oglušio pa se načelnik žalio kralju tražeći zaštitu, no na kraju je načelnik Hećimović suspendiran. (Racko 1994)

Također u rujnu i u listopadu 1897. godine proširila se vijest među pravoslavnim i dijelom katoličkog stanovništva da će se na pravoslavne i katoličke crkve vješati mađarske zastave. Narod je uvjeren da će se vješanjem mađarske zastave na crkvama unazaditi narodna vjera, a zbog protesta je jedan dio ljudi u gračačkom kotaru bio i osuđen. (*Hrvat* 1897: 23)

Opadanje broja redarstvenika pokazuje relativno dobru sigurnosnu situaciju u poslovanju županijskih i kotarskih oblasti koje 1894. godine u dobrom postotku rješavaju sudske slučajeve. Bez obzira na to što se broj činovnika koji rješavaju slučajeve nije povećao situacija je bila dobra zato jer je austro-ugarska administracija

dobro funkcionirala. (Izvjешće Kraljevskog podžupana županije Ličko-krbavske o stanju uprave u županiji 1895.)

U svim općinama osnivaju se dobrovoljna društva u cilju pomoći određenoj općini, a pogotovo vatrogasna društva kao u Gračacu, a priprema se osnivanje u Donjem Lapcu i Perušiću. Ovo je važno zbog sprječavanja požara i stanja sigurnosti, ali i čistoće ulica u općinskim središtima koje su se polijevale.

Svi ovi primjeri osnivanja različitih ustanova te radovi na infrastrukturnim projektima uz povoljnu sigurnosnu situaciju pokazuju određeno poboljšanje u svakodnevnom životu Ličana, prije svega u urbanim područjima županije.

Iseljavanje stanovništva iz Like

Dosta mladih ljudi odlazi u potrazi za zaradom u inozemstvo pa je dobar izvor prihoda, kako javljaju novine, za županijsku blagajnu i izdavanje putovnica kojih je 1894. godine izdano 14 641 i to najviše u gospićkom kotaru 3217, zatim u gračackom 1668, otočackom 1441, perušićkom 1774, u donjolapačkom 648, brinjskom 1972 i senjskom 1297. Ovaj broj putovnica je nažalost pokazatelj odliva stanovništva, pa je ironično da novine naglašavaju zaradu na njima. Najčešća su odredišta Bosna i Slavonija gdje Ličani nalaze sezonske poslove oko branja poljoprivrednih usjeva nakon čega se vraćaju kući ili pak SAD gdje dobivaju teške fizičke poslove pa se nakon nekog vremena vraćaju, a ima i onih koji se odlučuju na trajni ostanak. Prethodnica ovih iseljenika su ljudi koji su sredinom 19. stoljeća otišli na područje Južne Amerike gdje su se zaposlili i čak dobro zaradili u rudnicima salitre, a većinom su to bili ljudi iz Dalmacije. (*Hrvat* 1900: 6)

Ličani dakle odlaze na rad ne samo izvan zemlje već i u druge krajeve Hrvatske poput Slavonije, zbog mogućnosti zarade. Međutim dopisi iz Slavonije (*Hrvat* 1898: 8) govore o trsnoj uši koja je uz sušu i tuču napala tamošnje vinograde, što znači da će biti manje posla i mogućnosti zarade za ljude iz Ličko-krbavske županije. Zbog teškog života mnogi ljudi se odlučuju na odlazak izvan Hrvatske posebno u SAD, no zbog manjka obrazovanja i nepoznavanja jezika tamo rade najteže poslove.

Zastupnik Juraj Biankini 13. veljače 1900. godine u Carevinskom vijeću u Beču postavlja pitanje iseljavanja velikog broja Hrvata koji je svake godine u porastu. Naime, prema statističkim podacima 1898. godine u Sjevernu Ameriku se iselilo 6 837 Hrvata, a godine 1899. čak 13 574 Hrvata iz Dalmacije. (*Hrvat* 1900: 6)

Naši ljudi rade teške poslove u nečovječnim uvjetima, a namjera je poslodavca da ih vrati nazad u Hrvatsku i time stvori slobodna radna mjesta za domicilne

radnike. Jedan dio ovih iseljenika ne uspijeva naći posao pa i ako bi se htjeli vratiti nemaju novac za povratak, prosjače ili pak postanu zavisni od lihvara. Zbog toga se predlaže osnivanje „Društva za emigraciju“ koje bi se brinulo da se ovim ljudima osigura novac za povratak.

Nagodbeno politika odnosi svoje žrtve u vidu iseljavanja iz Like (*Hrvat* 1905: 28) pa je tijekom 1905. godine izdano 6000 putovnica, a dozvolu traži još 4000 žitelja Ličko-krbavske županije što je 5% od ukupnog stanovništva županije. Na kraju 1905. godine porazna vijest iz New Yorka govori da je u prosincu stiglo 2 143 doseljenika iz Ugarske, a od toga 390 Hrvata dok je u isto vrijeme iz Austrije stiglo 3099 doseljenika, od toga 836 Hrvata. Još je porazniji podatak da je u razdoblju od 1. srpnja 1906. do 30. lipnja 1907. godine u Ameriku stiglo 61 432 Hrvata, a od toga 19 373 nepismena što dovoljno govori o socijalnom statusu i strukturi doseljenika. Iz Austro-Ugarske Monarhije doseljeno je u posljednjih 6 godina 1 180 911, od toga 200 000 Hrvata. (*Hrvat* 1907: 74)

Zbog manjka putovnica pojedinci koji čekaju brzo potroše posuđen novac za putovanje. U to vrijeme trinaest brodarskih poduzeća je izjednačilo cijene prijevoza iz Europe u Ameriku tj. cijena od New Yorka do bilo koje luke u Sredozemlju je bila 26 dolara ili 130 kruna. (*Srbini* 1905: 14)

Odlaskom naših ljudi, posebno iz zapadne Hrvatske u inozemstvo zbog pomnjakanja zemljišta, ovaj dio zemlje gubi jedan dio mladih ljudi pa je u razdoblju intenzivne emigracije od 1907. do 1911. godine stopa prirodnog prirasta pala sa 16,7% na 9,6%, što je rezultat iseljavanja mladog i radno sposobnog stanovništva, ali i relativno sporije smanjivanje stope mortaliteta. U razdoblju od 1901. do 1910. godine iselilo se iz Ličko-krbavske županije u prekomorske zemlje 10 695 stanovnika ili 8,4% svih tadašnjih iseljenika iz Hrvatske i Slavonije, a posebno u SAD gdje se iselilo 14 407 stanovnika.

I vijesti koje stižu iz hrvatske zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama, a prenosi ih *Hrvat* imaju i pozitivnu konotaciju jer je vidljivo da se Hrvati organiziraju u tuđini. Počinju se otvarati hrvatske škole kao npr. u državi Kansas gdje su u svibnju 1907. godine časne sestre Dragocjene krvi Isusove osnovale hrvatsku školu koju polazi 100 učenika. Pojedinci se i snađu u tuđini pa nakon nekog vremena rade na tome da se prikupe sredstva koja bi se poslala u Hrvatsku. Takav je primjer Stanko Šarić iz Lovinca koji živi i radi u Americi te prikuplja sredstva i novac za Hrvatsku dioničku štedionicu u Americi u kojoj je već bilo prikupljeno 150 000 kruna.

Ima i negativnih pojava među ljudima koji odlaze na rad u inozemstvo. Potpadajući pod utjecaj raznih manipulatora oni se odaju alkoholu i kocki pa

upadaju u nevolje. Naime, dio ljudi iz Ličko-krbavske županije prema izvješću Zemaljske vlade ide na rad i u Njemačku, no zbog pijanstva i kartanja između njih često dolazi do tučnjave. Naime, radnici svoju zaradu gube na kartanju od profesionalnih kockara i kradljivaca čiji plijen postaju čim dođu u Njemačku.

Narod se uglavnom iseljava zbog slabog imovinskog stanja i slabih uvjeta života, a radi se uglavnom o čitavim obiteljima pa se npr. u 1895. godini iz otočaćkog kotara iselila jedna obitelj sa 6 članova, a iz brinjskog kotara 3 obitelji. Iz perušićkog kotara iselile su se 44 osobe i to 39 rimokatolika i 5 osoba pravoslavne vjere. Iz gračačkog kotara su se iselile 3 obitelji rimokatoličke vjere u Bosnu te jedna obitelj u Zemun. No, dosta je stanovništva otišlo u Ameriku, pa je krajem 1901. godine iz područja Ličko-krbavske županije u Americi bilo 2659 osoba. Prema pisanju i *Hrvata i Srbina*, iseljenici, bilo Srbi ili Hrvati, imaju uglavnom slične probleme s kojima se susreću po dolasku u strane zemlje.

Zaključak

Razdoblje obuhvaćeno u ovom radu prikazuje Liku s kraja 19. i početka 20. stoljeća u čijoj strukturi 97% stanovništva čini seljaštvo uz koje je u to vrijeme vezana i velika nepismenost kao i nizak životni standard. Zbog toga se novine poput *Ličanina* u ovom razdoblju bave savjetima i informacijama koje će najviše pomoći u svakodnevnom životu na gospodarstvu. U to vrijeme Lika živi pod utjecajem režima Khuena Héderváryja, a do početka 20. stoljeća implikacije njegove vlasti se vide u svakodnevnom, a posebno političkom životu u Lici. Dosta su intenzivni hrvatsko-srpski odnosi koji su često vodili do određenih konfrontacija između ovih etnokonfesionalnih skupina. Posebno je ovakvo stanje primjetno u Gospiću kao tadašnjem središtu županije. No, rad se prije svega bavi stanjem u gospodarstvu županije, ali i gradskim životom u Gospiću s osvrtom na kulturna događanja koja su davala poseban pečat statusu Gospića. Posebno je spomenut problem s iseljavanjem stanovništva iz županije koja je početkom 20. stoljeća imala 200 000 stanovnika i tada u pravom smislu počinje stagnacija Like u pitanju nataliteta koja je potrajala čitavo 20. stoljeće, a nastavila se i u 21. stoljeću. Zapravo su povijesne okolnosti na ovom području utjecale na ravnomjeran gospodarski razvoj koji Lika uz sav potencijal nije uspjela ostvariti.

Tiskani izvori

- *Ličanin*, Gospić: Časopis za pučku prosvjetu, gospodarstvo i zabavu (1886. – 1897.)
- *Hrvat*, Gospić: Glasilo kluba stranke prava. List za pouku, gospodarstvo i politiku (1895. – 1911.)
- *Srbin*, Gospić: List Srpske samostalne stranke (1898. – 1911.)
- *Starčevićanac*, Gospić: Novine Starčevićeva kluba u Gospiću (1907. – 1911.)

Literatura

- BALEN, MARIJA-VICA. 2009. Bili smo idealisti. Zagreb: Disput
- BIĆANIĆ, RUDOLF. 1996. Kako živi narod. Zagreb: Globus
- BOGOVIĆ, MILE. 2010. Posljedice politizacije glagoljice u 19. stoljeću. // Knjige poštujući, knjiga poštovan: Zbornik Josipu Bratuliću o sedamdesetom rođendanu. Zagreb: Matica hrvatska
- HOLJEVAC, ŽELJKO. 2009. *Identitet Like: Korijeni i razvitak*, knj. I. Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Gospić
- HOLJEVAC, ŽELJKO. 2013. *Gospić-grad, ljudi, identitet*. / Željko Holjevac (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
- HORVAT, RUDOLF. 1941. *Lika i Krbava* (sv. I). Zagreb: Matica hrvatska
- LEMIĆ, ANA. 2012. Gimnazija Gospić 1860. do 2010. Gospić: Državni arhiv u Gospiću
- RACKO, LJERKA. 1994. Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 27, Zagreb
- *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 1913. sv. I (1905.)

* * *

Newspapers *Ličanin*, *Hrvat*, *Srbin* and *Starčevićanac* as sources for history as 1886 – 1911

Abstract

In the time immediately after the abolition of the Military Frontier in 1881 and the annexation of this territory to Croatia, the first newspapers appeared on the territory of the former Lika-Krbava County, which was established in 1886. The time after the abolition of the Military Frontier is the time of adjustment to the civilian way of life, after the time when this territory represented a barrier to Turkish incursions into Croatia.

In such circumstances, economic and social life were adjusted to the military way of thinking. With the abolition of the Military Frontier on July 15, 1881, it was

annexed to the Kingdom of Croatia and Slavonia as an autonomous province that had the characteristics of statehood within the Lands of the Crown of St. Stephen. In the Kingdom of Croatia and Slavonia as part of Austro-Hungary, which was determined by the Austro-Hungarian Agreement in 1867 and under the rule of Franz Joseph I (1848-1916), the possibility was opened for the creation of counties on that territory, and thus for the Lika – Krbava County.

The theme of this paper is a review of the situation in Lika -Krbava County and especially in its center, Gospić, at the transition from the 19th to 20th century. First of all, economic opportunities, but also social and cultural life, ie the conditions in which the first newspapers appear, which are the main source of information for this work.

Key words: social life, newspapers, economic opportunities, Lika-Krbava County, Military Frontier

---

PRIKAZI

2

MONOGRAFIJA POSVEĆENA GOSPIĆKOM GRADSKOM GROBLJU

Antonia Došen, *Gradsko groblje sv. Marije Magdalene u Gospiću – spomenička baština*, Državni arhiv u Gospiću, Gospić 2020., (ur.) Ivica Mataija

U srpnju 2020. godine u Gospiću je predstavljeno novo izdanje u nakladi Državnog arhiva u Gospiću, knjiga povjesničarke umjetnosti dr. sc. Antonije Došen *Gradsko groblje sv. Marije Magdalene u Gospiću – spomenička baština* kao dio edicije *Prilozi za povijest Like* (knjiga 32). Zahvaljujući ovom vrijednom izdanju, nastalom inicijativom urednika dr. sc. Ivica Mataije, Gospić je, uz Karlovac, Rijeku, Split (groblje Sustipan), Varaždin i Zagreb, upisan u listu hrvatskih gradova koji posjeduju monografije posvećene vječnim počivalištima svojih pokojnika. Višegodišnje znanstveno istraživanje i bavljenje urbanističkom poviješću i arhitekturom te povijesnoumjetničkim temama rodnog grada dr. sc. Došen, okrunjeno i doktorskim radom pod naslovom *Urbanizam i arhitektura grada Gospića od polovine 18. stoljeća do osamdesetih godina 20. stoljeća*, ovom je knjigom dobilo svoj prirodni nastavak i predstavlja još jedan važan prilog poznavanju povijesnog razvoja i baštine grada.

Temeljitim, prije svega terenskim istraživanjem, upotpunjenim akribičnim istraživanjem arhivskih izvora, župnih knjiga, periodike, ali i usmenih svjedočanstava, autorica je ispisala povijest gradskog groblja od samog nastanka pa sve do današnjih dana. Knjiga je koncipirana kronološki, a tematski je uz uvod i zaključak, podijeljena na četiri osnovna poglavlja. Prvi dio odnosi se na lokaciju samog groblja i povijest njegovog nastanka od druge polovine 18. stoljeća kada su obavljeni prvi ukopi te podignuta drvena kapela posvećena sv. Mariji Magdaleni (1856. zamijenjena kamenom kapelom), preko svih popravaka i proširenja koja su se odvijala od početka 20. stoljeća nadalje; izgradnje mrtvačnice 1935. (u funkciji sve do 2005. kad je izgrađena nova), do planova i realizacija iz razdoblja osamdesetih godina 20. stoljeća. Drugo poglavlje posvećeno pogrebnim društvima otkriva postojanje privatnih pogrebnih poduzeća u Gospiću već od 1907. godine,

zatim osnutka Gospićkog pogrebnog društva 1934. kao i pregled današnjih pogrebnih tvrtki. Nakon toga slijedi poglavlje posvećeno arhitektonskim objektima u sklopu groblja (kapela sv. Marije Magdalene, stara i nova mrtvačnica), a potom posljednji, najobimniji dio posvećen spomeničkoj baštini. Unutar ovog najopsežnijeg poglavlja obrađen je niz partikularnih tema, razdijeljenih u jedanaest potpoglavlja koja započinju temom klesara i kipara. Upravo temom klesara i kipara, autorica je već 2012. godine započela bavljenje spomeničkom baštinom gospićkog groblja, objavivši znanstveni rad „*Prva lička klesiona za gradnju i umjetnost*“ i *rad Stjepana Vukelića u Gospiću*. Potpoglavlje o klesarima i kiparima važan je doprinos do sada općenito, u hrvatskoj povijesti umjetnosti slabo obrađenoj temi grobljanskih klesara, osobito važnoj, jer se osim lokalnih klesara – kipara kao što su Stjepan Vukelić, Peruško Peručić, obitelji Pezelj i drugih, među gospićkim nadgrobnim spomenicima nalaze i radovi poznatih zagrebačkih klesara A. Fuchsa, L. Pierottija, A. Baumgartena, J. Streche i drugih čiji se radovi mogu pronaći i na zagrebačkom groblju Mirogoj. Identifikacija klesara i njihovih radionica iziskivala je ozbiljan terenski rad, jednako nužan i za uspostavu tipologije nadgrobnih spomenika koja slijedi. Nakon toga autorica detaljno obrađuje nadgrobne spomenike i grobove grupirane prema vremenu nastanka, od onih najstarijih iz sredine 19. stoljeća, preko onih s kraja secesijskog razdoblja, historicističkih, međuratnog razdoblja (1918. – 1939.) sve do onih suvremenih. Uz detaljnu stilsko–formalnu analizu nadgrobnih spomenika, autorica donosi i njihovu osnovnu tipologiju od spomenika tipa ploča–stela, edikula, spomenika s križem preko onih s uspravnom pločom koji dominiraju u poslijeratnom razdoblju itd. Analizira i grobne natpise, a nije izostavljen ni socijalni aspekt, koji otkriva ugledne pojedince i obitelji te korelaciju njihova društvenog statusa i izgleda spomenika (Pavelić, Nikšić, Rubčić i dr.). Taj je status moguće razaznati i prema smještaju samog grobnog mjesta, budući da je hijerarhijska podjela groblja prema razredima, određena ovisno o blizini smještaja u odnosu na kapelu i glavnu aleju.

Poseban naglasak u tekstu autorica stavlja na stanje i očuvanost samih spomenika te sugerira i nužne zahvate za njihovu obnovu i očuvanje. Ono što je razvidno je da na samom groblju nema mnogo autorske skulpture, kao najvrjedniji primjeri izdvojeni su 2008. ukradena bista Ivana Rendića *Hercegovka* s grobnice Lovre Pavelića te zanimljiv rani rad eminentnog hrvatskog kipara Branka Ružića, portret prerano preminule petnaestogodišnjakinje Željke Grahovac iz 1965. Posljednja dva potpoglavlja spomeničke baštine posvećena su željeznim križevima i mjestima kolektivne memorije (spomen–ploče i skupne grobnice). Željezni križevi su

prvotno bili namijenjeni redovnicima i kleru, a potom ulaze i u širu upotrebu, a nerijetko i serijsku proizvodnju, a variraju od sasvim jednostavnih do onih s figurama. Pregled spomeničke baštine završava mjestima kolektivne memorije koja se nalaze u sklopu groblja i datiraju ponajviše iz razdoblja devedesetih godina 20. stoljeća. Takve memorije plod su društvene inicijative i komemoriraju tragične događaje koji su zadesili grad i njegove stanovnike. Najstarija skupna memorija je ona posvećena žrtvama Prvog svjetskog rata, nepoznatim talijanskim vojnicima, vjerojatno i podignuta kod ukopa stradalih vojnika. Na kraju knjige, kao vrijedan dodatak uz veliki broj ilustracija koje prate tekst u knjizi, jest i karta groblja s ucrtanim smještajem i popisom važnih spomenika koju je izradio diplomirani geodet Vladimir Šulentić.

Groblja kao počivališta pokojnika, jednako kao i gradovi živih nose svoju povijest, slojeve vremena i svoj usud. Njihova podložnost mijeni, nameće nužnost da se i u pisanom obliku za povijest sačuvaju svi još uvijek vidljivi i očuvani baštinski slojevi. Na taj način doprinosi se sprječavanju njihovog uništavanja i zanemarivanja te prepuštanja sudbini. Vrijedna izdanja poput monografije gospičkog gradskog groblja dr. sc. Antonije Došen, trebala bi između ostalog biti i dodatni poticaj te važno polazište za njihovu zaštitu i obnovu.

Darija Alujević

VRIJEDAN LITERARNI PRILOG OČUVANJU JEZIČNE I KULTURNE BAŠTINE RIBNIČKOGA KRAJA

Mile Mudrovčić

Ličke priče ispod Velebita; Pjesme

Priredio Ante Bežen

Državni arhiv u Gospiću, Gospić, 2020.

Zavičaj je bitna odrednica ljudskoga identiteta. „(...) semantički gledano, zavičaj je mjesto na kojem obitavamo, gdje smo se navikli živjeti, čije smo običaje usvojili i koji su stoga postali dio naših navika i ponašanja.“ (Bežen 2005: 186) „Uz pojedini kraj vezujemo svjetonazor, jezik, ponašanje i društveni život kao posebne značajke; uspostavlja se poseban odnos čovjeka i sredine u kojoj živi. Čovjek ponese u život bar ponešto što ga određuje kao pripadnika tog zavičaja, ponese sjećanja, emotivnu vezu, bilo pozitivnu ili negativnu.“ (Grahovac-Pražić, Vrcić-Mataija 2012: 10)

Upravo zavičaj tematizira novoobjavljena knjiga autora Mile Mudrovčića *Ličke priče ispod Velebita; Pjesme*. Zbirka je to sabranih pripovjedaka i pjesama koje je za objavljivanje priredio prof. dr. sc. Ante Bežen. Knjiga je objavljena 2020. godine u nakladi Državnog arhiva u Gospiću. Kako priređivač knjige osobno ističe, velika važnost objavljivanja ove knjige sabranih pripovjedaka Mile Mudrovčića leži upravo u tome što su te pripovijetke izvorni prinos autora očuvanju ličke jezične baštine u literariziranom pisanom obliku. Dakle, knjiga je svjedočanstvo ne samo života ljudi ispod Velebita u 20. stoljeću, o čemu priče govore, nego i svjedočanstvo o izvornom govoru Ličana ikavca, koji po svojim osobitostima pripada zapadnom, odnosno novoštokavskom ikavskom dijalektu hrvatskoga jezika. A upravo je taj, najrasprostranjeniji hrvatski dijalekt štokavskog narječja (osim Like njime se govori na području unutarnje Dalmacije, Slavonije i zapadne Bosne i Hercegovine) najslabije istražen u Lici. Također, djela pisanih ličkim ikavskim govorima nema mnogo te i zbog toga priređivač ističe dragocjenost i važnost priča Mile Mudrovčića za zavičajnu književnost i kao izvorište podataka o ličkoj ikavici.

Mile Mudrovčić rođeni je Ličanin, rođen u Ličkom Ribniku 1953. godine. Kako je navedeno u njegovome životopisu, prva četiri razreda osnovne škole završio je u rodnome Ribniku, a više razrede i gimnaziju u Gospiću. Pedagošku akademiju, njemački jezik s književnosti, završio je u Zagrebu, a potom je diplomirao na Filozofskom fakultetu u Zadru hrvatski i njemački jezik s književnosti. Najvećim dijelom rad mu je vezan uz osnovno i srednje školstvo te je glavninu radnoga vijeka proveo u Zagrebu, gdje i danas živi. Do teške bolesti 2011. i prijevremenog umirovljenja, dva je mandata obnašao dužnost ravnatelja Osnovne škole Bartola Kašića u Zagrebu. U slobodno vrijeme bavio se (i još se uvijek bavi koliko mu zdravlje dopušta) kreativnim radom – literarnim i likovnim stvaralaštvom. Pisao je pjesme i priče za odrasle i djecu tematiziravši istinite događaje iz svojeg djetinjstva i mladenaštva provedenog u Lici. Svoje literarne radove objavljivao je u časopisima za djecu, članke i kritike u *Školskim novinama* i tjednim časopisima. Prvu knjigu, zbirku pripovjedaka, *Priče ispod didove brčine* objavio je 2001., a drugu *Ličanin ispod kore* 2010.

Uz literarno stvaralaštvo jako je važno spomenuti i njegovo likovno stvaralaštvo. Naime, Mile Mudrovčić je i vrstan kipar, izrađuje originalne kiparske radove od drva često pronalazeći inspiraciju u prirodnim oblicima. Neka od njegovih djela vidljiva su i na ilustracijama ove knjige. Njegova su djela predstavljena na desetak izložbi od kojih valja spomenuti izložbu u Galeriji Brandt u Bernu 2003. zatim izložbu u Plivinom klubu 2005. te izložbe u prostorima „Hrvatskog slova“ u Zagrebu i „Poetika skulpture u drvu“ u Muzeju Like u Gospiću 2019. Ukupno je izradio nešto manje od 1000 skulptura koje su pronašle svoje mjesto diljem svijeta.

Sadržajno gledano, na početku knjige *Ličke priče ispod Velebita; Pjesme* nalazi se svojevrsan uvod – *Književno djelo Mile Mudrovčića*, u kojemu priređivač prof. dr. sc. Ante Bežen piše o važnosti objavljivanja ove knjige, osvrće se na stvaralački rad autora Mile Mudrovčića kao i na tematiku njegovih priča, „crtica iz života podvelebitskog sela Ribnik“; objašnjava uredničke intrevencije poduzete prilikom usustavljanja zbirke, piše o specifičnostima ličkoga govornoga kôda kojeg koristi autor, o bogatstvu tipično ličkih riječi u kojima se prepoznaju uobičajene ikavskoštokavske fonološke i morfološke osobine, kao i pojavnost ekavizama koji su, kao znaci nekadašnje čakavice u ovim krajevima, baš karakteristične i česte u ribničkom govoru za razliku od drugih obližnjih ikavskoštokavskih sela. Naposljetku, priređivač se osvrće i na posljednje, no ne i manje vrijedno poglavlje ove knjige, a to su autorove pjesme, pisane standardnim hrvatskim jezikom i svrstane u tri tematske cjeline. Autorove pjesme, po mišljenju priređivača, pripa-

daju istom poetskom i duhovnom svijetu kao i njegove priče i zato se opravdano objavljuju zajedno i time zaokružuju autorov opus.

Glavninu knjige zauzimaju upravo *Ličke priče ispod Velebita*. Ova je zbirka u biti objedinjavanje dviju zbirki pripovjedaka koje je autor ranije objavio zasebno: *Priče ispod didove brčine* (2001. izdavač K. Krešimir) i *Ličanin ispod kore* (2010., vlastita naklada). Pripovijetke iz obje zbirke čine uravnoteženu cjelinu, kako tematski tako i po načinu i strukturi pripovijedanja te jeziku. Kako navodi priređivač, to su zapravo umjetnički oblikovani doživljaji, zgode i likovi iz autorova stvarnog života u Ribniku i uspomena na taj život.

U prvoj se knjizi, *Priče ispod didove brčine*, nalazi 25 priča. Ove su priče uglavnom sjećanja na djedove priče unuku, na vrijeme s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Tematiziraju sjećanja na autorova dida Josu koji je bio sklon pripovijedanju i druženju, govore o didovim dogodovštinama u mladosti, o odnosu s njegovim ocem, o načinu života i rada u podvelebitskom kraju te o specifičnom suživotu prirode i čovjeka – čuvanje stoke na velebitskim proplancima, odlazak u goru po drvo za ogrjev kao i prirodnim ljepotama šume i planine te životinja koje se nalaze u njoj. Priče tematiziraju i međuljudske odnose, druženja, upoznavanja ljubavi, suživot ljudi u podvelebitskom kraju, marljivost i težak rad, ali i sklonost Ličana zafrkanciji i podvalama. Također one donose i uvid u odnose muškaraca i žena u patrijarhalnoj sredini kao i nepovoljan položaj stanovnika sela Ribnika u različitim političkim sustavima.

U drugoj knjizi, *Ličanin ispod kore*, u 17 priča također se nižu dogodovštine iz podvelebitske sredine, ali ovaj put iz djetinjstva i mladosti samoga autora. Autor na početku navodi da su priče istinite i nastale iz potreba za druženjem u dugim zimskih večerima te su pune raznih zgoda „što vojnički, što momački, što čobanski“.

Mudrovčić kroz svoje priče „slika“ svakodnevicu ribničkoga kraja, donosi život običnoga, maloga čovjeka, njegovu borbu za preživljavanje u surovim uvjetima, težak i marljiv rad i trud, odlazak „trbuhom za kruhom“ u druge zemlje, a pogotovo u Ameriku, kamo je velik broj Ribničana odlazio. Ali isto tako opisuje i čud ljudi, sklonost Ličana gostoljubivosti, zabavi i ugodnim međuljudskim odnosima, donosi bogatu paletu ljudskih likova, kao i priče o životinjama koje su uvijek i priče o ljudima, kako ističe priređivač knjige.

Nakon zbirki priča, u knjizi se nalazi poglavlje s pjesmama Mile Mudrovčića, pisanim standardnim hrvatskim jezikom. Kako navodi priređivač, „one su svrstane u tri ciklusa, prema dominantnim motivima kojima je autor zaokupljen u svojim umjetničkim traženjima i stvaranju: *Kutak za nas dvoje* (ljubavna poezija),

Ima samo jedan put (refleksije o duhovnim i rodoljubnim nadahnućima) i *Livada moga djetinjstva* (priroda i zavičaj)⁴. Kroz poeziju autor progovara o temama ljubavi prema voljenoj ženi, duhovnosti, ljubavi prema rodnoj grudi, progovara o ljepoti i vrijednosti zavičaja, prirode, sjećanja iz djetinjstva u formiranju čovjekova duha. Kako je ranije navedeno, pjesme pripadaju istom poetskom i duhovnom svijetu kao i priče te se iz toga razloga nalaze objedinjene zajedno u ovoj knjizi.

Na samome kraju knjige nalazi se rječnik riječi karakterističnih za govor sela Ribnika, a koje je Mile Mudrovčić upotrijebio u ovoj knjizi. Zavičajni rječnik sastavio je priređivač knjige. I priče Mile Mudrovčića, kao i ovaj rječnik velik su jezičnoarhivski doprinos očuvanju jezične baštine sela Ribnika kao i ličke ikavice.

Specifičnost i važnost Mile Mudrovčića i njegovog djela jest u tome što on svoje priče piše govorom svojeg sela Ribnika, koji se bitno razlikuje od ostalih ličkih naselja po svojim jezičnim posebnostima, dakle aktivno doprinosi stvaranju jezičnoarhivske građe važne za proučavanje novoštokavske ikavice. Isto tako, Mile Mudrovčić donosi priče o ljudima i običajima podvelebitskog područja, crtice iz svakodnevnoga života, njegov je govor sočan, narodski. Uz Mirka Sankovića, Mile Mudrovčić jest vjerojatno jedini suvremeni lički pisac koji objavljuje prozu pisanu novoštokavskim ličkim govorom.

Knjiga *Ličke priče ispod Velebita; Pjesme* koristan je izvor za sve buduće istraživače, bilo jezikoslovce, etnologe, učitelje, ali i studente i učenike te sve ostale koje tema zanima. *Ličke priče ispod Velebita; Pjesme* predstavljaju vrijedan literarni doprinos očuvanju jezične i kulturne baštine ribničkoga područja. Stanovnike tog, a i šireg ličkog kraja, knjiga vraća u toplinu i okrilje djetinjstva, a ostalima donosi lijep uvid u govor, način života i običaje ljudi toga kraja.

Marina Franić Šimunić

LIČKE NOVINE – STOLJEĆE KASNIJE

Ličke novine – list za politiku, prosvjetu i gospodarstvo
(1920. – 1921.), pretisak
Urednik Ivica Mataija
Državni arhiv u Gospiću, Gospić, 2020.

Nakladnički projekt objave pretiska starih gospićkih novina, kojega je Državni arhiv u Gospiću, uz potporu Ministarstva kulture i medija, u okviru edicije *Prilozi za povijest Like*, pokrenuo 2015. god., dovršen je objavom *Ličkih novina*. U tom je nakladničkom nizu objavljen pretisak od ukupno deset gospićkih novina koje su izlazile koncem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, a čuvaju se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Pretisak starih gospićkih novina svakako predstavlja jedan od najvažnijih nakladničkih projekata u Lici koji, omogućujući dostupnost specifičnih identitetskih obilježja Like u njoj samoj, snažno potiče njezin kulturni, prosvjetni i znanstveni razvoj.

Prvi broj *Ličkih novina, lista za politiku, prosvjetu i gospodarstvo*, objavljen je u Gospiću 3. ožujka 1920. god. Odgovorni urednik lista bio je gospićki odvjetnik, novinar i političar dr. Mile Miškulin, koji je uz Josipa ml. Nikšića i Ivana B. Oreškovića bio i njegov vlasnik.

Unatoč inicijalnom zanosu zbog netom uspostavljene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, uredništvo *Ličkih novina* vrlo se brzo suočilo s realnošću u kojoj je politička vlast nametnula diktaturu koja je ugrožavala nacionalna, ali i osnovna ljudska, ustavna i građanska prava. Uvedeni centralizam s dominacijskom pozicijom jednoga naroda doveo je, prema riječima urednika pretiska, do suočavanja Hrvata s potiskivanjem i ugrozom svoga gospodarskog i kulturnog života. List je zastupao ideju okupljanja svih hrvatskih stranaka pod okriljem *Hrvatske zajednice*, koja je od travnja 1920. postala njegov vlasnik, s nakanom ostvarivanja jednakopravnosti svih naroda nove države. Nacionalni je problem u Lici bio potenciran, kao što se i navodi u novinama, političkim i socijalnim nesnalaženjem uvjetovanim antagonizmom političkih predstavnika dvaju naroda – Hrvata i Srba.

Kao što je u predgovoru pretiska navedeno, uređivačka i koncepcijska struktura lista bila je dominantno politička s jasno istaknutim ideološkim stavom

urednika utemeljenog na političkim polazištima tadanjih interesa *Hrvatske zajednice*, s kritičnim stavom prema politici *Demokratske stranke* i njezinoga predsjednika Svetozara Pribićevića, promicatelja centralističke politike. U uvodnim se tekstovima *Ličkih novina* propitivala vanjska politika, međunarodne okolnosti koje su, prema stavovima uredništva lista, bile nesklone Hrvatskoj u novoj državi. Osim političkim, list se bavio i gospodarskim (rubrika *Radišne vijesti*) i socijalnim temama donoseći nerijetko kritički intonirane tekstove o gospodarskim prilikama, monetarnoj politici, ljudskim pravima i slobodama. Ozračje lokalnog gospićkog društvenog i političkog života iščitavalo se kroz polemiku s *Narodnim jedinstvom*, glasilom lokalne *Demokratske stranke*, koja je zauzimala poziciju centralne državne vlasti, i njegovim uredništvom. O onodobnim gospićkim društvenim prilikama, djelovanju društava, prosvjetnih ustanova, športskih klubova, kulturnom životu i komunalnim prilikama, prema riječima urednika pretiska, svjedoče tekstovi objavljeni u rubrici *Domaće vijesti*. *Ličke novine* su imale i svoj promidžbeni kutak u kojemu su poruke objavljivali gospićki obrtnici, trgovci, hotelijeri, ali i prodavači nekretnina čiji su ciljani kupci bili Ličani – „Amerikanci“, svjedočeći time i o socijalno-demografskoj slici Like iz '20-ih godina prošloga stoljeća. O potrebi prosvjetiteljske uloge *Ličkih novina*, u vremenu zamjetne razine nepismenosti, svjedoče i obavijesti za održavanje analfabetskih tečajeva koje su organizirali društvo Matija Gubec, gospićki studenti i učenici preparandije.

Unatoč nastojanju *Ličkih novina* za nastavkom izlaženja te intenziviranjem društvene, političke i prosvjetiteljske uloge, krajem 1921. god., uslijed promijenjenih političkih prilika, one su prestale izlaziti, a u 1922. godini zamijenio ih je *Lički Hrvat* (1922. – 1924.).

Zahvaljujući hvalevrijednom nakladničkom projektu objave pretiska starih gospićkih i ličkih novina od kraja 19. do polovice 20. st. (*Ličanin, Hrvat, Starčevićanac, Ličke novine, Lički Hrvat, Lički glas, Lička sloga, Srbin, Narodno jedinstvo, Lički vjesnik*), ostvarenog u suradnji Državnog arhiva u Gospiću i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, ponovno je oživljena stoljetna lička povijest sa svim segmentima građanskog života u Gospiću i Lici. Stoga je njihova dostupnost u pretisku poticajan izazov i poziv svima onima koji žele istraživati i spoznavati dio političke, gospodarske i kulturne ličke povijesti.

Sanja Vrcić-Mataija

AUTOBIOGRAFSKE CRTICE MILE BOGOVIĆA

Ljudi i događaji na mom životnom putu
– *Autobiografske crtice Mile Bogovića*
Državni arhiv u Gospiću – Gospićko-senjska
biskupija, Gospić, 2020., 363 str.

U prosincu 2020. godine objavljena je još jedna knjiga, posljednja u nizu izdanja autora pok. mons. dr. Mile Bogovića, gospićko-senjskog biskupa u miru. Izdavači su Državni arhiv u Gospiću i Gospićko-senjska biskupija, a urednik i pokretač ideje o knjizi je Bruno Lončarić. Za grafičko oblikovanje i tisak zaslužni su djelatnici tiskare Og grafika d.o.o., lekturu i korekturu odradila je Jagoda Randić, fotografije su iz autorove osobne zbirke, a kazalo imena i pojmova izradio je Franje Puškarić. Autor je knjigu posvetio svojoj rodbini, prijateljima i suradnicima na svojem životnom putu. Pisanje knjige dovršio je sredinom studenog 2020. godine, a tisak je završen upravo na dan njegova pokopa u gospićkoj katedrali, u utorak 22. prosinca 2020. godine.

Na samom početku knjige riječki nadbiskup i metropolit mons. Ivan Devčić donosi svoj osvrt na poznavanje biskupa Bogovića i zajedničke susrete s njim pod naslovom *Čovjek ostvarenih snova*. Slijedi *Proslov* Autora u kojem on obrazlaže zašto je odlučio napisati i izdati ovu knjigu. Tekst njegovih autobiografskih crtica već je objavljen u zborniku *Spašavanje povijesti*, ali ovdje je nešto ispušteno, a više toga izmijenjeno ili dodano. Umetnute su fotografije i poglavlja o Domovinskom ratu i putovanjima po svijetu gdje žive Hrvati. U Uvodu biskup Bogović najavio je najvažnije događaje koji su detaljno opisani u daljnjem tekstu knjige.

Knjiga je podijeljena u osamnaest poglavlja. U prvom poglavlju Bogović opisuje povijesne prilike svojeg dolaska u slunjski Cerovac, širenje obiteljske loze Bogovića i Piršića, zabunu oko datuma rođenja (7./8. siječnja 1939. godine, u službenim dokumentima 7. kolovoza) i dane svojega djetinjstva obilježene brojnim strahotama Drugog svjetskog rata i poraća. Veliki utjecaj na njega ostavilo je odvođenje i ubojstvo njegova oca Mije. Nakon tog događaja, središnju ulogu u njegovu daljnjem obiteljskom životu preuzima njegova majka Manda. Pored nje,

Mile Bogović je tijekom cijelog života bio posebno vezan uz još jednu osobu, sestru Maru. Osnovnu školu završio je u Nikšiću, a na teatralan način opisuje susret s prvim cipelama koje mu je majka kupila. Osjećaj manje vrijednosti koji je proživljavao u djetinjstvu izrodio je u Bogoviću potrebu koja se provlačila tijekom cijelog njegovog života, potrebu za samodokazivanjem i dokazivanjem pred drugima. U drugom poglavlju autobiografije Bogović piše o školovanju u Biskupskom sjemeništu u Pazinu i prvom dolasku kući za božićne blagdane. U trećem poglavlju piše o povratku u Slunj gdje je morao završiti osmogodišnju školu te o premišljanju vratiti se u sjemenište ili krenuti drugim putem. Ipak, vratio se u pazinsko bogoslovsko sjemenište u kojemu je pohađao višu gimnaziju što je opisao u četvrtom poglavlju knjige.

U petom poglavlju Bogović opisuje dane vojničke službe koju je izvršavao u Ljubljani, potom u Ribnici i Ajdovščini. U šestom poglavlju autor se vraća opisu života u pazinskoj bogosloviji. Posebna mu je čast bila postati pomoćnik knjižničara i slušati predavanja profesora Josipa Turčinovića. Mile Bogović zaređen je za svećenika 29. lipnja 1964. godine u riječkoj katedrali, a mladu misu proslavio je 5. srpnja iste godine u rodnom Slunju. O tome piše u sedmom poglavlju. Prva služba bila mu je upravitelj župe Krivi Put i kapelan u Senju gdje se prvi put susreo sa sestrama Srca Isusova. Stanovao je u Senju, a nedjeljom je redovito odlazio, najčešće pješice, u Krivi Put gdje je vodio obnovu župne crkve. Tamo je upoznao i na poseban način se za cijeli život povezao s obitelji Mare Prpić.

U osmom poglavlju Bogović piše o bitnoj prekretnici u svojem životu. Senjsko-modruški ili krbavski biskup mons. Viktor Burić htio ga je poslati na studij crkvene povijesti u Rim, što je on rado prihvatio, ali je u početku imao muke s dobivanjem putovnice. Čekajući putovnicu, iskoristio je vrijeme i položio razlike na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, a stanovao je u Hrvatskom Leskovcu kod sestara karmelićanki.

Prve pastoralne prilike u „srcu Like“, Gospiću i okolici, Bogović je osjetio ljeti 1966. godine došavši ovamo na poziv pomoćnog biskupa mons. Josipa Pavlišića. Nakon toga, otišao je u Rim, nastanio se u Hrvatskom zavodu sv. Jeronima i počeo studirati na Fakultetu crkvene povijesti Papinskog sveučilišta Gregoriana. O tome i o susretima s rektorom Zavoda mons. Đurom Kokšom, svećenikom Milanom Simčićem, Vinkom Nikolićem, Bogdanom Radicom i mnogim drugima Bogović piše u devetom poglavlju svoje autobiografije. U istom poglavlju opisuje također, usavršavanje na Goethe-Institutu u Njemačkoj, rad na doktorskoj disertaciji o od-

nosima katolika i pravoslavaca u Dalmaciji i slanje povjesničara Markova Jačova iz Beograda u Rim s nakanom da prati njegov rad.

U desetom poglavlju Mile Bogović piše o službama tajnika nadbiskupa Burića i profesora na Visokoj bogoslovskoj školi u Rijeci, ponovnom odlasku u Rim radi nastavka istraživanja Vatikanskih arhiva, povratku u Hrvatsku, službi rektora riječke Visoke bogoslovске škole i članstvu u Teološkom društvu *Kršćanska sadašnjost*. O najljepšim godinama svojega života i pastoralnog rada u službi župnika u Praputnjaku, kao i o početcima suradnje s ljudima iz kulture, među kojima i s Brankom Fučićem, autor piše u sljedećem poglavlju. Nakon toga, slijedi poglavlje u kojem iznosi crtice o osnivanju Sakralne baštine u Senju kojom je upravljao sve do 2000. godine, o suradnji s ravnateljem Gradskog muzeja u Senju Antom Glavičićem i vrlo zauzetom sudjelovanju u proslavi raznih obljetnica poput 1100. obljetnice smrti sv. Metoda, 800. obljetnice Krbavske biskupije i 700. obljetnice Vinodolskog zakona.

Trinaesto poglavlje *Domovinski rat – dnevne bilješke* je najopširnije poglavlje Bogovićeve autobiografije. Autor se za vrijeme Domovinskog rata trudio da u svoje dnevnikе što detaljnije zabilježi događaje kojima je bio svjedok, u kojima je osobno sudjelovao kao profesor, generalni vikar, član povjerenstava za informaciju, za povratak prognanih i za obnovu ili je detalje prikupio od drugih sudionika. Sve te bilješke koje se najvećim dijelom odnose na slunjski kraj Bogović je objedinio ovdje na jednom mjestu. Zajedno s Milom Pecićem i drugim svećenicima iz slunjskog kraja redovito je vodio brigu o prognanicima, posjećivao ih, rješavao njihove probleme, zauzimao se za njih kod državnih vlasti i kad god je to bilo imalo moguće, obilazio sve stradale sakralne objekte Riječko-senjske nadbiskupije. Slijedi poglavlje o oslobađanju Slunja, povratku prognanika u slunjski kraj, obilasku razrušenih crkava u Kordunu i okolici, poslijeratnoj obnovi i viziji nove biskupije u Lici.

Bogović u petnaestom poglavlju opisuje novu i veliku prekretnicu u svojem životu – postao je biskup. Za pomoćnog riječko-senjskog biskupa zaređen je u riječkoj katedrali sv. Vida 29. lipnja 1999. godine. Kao biskup i crkveni povjesničar dobio je zadatak istražiti potrebu i mogućnosti osnivanja nove biskupije u Lici što je odradio vrlo temeljito. Dana 25. svibnja 2000. godine dogodio se povijesni trenutak za ovaj kraj i za cijelu Crkvu u Hrvata. Osnovana je Gospićko-senjska biskupija, a njezinim prvim biskupom imenovan je mons. dr. Mile Bogović. Ustoličenje je bilo 25. srpnja 2000. godine u Gospiću. Prvi biskup uložio je veliki trud, znanje i sposobnosti oko organiziranja upravnih struktura i pasterala u novoj biskupiji u čemu je imao veliku pomoć svećenstva i drugih suradnika. Bogović je kao biskup obnašao i različite

službe unutar Hrvatske biskupske konferencije: član Stalnog vijeća HBK, predsjednik Komisije za laike, predsjednik Vijeća HBK za ustanove posvećenog života i družbe apostolskog života i predsjednik Komisije HBK i BK BiH za hrvatski martirologij. Uz biskupsku službu, Bogović je i dalje uspijevao naći vremena za znanstveni rad.

U šesnaestom poglavlju Bogović piše o susretima s Hrvatima izvan domovine. Ima tome više razloga, a najvažnija su dva: područje Gospićko-senjske biskupije je najraseljenije, a drugo – trebalo je predstaviti iseljenoj Hrvatskoj projekt Crkve hrvatskih mučenika na Udbini. Gotovo da nema hrvatske katoličke misije u svijetu koju biskup Bogović nije posjetio i susreo se s tamošnjim Hrvatima na misnim slavljinama i u drugim prilikama. U sljedećem poglavlju autor opisuje svoje inicijative i ostvarenja. Riječ je o nacionalnom svetištu Crkvi hrvatskih mučenika na Udbini (što je bila njegova najveća želja), Svehrvatskom grobu, Hrvatskom križnom putu i kalendaru *Hrvatski mučenici*. Na tom putu pratili su ga mnogi kvalitetni suradnici, ali je u više navrata nailazio također, na veliko nerazumijevanje što ga nije obeshrabrivalo.

U zadnjem, osamnaestom poglavlju, Bogović piše o predaji uprave biskupije novom biskupu mons. Zdenku Križiću, odlasku u mirovinu i umirovljeničkim danima koje je provodio u kući koja se nalazi u blizini Ordinarijata. U toj kući zajedno sa suradnicima organizirao je Zavičajnu knjižnicu Gospićko-senjske biskupije i konačno se vratio svojoj „staroj ljubavi“ ili na „omiljeni teren“ kako je sam naveo, a to je bavljenje poviješću. U posljednjih nekoliko godina života uspio je dovršiti i ukoričiti veliki broj svojih prethodnih radova iz crkvene povijesti Like, slunjskog kraja, Vinodola, Velebitskog podgorja, kao i knjige o njegovim predšasnicima, glagoljici i srpskom pravoslavlju i svetosavlju u Hrvatskoj. Pripremao je još neke knjige, ali zbog kratke bolesti i smrti nije ih dovršio. Nakon zadnjeg poglavlja autobiografije, slijedi Zaključak, popis važnije bibliografije koju je Bogović napisao i koju su drugi napisali o njemu. Kao vrstan povjesničar, uz tekstualni dio, autor je veliku pozornost posvetio fotografijama (250 fotografija crno-bijelih i u boji) koje dodatno oslikavaju cijeli njegov životni put, od djetinjstva u Slunju do umirovljeničkih dana u Gospiću. Na kraju knjige slijedi detaljan Popis imena osoba i mjesta.

Trajna nakana Bogovićeve znanstvenog rada, ali i rada na svim drugim životnim poljima bila je „spašavanje povijesti“. Autobiografija *Ljudi i događaji na mom životnom putu – autobiografske crtice* odličan je i uspješan, a nažalost i posljednji pothvat u kojem je Bogović ostvario tu nakanu. Ona nije samo kronologija autorova života, nego i odraz vremena i okolnosti u kojima su Bogović i njegovi suvremenici živjeli.

Franje Puškarić

IN MEMORIAM

3

Ivica Mataija

Naš biskup mons. dr. Mile Bogović

(Cerovac kraj Slunja, 8. I. 1939. – Rijeka, 19. XII. 2020.).

Mons. dr. Mile Bogović, prvi biskup Gospićko-senjske biskupije, crkveni povjesničar, sveučilišni profesor, društveno angažirani intelektualac i istaknuti domoljub, preminuo je u riječkoj bolnici 19. prosinca 2020. godine. Cijeli svoj život proživio je sa svojim narodom i neumorno radio za njega i Crkvu, dijeleći s njima brojne nedaće, ali i snove i nade, rasvjetljujući pri tom putove prošle i one kojima je tek trebalo krenuti. Gradio je i društveno promicao katoličke humanističke vrijednosti utemeljene na iskustvu proživljenog, znanstveno spoznanog i od pradjedova naslijeđenog nepokolebljivog pouzdanja u Svevišnjega.

Osnovnu je školu pohađao u Nikšiću kod Slunja, dva razreda u *Sjemenišnoj gimnaziji u Pazinu*, a 7. i 8. razred u *Osmogodišnjoj školi u Slunju*. Više razrede gimnazije završio je u *Srednjoj vjerskoj školi za spremanje svećenika* u Pazinu 1958. god. kad je upisao bogosloviju na *Visokoj teološkoj školi*. Za svećenika je zaređen 28. VI. 1964. god. te imenovan kapelanom u Senju i upraviteljem župe Krivi Put, gdje je ostao jednu školsku godinu kroz koju je položio petu godinu na *Visokoj teološkoj školi* u Pazinu i dobio apsolutorij. Nakon što je uspio dobiti putovnicu, u listopadu 1966. god. odlazi u Rim na studij crkvene povijesti kojega je završio na *Fakultetu crkvene povijesti Papinskog sveučilišta Gregoriana*. Doktorsku tezu *Le relazioni della Chiesa cattolica e gli ortodossi in Dalmazia durante la Repubblica veneta nei secoli XVII e XVIII* obranio je na istom fakultetu 1971. god. U hrvatskom prijevodu objavljena je, uz neke manje preinake, u nakladi Kršćanske sadašnjosti u Zagrebu 1982. god. pod naslovom *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, nakon čega je 1983. god. promoviran u doktora crkvene povijesti. Nakon povratka iz Rima, ljeti 1971. god., preuzeo je službu tajnika nadbiskupije kod nadbiskupa dr. Viktora Burića (do 1974.) i profesora crkvene povijesti na *Visokoj bogoslovnoj školi* (do 2000.). Akademske godine 1973./74. ponovo je boravio u Rimu i radio u *Vatikanskom arhivu* i *Biblioteca* na istraživanju izvora za povijest Crkve u Hrvata. Od 1974. do 1985. bio je rektor Visoke bogoslovne škole u Rijeci. Od 1981. do 1985. upravljao je župom Praputnjak kraj Rijeke, a potom odlazi u Senj za upravitelja *Sakralne baštine*. Od 1991. do 1994. ponovo

je rektor Škole. Od 1993. do 1996. bio je generalni vikar Riječko-senjske nadbiskupije. Papinskim kapelanom s naslovom monsinjora imenovan je 1997. god. Od jeseni 1998. predavao je tri semestra hrvatski rani srednji vijek na *Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Rijeci*. Stalno je objavljivao članke i radove iz crkvene povijesti uglavnom prostora tadašnje Riječko-senjske nadbiskupije. Objavljivao je u *Zvonima*, u *Vili Velebita* i drugim periodičnim i dnevnim časopisima i novinama. Posebno se bavio poviješću glagoljice na našim prostorima. Bio je stalni suradnik *Leksikografskog zavoda* za razna izdanja, a za *Hrvatski biografski leksikon* pisao je (do 2000.) sve jedinice o biskupima senjskim, krbavskim ili modruškim, otočkim, riječkim i riječko-senjskim. Uređivao je niz *Priručna enciklopedija vjere* u nakladi Kršćanske sadašnjosti u Zagrebu, nastupio je na brojnim znanstvenim simpozijima, a bio je glavni urednik *Riječkog teološkog časopisa*. Bio je član *Vijeća Hrvatskog državnog sabora za žrtve rata*, član *Vijeća za ekumenizam* i *Vijeća za kulturu Hrvatske biskupske konferencije*, potpredsjednik *Hrvatskog povijesnog instituta* u Rimu, upravitelj *Sakralne baštine* (arhiv, biblioteka, riznica) u Senju, voditelj znanstvenog projekta *Izvori za povijest Kraljevine Hrvatske u Vatikanskim arhivima od 16. do 20. stoljeća*. Za znanstveni rad dobio je, 1995. god., *Nagradu grada Senja*, a 1996. god. odlikovan je *Redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića*. Vijeće Katoličkog bogoslovnog fakulteta 1992. priznaje ga naslovnim docentom, a 1997. imenovan je docentom pri katedri crkvene povijesti na *Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu za Teologiju u Rijeci*. Od povratka iz Rima gotovo je redovito predavač, a najčešće i organizator *Teološko-pastoralnog tjedna za svećenike Riječke metropolije*. Ujedno je od 1974. god. bio organizator i permanentnog obrazovanja svećenika Riječke nadbiskupije. Posebnu skrb posvećivao je obilježavanju crkveno-povijesnih obljetnica. U tom smislu je 1986. god. vodio pripreme i rad znanstvenog skupa *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, a 1997. međunarodnog znanstvenog skupa *Visoko crkveno školstvo u nas* za koje je priredio i zbornike radova. Od 2000. do 2005. god. bio je član *Stalnog vijeća Hrvatske biskupske konferencije* i predsjednik *Vijeća za laike*, a nakon toga predsjednik *Vijeća za redovnike*.

Naslovnim biskupom Tamate i pomoćnim riječko-senjskim biskupom sa sjedištem u Gospiću, s posebnim zadatkom da ispita mogućnost osnivanja nove biskupije sa sjedištem u istom gradu, imenovan je 4. VI. 1999. god. Nakon što je poslao svoje izvješće, 25. V. 2000. Sveta Stolica je proglasila utemeljenje Gospičko-senjske biskupije i ujedno ga imenovala prvim gospičko-senjskim biskupom.

Mons. Bogović trajno se u Gospiću nastanio 10. siječnja 2000. god., nekoliko mjeseci prije utemeljenja biskupije, svoga imenovanja za njezinoga prvog biskupa i svečane proslave njezine uspostave.

Usprkos brojnim obvezama i poslovima oko ustoličenja i organiziranja biskupijskih institucija, ordinarijata i obnove brojnih u ratu srušenih sakralnih objekata, mons. Bogović je u Lici i poglavito Gospiću postao neumorni poticatelj, usmjeraatelj, organizator i sudionik mnogih kulturnih i znanstvenih događaja. Kao crkveni povjesničar koji je mnogo vremena proveo istražujući vatikanske i brojne hrvatske arhive te kao upravitelj Sakralne baštine u Senju, biskup je od samoga početka rada Državnog arhiva u Gospiću postao jednim od njegovih najvažnijih suradnika. O početku te suradnje svjedoči i izložba povijesnih zemljovida koju su državni arhivi iz Gospića i Karlovca postavili u izložbenom prostoru Muzeja Like Gospić pred Božić 2000. god. s naslovom *Državne granice na području Like*, koju je biskup svečano otvorio. Suradnja Državnog arhiva u Gospiću i mons. dr. Mile Bogovića temeljila se na njegovom bogatom znanju i znanstvenom iskustvu i interesu, a odrazila se u svim segmentima arhivske djelatnosti u odnosu na gradivo crkvene provenijencije; od preuzimanja arhivskoga gradiva, njegove pohrane, opisa, restauracije i konzervacije i posebno u segmentu nakladničke djelatnosti Državnoga arhiva u Gospiću. Mons. Bogović u ediciji *Prilozi za povijest Like* sudjelovao je od početka kao urednik pojedinih izdanja, priređivač, autor pogovora i konačno kao autor djela koja su u ediciji objavljena od 2001. do današnjega dana. Zahvaljujući njegovom posredovanju Arhiv je ostvario nakladničku suradnju s Kršćanskom sadašnjosti s kojom smo, 2002. god., objavili knjigu Josipa Burića *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*. Biskup je knjigu uredio i napisao joj pogovor. Plod njegove dugogodišnje suradnje s arhitektom i povjesničarom Zorislavom Horvatom i *Hrvatskim institutom za povijest* utjelovljen je i u knjizi *Srednjovjekovne katedralne crkve Krbavsko-modruške biskupije Zorislava Horvata* koju je Arhiv, zajedno s Institutom, objavio 2003. god. kad je, ponovno u sunakladništvu, s Kršćanskom sadašnjosti objavljen pretisak knjige Manoila Sladovića *Povjesti biskupijah Senjske i Modruške ili Krbavske* kojoj je biskup napisao pogovor. Nakladnička suradnja Arhiva i Gospićko-senjske biskupije ostvarila se kroz tisak četiriju knjiga mons. Bogovića: *Lika i njezina Crkva u prošlosti i sadašnjosti* (2014.), *Slunjski kraj i njegova Crkva u prošlosti i sadašnjosti* (2015.), *Velebitsko podgorje i njegova Crkva u prošlosti i sadašnjosti* (2019.) i *Ljudi i događaji na mom životnom putu / Autobiografske crtice* (2020). Kao autor i član uredništva mons.

Bogović sudjelovao je i u višegodišnjem leksikografskom projektu Arhiva dovršenom tiskom *Leksikona Ličana* 2017. god., a bio je i vrlo vrijedan član uredništva časopisa *MemorabiLika* kojega Državni arhiv u Gospiću, objavljuje u suradnji sa Sveučilištem u Zadru, od 2017. god.

Mons. Bogović bio je čovjek iznimne stvarateljske energije koju su tek rijetki uspjeli dosljedno pratiti. Odmah nakon umirovljenja i nakon što je predao upravu Biskupije novoimenovanom biskupu Zdenku Križiću u svibnju 2016. god., pokrenuo je projekt zavičajne knjižnice u kojoj je prikupio knjige i periodiku koje se bave područjem Gospićko-senjske biskupije. Osim pastoralnog i znanstvenoga naslijeđa svakako je živi svjedok njegova zauzimanja za memoriju naroda i njegove žrtve *Crkva hrvatskih mučenika* na Udbini, ali i ideja da su na Krbavskom polju izgradi *Svehrvatski grob* u kojega bi se sahranili zemni ostatci svih hrvatskih žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća kojima se ne može utvrditi identitet.

Oproštaj od mons. Bogovića, našega biskupa, oproštaj je od čovjeka koji je svojim neumornim radom obilježio jedno povijesno razdoblje u životu Crkve, Like i domovine Hrvatske. Njegovo zauzimanje za narod s kojim je živio i iz kojega je duhovno proistekao nadahnjuje nas s vjerom da ćemo uskoro opet u Lici imati svećenika, znanstvenika, intelektualca i stvaratelja jasnih i beskompromisnih životnih načela, onakvih kakve je cijeli svoj život živio biskup Bogović.

UPUTE SURADNICIMA

Časopis MemorabiLika objavljuje radove iz područja povijesti, kulture (jezika, književnosti, običaja, krajolika, arhivskoga gradiva) i geografije Like. Ne prihvaćaju se već objavljeni radovi ili radovi istodobno ponuđeni drugim časopisima.

Rukopisu, koji ne smije biti duži od 20 kartica (30 redaka na kartici, uključujući naslov rada, sažetke, ključne riječi, bibliografiju, priloge), treba priložiti sažetak na stranome jeziku, kraći nacrtak na hrvatskome jeziku te ključne riječi (najviše 5 riječi, abecednim redom) na hrvatskome i engleskome jeziku. Prihvaćaju se i radovi na stranim jezicima, no u tome slučaju sažetak mora biti na hrvatskome.

Sažetak rada (opsega do 200 riječi) treba ukazati na svrhu, glavne rezultate i zaključak.

Rukopisi se šalju e-poštom (memorabilika@gmail.com) ili običnom poštom na adresu Uredništva (Državni arhiv u Gospiću / memorabiLika, 53 000 Gospić, Kaniška 17) u dvama primjercima. Nakon recenzentskog postupka ispravljenu inačicu rada potrebno je dostaviti u digitalnome obliku i u jednom ispisu. Tekst rukopisa mora točno odgovarati tekstu datoteke.

Rukopisi se šalju na adresu Uredništva:

Državni arhiv u Gospiću

Kaniška 17

53 000 Gospić

UPUTE ZA PRIREĐIVANJE RADOVA

Radove treba pripremiti u računalnome programu *Microsoft Word for Windows*. Tekstove treba pisati fontom *Times New Roman* (12) s jednostrukim razmakom (1,5), poravnati ih s objiju strana ne uvlačeći prvi red odlomka. Veličina slova pojedinih dijelova teksta navedena je u **obrascu**. Ako je u tekstu potrebno posebno označiti neku riječ ili rečenicu koriste se masna slova. Pisanim kosim slovima pišu se naslovi knjiga, časopisa i drugi primjeri.

Na prvoj stranici članka navodi se **ime i prezime autora**, u novome retku **ime i adresu ustanove** u kojoj autor radi te u novome retku **elektroničku adresu** autora.

Naslov članka piše se velikim slovima i centrira se. *Nacrtak* članka navodi se nakon glavnoga naslova, a tekst se uvuče s lijeve strane. **Naslovi poglavlja** se ne numeriraju.

Fusnote se navode na stranici ispod teksta, fontom Times New Roman (10) s jednostrukim razmakom (1).

Tablice, grafikoni i slike (JPEG, TIFF i PDF) numeriraju se u kontinuitetu arapskim brojkama (primjer: Tablica 1., Tablica 2.; Slika 1., Slika 2.). Slike se dostavljaju odvojeno od teksta u digitalnome formatu.

Molimo suradnike da rabe šiljaste **navodnike**, npr. „Citat“. Unutar citata ili za označavanje pojmova treba rabiti drugačiji tip navodnika, npr. „pojam“. Za označavanje značenja treba rabiti polunavodnike, npr. «značenje».

Sažetak na stranome jeziku dolazi iza popisa bibliografskih jedinica. On treba sadržavati naslov članka pisan malim slovima. Navodi se centrirano. Ispod prijevoda naslova također centrirano napisati «sažetak» na jednome od svjetskih jezika. Tekst sažetka na stranome jeziku treba napisati ispod naslova sažetka, od početka retka (bez uvlačenja).

Ključne riječi na jeziku kojim je pisan rad navode se ispod sažetka na stranome jeziku, od početka i bez uvlačenja.

Ključne riječi prevedene na engleski jezik navode se ispod ključnih riječi na jeziku kojim je pisan rad, od početka retka, bez uvlačenja.

Pri citiranju literature treba obratiti pozornost na sljedeće:

Ako pri citiranju literature referencija sadržava samo prezime autora, godinu objavljivanja te stranicu na kojoj je određen podatak objavljen, potrebno ju je, navedenu u gradama, uključiti u osnovni tekst, a ne navoditi u fusnotama.

Više referencija istoga autora treba poredati kronološki. Navode li se djela istoga autora objavljena u istoj godini, treba ih poredati abecedno te označiti slovima (v. dolje 2. Članak u časopisu).

Popis korištene literature na kraju rada treba uskladiti prema sljedećem obrascu:

1. TISKANE KNJIGE

1.1. Knjiga ima jednoga autora

KASER, KARL. 2003. *Popis Like i Krbave 1712. godine*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.

1.2. Knjiga ima do tri autora

GRAHOVAC-PRAŽIĆ, VESNA; VRCIĆ-MATAIJA SANJA. 2012. *Tragom ličke zavičajnosti*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću.

1.3. Knjiga koja ima četiri i više autora

BARIĆ, EUGENIJA [ET. AL.]. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

1.4. Knjiga koja nema podatak o autoru

Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika. 1983. Skopje: manu.

1.5. Poglavlje u knjizi ili zborniku

HOLJEVAC, ŽELJKO. 2009. *Ličko-krbavska županija u identitetu Like*. // *Identitet Like: korijeni i razvitak*. / Holjevac Željko (ur.). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 427 – 464.

2. ČLANAK U ČASOPISU

PEŠUT, DAMJAN. 1997. Etnička i konfesionalna podjela nakon oslobađanja Like od Turaka. *Senjski zbornik*, 24, Senj, 85 – 130.

3. RJEČNIK, LEKSIKON I ENCIKLOPEDIJA

ČULJAT, MARKO. 2004. *Ričnik ličke ikavice*. Gospić: Lik@ press.

3.1. Rječnik, leksikon i enciklopedija koji nemaju podatak o autoru

ARJ = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1881. – 1970. Zagreb: JAZU.

3.2. Natuknica u enciklopediji

Lika. // *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999 – sv. 6.

4. MREŽNA I ELEKTRONIČKA VRELA

4.1. Tekst na mrežnoj stranici

ČULJAT MARKO. 2017. *KIC u Ličkom Osiku*. www.licke-novine.hr/Gospic/GS%20kronika.html#n96. (26.4. 2017.)

4.2. Članak u elektroničkome časopisu

VODANOVIĆ, BARBARA. 2007. Prezimena na otoku Pašmanu danas. *Hieronimus, I*, 157 176. http://www.unizd.hr/Portals/43/broj_1_2007/Barbara_Vodanovic_Prezimena_na_otoku_Pasmanu_danas.pdf. (14. 5. 2013.)

4.3. Elektronički medij (CD-ROM, DVD-ROM i sl.)

ANIĆ, VLADIMIR. 2007. *Rječnik hrvatskoga jezika*. (CD-ROM). Zagreb: Novi Liber – Europapress holding.

5. DIPLOMSKI, MAGISTARSKI I DOKTORSKI RAD

5.1. Diplomski rad

JURIĆ, JURAJ. 2017. *Ličke vodenice*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

5.2. Magistarski rad

KOLAK, TATJANA. 2001. *Arheološka topografija Like od prapovijesti do srednjeg vijeka*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

5.3. Doktorski rad

BUŠLJETA TONKOVIĆ, ANITA. 2014. *Mogućnosti održivog razvoja srednje Like*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

6. ČLANAK IZ TISKA

VIDOVIĆ, DOMAGOJ. 2009. Jeramaz i Crnčević – prezimena bratska. *Metkovski vjesnik*, 8, Metković, 24 – 25.

MemorabiLika

Odobrenje za objavu članka

Da bismo objavili Vaš članak u časopisu **MemorabiLika** dužni ste potpisati ovu Izjavu. Autorska prava ostaju Vaše vlasništvo ili vlasništvo nositelja autorskih prava. Dužni ste ishoditi dozvolu za korištenje svih ilustracija kojih niste nositelj autorskog prava. Napominjemo da nije dopušteno koristiti ilustracije iz ranije objavljenih radova bez izričite pismene dozvole nositelja autorskih prava.

Ime, prezime i adresa autora:

Naslov rada:

Uzimajući u obzir moj prilog izdavanju gore navedene publikacije, potpisom ove Izjave jamčim:

- da sam u slučaju zajedničkog autorstva ovlašten(a) od svih koautora potpisati ovu izjavu u njihovo ime;
- da je ovaj članak autorov originalni rad;
- da ovaj članak ne sadrži nikakva kršenja postojećih autorskih prava, ili druga prava treće osobe, ili materijal koji bi na drugi način bio nezakonit;
- da ću osigurati da nakladnici **MemorabiLike** budu zaštićeni od bilo kakvih potraživanja i troškova (uključujući i pravne troškove) koji bi proizlazili iz povrede bilo koje stavke ove Izjave;
- da sam ishodio(la) dozvolu za reproduciranje svih materijala za koje nisam nositelj(ica) autorskih prava, a koje koristim u svome članku, uz obvezno navođenje izvora.

Suglasan(a) sam da **MemorabiLika** objavi moj rad te ga distribuira reproduciranog u tiskanom i elektroničkom obliku.

Potpis: _____ Datum: _____